પાશવાળું[૬] છે, ત્રણ જુદાજુદા માર્ગવાળું[૭] છે, અને બે નિમિત્તથી[૮] ઉત્પન્ન થયેલા એક મોહવાળું[૯] છે. પાંચ ઝરણોવાળી,* પાંચ યોનિ+ અર્થાત્ મૂળવાળી, ભયંકર અને વાંકીચૂંકી, પાંચ પ્રાણોરૂપ× તરંગોવાળી, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનના પ્રથમ મૂળરૂપ, પાંચ ઘૂમરીઓવાળી,÷ પાંચ ક્લેશરૂપ§ વેગવાન પ્રવાહવાળી,—આમ આ છ પંચકોથી યુક્ત એવી પાંચ વિભાગવાળી બ્રહ્મરૂપ નદીનું અમે જ્ઞાન મેળવીએ છીએ.૫

સર્વના જીવનરૂપ, સર્વમાં રહેલા અને મહાન એવા આ બ્રહ્મરૂપ ચક્રમાં, પોતાને અને પોતાને પ્રેરનારા પરમ આત્માને જુદા માનનારો જીવ ભ્રમ્યા કરે છે. પરન્તુ પછી તે પરમ આત્માને જાણીને એ અમરપણું મેળવે છે. આ પરમ બ્રહ્મ ઉદ્‌ગીથ અર્થાત્ ૐકારરૂપ છે, અને પ્રેરક, ભોક્તા અને ભોગ્ય એ ત્રણ એમાં બરાબર સ્થિત રહ્યા છે. આ ત્રણનો ભેદ જાણીને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ બ્રહ્મના ધ્યાનમાં રહે છે અને જન્મમરણમાંથી છૂટા બનીને અવ્યય બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. ઈશ્વર વિશ્વનો આધાર છે. વળી તે વ્યક્ત ક્ષર બ્રહ્મનો અને અવ્યક્ત અક્ષર

---

૫. દેવ અષ્ટક-(૧) બ્રહ્મા, (૨) પ્રજાપતિ, (૩) દેવ, (૪) ગંધર્વ, (૫) યક્ષ, (૬) રાક્ષસ, (૭) પિતૃ, (૮) પિશાચ.

૬. ગુણ અષ્ટક-(૧) દયા, (૨) શાન્તિ, (૩) શૌચ, (૪) અનાયાસ, (૫) મંગલ, (૬) અકાર્પણ્ય, (૭) અનસૂયા, (૮) અસ્પૃહા.

૬ એક પાશ-ક્ષર પશુને બાંધવા માટે અક્ષર બ્રહ્મરૂપ એક પાશ.

૭ ત્રણ માર્ગ-કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનમાર્ગ.

૮ બે નિમિત્ત-તમોમય અવિદ્યા અને કામમય મન.

૯ એક મોહ-વિશ્વરૂપ મોહ.

* પાંચ ઝરણાં-આનંદ, વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ, વાક, એમ પાંચ.

+ પાંચ યોનિ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, સોમ, એમ પાંચ.

× પાંચ પ્રાણ-પ્રાણ, આપ, વાક, અન્ન, અન્નાદ, એમ પાંચ (અથવા પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, ઉદાન, એમ પાંચ.)

÷ પાંચ ઘૂમરીઓ-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એમ પાંચ વિષયો.

§ પાંચ ક્લેશો-અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ, એમ પાંચ.

બ્રહ્મનો એ બન્નેનો એકીસાથે આધાર છે.* અસમર્થ જીવ વિષયભોગમાં બંધાય છે, પણ એ જીવ પરમ આત્મા અથવા પરબ્રહ્મને જાણીને બધાંય બંધનોમાંથી મુક્ત બને છે. જ્ઞાનયુક્ત ઈશ્વર અને અજ્ઞાનયુક્ત અસમર્થ જીવ એ બન્ને જન્મરહિત છે અને એક જન્મરહિત માયા ભોક્તા (જીવ)ના ભોગ માટે યોજાઈ છે. અવ્યય આત્મા અનન્ત અને સર્વરૂપ છે. મનુષ્ય જ્યારે આ ત્રણ (અવ્યય–અક્ષર–ક્ષર) ને એકસાથે જાણે છે, ત્યારે જ તે બ્રહ્મને બરાબર જાણે છે. ક્ષર બ્રહ્મ પ્રકૃતિરૂપ (અર્થાત્ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનારું) છે, અક્ષર બ્રહ્મ અમૃત નામથી ઓળખાય છે અને હર (અર્થાત્ સૃષ્ટિનો સંહાર કરનાર) પણ કહેવાય છે. એ ક્ષર અને અક્ષર બ્રહ્મની ઉપર એક અવ્યય+ નામનો પરમાત્મા અમલ ચલાવે છે. એ પરમાત્માના ધ્યાન વડે, બુદ્ધિયોગ વડે, અને તેના તત્ત્વના ચિન્તન વડે છેવટે વિશ્વરૂપી માયા દૂર થાય છે. એ અવ્યય બ્રહ્મને જાણીને બધાંય બન્ધનો નાશ પામે છે, તેમજ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ,દ્વેષ અને અભિનિવેશ (હઠાગ્રહ)-રૂપ ક્લેશોનો નાશ થતાં જન્મ અને મૃત્યુનો નાશ થાય છે. -તે અવ્યયના ધ્યાનથી મનુષ્યને ત્રીજું અર્થાત્ અવ્યય તત્ત્વ-

---

* ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મની ત્રણ પ્રકારે કલ્પના કરી છે. સૃષ્ટિના ઉપાદાન કારણરૂપે રહેલું બ્રહ્મ 'ક્ષર' બ્રહ્મ છે. તેના નિમિત્ત કારણ અર્થાત્ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે રહેલું બ્રહ્મ 'અક્ષર' બ્રહ્મ છે અને સૃષ્ટિથી પર રહેલું અસંગ એવું બ્રહ્મ 'અવ્યય' અથવા પરબ્રહ્મ છે. આ ત્રણેયથી પર એવું તત્ત્વ 'પરાત્પર' (પરથી પણ પર) નામથી વર્ણવ્યું છે. આ ક્ષર, અક્ષર અને અવ્યય એ દરેકની પાંચ પાંચ કળાઓ છે. પ્રાણ, આપ, વાક, અન્ન અને અન્નાદ એ ક્ષરકળાઓ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ અને સોમ એ અક્ષર કળાઓ છે. આનંદ, વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ અને વાક એ અવ્યય કળાઓ છે. જ્યારે પરાત્પર તત્ત્વ અકળ, નિષ્કળ અથવા કળા વિનાનું છે

+ અવ્યય—જે બધી અવસ્થાઓમાં એનું ને એવું જ રહે છે અને જે કદી પણ બદલાતું નથી તે.

અક્ષર—અવિનાશી.

ક્ષર—જે પલટાયા કરે છે તે

[illegible] છે. [illegible] છે, [illegible] છે, અને [illegible] છે. આ [illegible] છે અને [illegible] (અક્ષર પુરુષ), [illegible] (ક્ષર પુરુષ) અને [illegible] (અવ્યક્ત પુરુષ) [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] અને [illegible]

[illegible] અને [illegible] છે. [illegible] છે, [illegible] છે. [illegible]

[illegible]

[illegible] છે, અને [illegible]

[illegible]

અગ્નિની જ્યોતિને પ્રગટ કરી તેને પૃથ્વી પર ઉતારે છે. સ્વર્ગ-
લોકમાં જવાની શક્તિ મેળવવા માટે સવિતાદેવની પ્રેરણા તરફ
આપણે આપણું મન સ્થિર કરીને રહીએ. જે દેવો જ્ઞાનરૂપ મહાન
જ્યોતિને પ્રગટ કરવાની ઇચ્છાવાળા છે, અને જે દેવો મન
તેમજ બુદ્ધિને જોડી અન્તઃકરણરૂપ આકાશને પ્રકાશમાન કર-
વાની ઇચ્છાવાળા છે, તે દેવોને સવિતાદેવતા પ્રેરણા આપે છે.
પ્રેરણા પામેલા બ્રાહ્મણો એ મહાન, બુદ્ધિમાન અને પ્રેરક સવિતા-
દેવતામાં પોતાનું મન સ્થિર કરે છે અને પોતાની બુદ્ધિ સ્થિર
કરે છે. અગ્નિ સર્વ પ્રજ્ઞાનોનો (માનસિક જ્ઞાનોનો) એક માત્ર
જાણનાર છે, અને યજ્ઞ કરનાર હોતાએ તેને પ્રકટ કર્યો છે.
સવિતાદેવની મહાન સ્તુતિ પણ કરવામાં આવી છે. હે મન
અને બુદ્ધિ! હું તમને બન્નેને સૃષ્ટિની પૂર્વઅવસ્થારૂપ ક્ષર બ્રહ્મમાં
જોડું છું. એક સન્માર્ગની જેમ વિદ્વાન લોકો એ ક્ષર બ્રહ્મનું
નમસ્કારો વડે ગુણગાન કર્યા કરે છે અને દિવ્ય લોકમાં રહેલા
અમૃત- અથવા અક્ષર બ્રહ્મના બધા પુત્રો (અર્થાત્ જીવાત્માઓ)
એની કીર્તિને સાંભળે છે. જ્યાં અગ્નિનું મંથન થાય છે (અર્થાત્
જ્યાં અગ્નિ પ્રગટ થાય છે), જ્યાં સોમનું સિંચન થાય છે અને
જ્યાં વાયુનો અટકાવ થાય છે, ત્યાં× અમારું મન આસક્ત
બનેલું છે. સવિતાદેવની પ્રેરણાથી તમે સૃષ્ટિની પૂર્વઅવસ્થારૂપ
ક્ષર બ્રહ્મનું જ સેવન કરો. તેને જ તમારું મૂળ કારણ સમજો.
આજે પણ એ બ્રહ્મ તમારા પૂર્વભાવ અથવા કારણરૂપ જ છે,
એ ભાવનો એણે પરિત્યાગ કર્યો નથી. ૭

છાતી, ગરદન અને માથું એ ત્રણ ટટાર રહે એમ શ
રાખી અને મન વડે ઇન્દ્રિયોને હૃદયમાં લીન કરી, જ્ઞાની
બ્રહ્મરૂપ નાવ વડે બધી ભયકારક નદીઓને તરી જાય. તે
પુરુષે આહાર, વિહાર વગેરેને નિયમમાં રાખવા, પ્રાણ
નિરોધ કરવો અને શ્વાસ ધીમો પડી જાય ત્યારે તેને નાક

× અગ્નિ, વાયુ અને સોમની ક્રિયાઓ ક્ષર સૃષ્ટિમાં પ્રવર્તે છે.
તાત્ ક્ષર બ્રહ્મમાં અમારું મન સ્થિર બન્યું છે.

બહાર કાઢી નાખવો. તોફાની ઘોડા જોડેલા રથને જેમ સારથિ કાબૂમાં રાખે, તેમ સાવધાન બનીને એ પ્રાણમાં મનને ધારણ કરવું. સપાટ, પવિત્ર, તેમજ કાંકરા, અગ્નિ અને રેતી વિનાની, પાણીમાં રહેનારાં વીંછી વગેરે જીવજન્તુ અને ઘોંઘાટ વિનાની, મનને અનુકૂળ તથા આંખને પીડા નહિ થાય તેવી, અને પવન વિનાની જગામાં એકાન્તમાં યોગ સાધવો. એ યોગને વખતે ઝાકળ, ધુમાડો, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, આગિયો, વીજળી, સ્ફટિકમણિ અને ચન્દ્ર એ બધાંનાં રૂપો પહેલાં જોવામાં આવે છે અને તે બ્રહ્મદર્શનનું સૂચન કરે છે. જ્યારે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો ધ્યાન વડે વશ થાય છે, અને યોગ વડે અંદર ગન્ધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દરૂપ પાંચ દિવ્ય ગુણો પ્રગટ થાય છે, ત્યારે યોગીનું શરીર યોગાગ્નિ વડે ઝળહળતું બને છે અને તેને રોગ, ઘડપણ કે મરણ આવતાં નથી. શરીરનું હલકાપણું, નીરોગીપણું, આસક્તિરહિતપણું, શરીરના રંગની સુંદરતા, અવાજની મધુરતા, શરીરની સુગંધ અને મળમૂત્રની અલ્પતા,—આ બધી શરૂઆતની યોગની પ્રવૃત્તિઓ છે, એમ યોગીઓ કહે છે. જેમ માટી વડે સાફ કરાવેલો અને મળરહિત બનેલો આરસો તેજસ્વી થઈને પ્રકાશે છે, તેમ આત્મતત્ત્વને બરાબર જાણીને મનુષ્ય એકરૂપ, કૃતકૃત્ય અને શોકરહિત બને છે. જ્યારે યોગી દીવા જેવા પ્રકાશમાન આત્મતત્ત્વ વડે બ્રહ્મતત્ત્વને બરાબર જુએ છે, ત્યારે તે જન્મરહિત, નિત્ય અને બધાં તત્ત્વોથી અલિપ્ત એવા પરમાત્માને જાણે છે તથા બધાં બન્ધનોમાંથી છૂટી જાય છે. આ જ પરમાત્મા બધી દિશાઓમાં રહેલો છે. તે અગાઉ જન્મેલો હતો. અને ગર્ભાવસ્થામાં પણ તે જ હતો. તેમજ હમણાં પણ તે જ જન્મેલો છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે જ જન્મશે. તે જ બધી તરફ મુખવાળો છે અને બધાંય પ્રાણીઓની અંદર રહેલો છે. જે પરમાત્મા અગ્નિમાં પ્રવેશેલા છે, જે જળમાં પ્રવેશેલા છે, જે આખા જગતમાં પ્રવેશેલા છે, અને જે ઓષધિઓમાં તેમજ વનસ્પતિઓમાં પ્રવેશેલા છે તે પરમાત્માને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો.

# ત્રીજો અધ્યાય

જે એક જગતરૂપી જાળવાળો દેવ પોતાની નિયામક શક્તિએ વડે સર્વ પ્રાણીઓને તેમજ ભૂઃ, ભુવઃ વગેરે સર્વ લોકોને નિયમમ રાખે છે, અને જે એક દેવ ઉદ્‌ભવ અને સંભવ*નું કારણ છે તેને જેઓ જાણે છે, તેઓ અમર બને છે. જે આ લોકોને પોતાની શક્તિઓ વડે નિયમમાં રાખે છે, જે બધાં પ્રાણીઓમ રહ્યો છે, અને જે બધાંય પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે, પાળે છે તેમજ પ્રલયકાળે પાછાં ખેંચી લે છે, તે આ એક જ રુદ્ર છે અને તેનાથી બીજો કોઇ છે જ નહિ. સર્વ તરફ આંખવાળો સર્વ તરફ મુખવાળો, સર્વ તરફ હાથવાળો અને સર્વ તરફ પગવાળો આ એક (વિશ્વકર્મા પ્રજાપતિ નામનો) દેવ આકાશ અને પૃથ્વીને પોતાના હાથ વડે અને પોતાની પાંખ વડે (લુહાર-ની જેમ) ઘડીને ઉત્પન્ન કરે છે. જે ઈશ્વર દેવોની ઉત્પત્તિ અને સંભવરૂપ છે, જે સર્વનો અધિપતિ, રુદ્ર અને મહર્ષિ છે, અને જેણે પહેલાં હિરણ્યગર્ભ+ને ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે ઈશ્વર અમને શુભ બુદ્ધિથી યુક્ત કરો. હે રુદ્ર! તમારું જે પવિત્ર, ભય વિનાનું અને પાપનાશક સ્વરૂપ છે, તે અત્યંત શાન્ત સ્વરૂપ-વડે, હે ગિરિશન્ત!× તમે અમારા પર કૃપાદૃષ્ટિ કરો. હે ગિરિશન્ત! ફેંકવાને માટે જે બાણ તમે તમારા હાથમાં ધારણ કર્યું છે, તેને હે પર્વતમાં રહીને રક્ષણ કરનારા, તમે મંગલરૂપ કરો. કોઈ પુરુષની કે જગતની હિંસા ન કરો. તે રુદ્રરૂપ અક્ષર બ્રહ્મથી પર રહેલું એવું મોટું પરબ્રહ્મ સર્વ ભૂતોમાં તેમજ શરીરે શરીરમાં છુપાઇને રહ્યું છે અને તે એક જ આખા વિશ્વને

* ઉદ્‌ભવ—દેવોની સૃષ્ટિ અથવા જન્મ; સંભવ—ઋષિ, મનુ, વગેરેની [illegible] સૃષ્ટિ.

+ [illegible], જે તત્ત્વથી આખું જગત ઉત્પન્ન થયું છે.

× ગિરિશન્ત—[illegible] પર્વત પર રહીને સુખને વિસ્તારનાર રુદ્રદેવ.

સર્વનું મોટું શરણ છે. નવ દરવાજા*વાળા શરીરરૂપ નગરમ દેહવાળો બનેલો જીવાત્મા બહારની તરફ વિચરે છે. તે (જ્ઞાન થતાં) જડ અને ચેતન એવા સર્વ લોકને વશમ રાખનારો છે. તે હાથપગ વિનાનો છે, છતાં ઝડપથી દોડનારે છે અને ગ્રહણ કરનારો છે. તે આંખ વિનાનો છે છતાં જુએ છે અને કાન વિનાનો છે છતાં સાંભળે છે. તે જાણવાનું બધું જાણે છે, પણ તેને જાણનારો કોઈ નથી. જ્ઞાનીઓ તેને જ મહા આદિપુરુષ કહે છે. અણુથી યે નાનો અને મહાનથી યે મહાન આત્મા આ મનુષ્યની હૃદયરૂપ ગુફામાં રહેલો છે. નિષ્કામ મહાન અને સમર્થ એવા તેને શોકરહિત બનેલો મનુષ્ય પર માત્માની કૃપાથી જોઈ શકે છે. ઘડપણ વિનાના, પુરાણ, સર્વન આત્મા અને વ્યાપકપણાને લઈને સર્વત્ર રહેનારા તેને હું જાણુ છું. જેને 'જન્મને ટાળનારા' તરીકે વર્ણવે છે, તેને બ્રહ્મન ચિન્તકો 'નિત્ય' કહે છે. ૨૧

## ચોથો અધ્યાય

માત્ર એક જ વર્ણ (રૂપ)વાળો અને પદાર્થોને ઘડનારે જે ઈશ્વર પોતાની શક્તિના યોગ વડે અનેક પ્રકારે અનેક વર્ણો રૂપ વિશ્વને પહેલાં ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી છેવટે જેમાં વિશ્વ લય પામે છે, તે ઈશ્વર અમારામાં શુભ બુદ્ધિ પ્રગટ કરો. તે જ અગ્નિ છે, તે જ આદિત્ય છે, તે જ વાયુ છે અને તે જ ચન્દ્રમા છે. તે જ શુક્ર (પ્રકાશમાન) છે, તે જ બ્રહ્મ છે, તે જ (પહેલી સૃષ્ટિરૂપ) જળ છે અને તે જ પ્રજાપતિ છે. તું સ્ત્રી છે, તું જ પુરુષ છે, તું જ બાળક અને બાલિકા છે, તું જ વૃદ્ધ બનીને લાકડીને આધારે ચાલે છે અને તું જ જન્મીને સર્વરૂપે થાય છે.× તું મોર, ભમરો, પોપટ અને લાલ આંખવાળી મેના છે,

* નવ દરવાજા—બે આંખ, બે કાન, બે નસકોરાં, મુખ, ગુદા અને ગુહ્યેન્દ્રિય

× આ ત્રીજા મંત્રમાં મનુષ્યના દેહનું વર્ણન છે. ચોથા મંત્રમાં પશુ પક્ષી વગેરે અન્ય દેહનું વર્ણન છે.

તેમજ તું વીજળીને પોતામાં રાખનારો મેઘ, ઋતુઓ અને સમુદ્ર છે. તું આદિરહિત અને વ્યાપક બનીને રહ્યો છે અને તારામાંથી જ આ બધા લોકો ઉત્પન્ન થયા છે. ૪

એક 'અજા' (જન્મરહિત પ્રકૃતિ અથવા માયા) લાલ, ધોળા અને કાળા રંગની (અર્થાત્ રજ, સત્ત્વ અને તમોગુણ-વાળી અથવા તેજ, જળ અને અન્નરૂપની) છે, અને તે પોતાના જેવી જ (અર્થાત્ ત્રણ ગુણવાળી અથવા તેજ–જળ–અન્નાત્મક) અનેક પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે. એક અજન્મા (જીવાત્મા) તેની અંદર મોહ પામીને તેને ભોગવે છે, જ્યારે બીજો અજન્મા (પરમાત્મા) ભોગવાયેલા ભોગવાળી તે માયાને તજી દે છે. જીવાત્મા અને પરમાત્મારૂપ બે પક્ષીઓ સાથે રહેનારા મિત્રો હોઈ એક જ શરીરરૂપ વૃક્ષમાં ભેટીને રહ્યાં છે. તેમાંનું એક પક્ષી (જીવાત્મા) મીઠું લાગતું ફળ ખાય છે, અને બીજું પક્ષી (પરમાત્મા) તેને ન ખાતાં માત્ર જોયાં જ કરે છે. એ જ વૃક્ષ-માં લીન બનેલો પુરુષ (જીવાત્મા) પોતાની અશક્તિથી મોહ પામીને શોક કરે છે. પણ જ્યારે એ જીવાત્મા બીજા (પર-માત્મા)ને નિયંતા તરીકે જુએ છે, ત્યારે તે 'આ તો બધો એનો જ મહિમા હું જોઈ રહ્યો છું' એમ સમજીને શોકરહિત બને છે. ૭

જેમાં બધાય દેવો સ્થિત બન્યા છે એવા અક્ષર બ્રહ્મરૂપ પરમ આકાશમાં, ઋચાઓમાં વર્ણવેલો અધિયજ્ઞાત્મા* રહેલો છે. જે તેને જાણતો નથી, તે મનુષ્યને ઋચાઓનું શું કામ? જેઓ તેને જાણે છે, તેઓ જ સ્થિર બને છે. છંદો, યજ્ઞો, અગ્ન્યાધાન વગેરે ક્રતુઓ, વ્રતો, તેમજ ભૂત–ભવિષ્ય અને જે કાંઈ વેદોમાં [illegible] છે. તે સર્વને માયાશક્તિવાળો દેવ આ અધિયજ્ઞાત્મા-[illegible] ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સર્વમાં [illegible] (જીવાત્મા) માયા [illegible]

[illegible]

માયાશક્તિવાળા દેવને મહેશ્વર જાણ. તે મહેશ્વરના અવયવો વડે જ આ બધું જગત વ્યાપ્ત છે. ૧૦

જે એક અક્ષર પુરુષ દરેકે દરેક જીવજાતિને નિયમમાં રાખે છે અને જેમાં આ બધું જગત સમાઈ જાય છે અને પાછું ઉત્પન્ન થાય છે, તે નિયમમાં રાખનાર, અને વરદાન આપનાર પૂજ્ય અક્ષર પુરુષને જાણીને મનુષ્ય પરમ શાન્તિને મેળવે છે. જે દેવોની ઉત્પત્તિ અને સંભવરૂપ છે, જે સર્વનો અધિપતિ, રુદ્ર અને મહર્ષિ છે અને જેણે હિરણ્યગર્ભને જન્મતાં જોયો છે, તે અમને સારી બુદ્ધિ આપો.÷ ૧૨

જે દેવોનો અધિપતિ છે, જેને આધારે બધા લોકો રહ્યા છે અને જે આ બેપગાં અને ચોપગાં પ્રાણીઓ પર અમલ ચલાવે છે, તે ક્ષર બ્રહ્મરૂપ પ્રજાપતિને હવિ વડે પૂજીએ છીએ. આ વિશ્વરૂપ પ્રપંચની વચમાં રહેલા, સૂક્ષ્મથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ, અનેક રૂપોને ધારણ કરનારા, વિશ્વના સ્રષ્ટા અને વિશ્વને વ્યાપી રહેલા શિવને જાણીને પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ સૃષ્ટિકાળમાં લોકોનો રક્ષણ કરનાર છે અને સર્વભૂતોમાં છુપાયેલો સર્વનો અધિપતિ છે. તેમાં મહર્ષિઓ અને દેવતાઓ સ્થિર બન્યા છે. તેને આવી રીતનો જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુનાં બંધનો તોડી નાખે છે. ઘીથી પર રહેલા તેના સત્વ-(સાર)ની જેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સર્વ ભૂતોમાં છુપાયેલા શિવને જાણીને તેમજ વિશ્વને વ્યાપીને રહેલા એક દેવને જાણીને મનુષ્ય બધાં બંધનોમાંથી છૂટી જાય છે. આ વેદરૂપ, વિશ્વનો કર્તા અને મહાન આત્મા હંમેશ લોકોના હૃદયમાં રહેલો છે, અને તે હૃદય, બુદ્ધિ અને મન વડે જાણી શકાય છે. જેઓ તેને જાણે છે, તેઓ અમર બને છે ૧૭

સૃષ્ટિની પહેલાં જ્યારે અંધકાર જ હતો, ત્યારે દિવસ ન [illegible] અને રાત પણ ન હતી સત ન હતું અને અસત પણ ન

÷ [illegible] પાનું ૧૬૬

હતું; પરંતુ માત્ર શિવ જ એકલો હતો. તે જ અક્ષર બ્રહ્મ હતું, એ જ સવિતાનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ તત્ત્વ હતું, અને તેમાંથી જ આ પુરાણી પ્રજ્ઞા (અર્થાત્ સનાતન પ્રકાશસ્વરૂપ મન) પ્રગટ થઈ છે. તેને ઊંચે, આડે કે વચમાં સ્પર્શી શકાતું નથી. જેનું નામ 'મહદ્ યશ' (મોટી કીર્તિ) છે તેના જેવું બીજું કાંઈ છે જ નહિ. તેનું રૂપ જોવામાં આવતું નથી, તેને કોઈ આંખ વડે જોઈ શકતું નથી. મન અને હૃદય વડે જેઓ હૃદયમાં રહેલા એને આ પ્રમાણે જાણે છે, તેઓ અમર બને છે.૨૦

'તું જન્મરહિત છે' એમ જાણીને કોઈક જ સંસારથી ત્રાસેલો તારું શરણ શોધે છે. હે રુદ્ર! જે તારું દક્ષિણ મુખ (અર્થાત્ સૌમ્ય, શાન્ત સ્વરૂપ) છે, તેના વડે હંમેશ મારું રક્ષણ કર. અમારા પુત્રપૌત્રોનો, અમારા આયુષ્યનો, અમારી ગાયોનો અને અમારા અશ્વોનો તું નાશ કરતો નહિ. ક્રોધ કરીને તું અમારા વીર સૈનિકોને હણતો નહિ. હોમવાના પદાર્થો વડે હંમેશ અમે તારું આવાહન કરીએ છીએ.૨૨

## પાંચમો અધ્યાય

વિદ્યા અને અવિદ્યારૂપ બે અક્ષર (અક્ષર અને ક્ષર) એ અનંત અને અત્યંત ગૂઢ એવા પરબ્રહ્મમાં રહ્યા છે. તેમાંની અવિદ્યા ક્ષર બ્રહ્મ છે અને વિદ્યા અક્ષર બ્રહ્મ છે. પરંતુ જે વિદ્યા અને અવિદ્યાને (અક્ષર અને ક્ષર બ્રહ્મને) નિયમમાં રાખે છે, તે તો તેમનાથી જુદો જ અવ્યય પુરુષ છે.૧

એ મહાન આત્મા એકલો જ દરેક દરેક જીવજાતિને અને સર્વ વ્યક્તિગત આકારોને નિયમમાં રાખે છે. એ મહાન આત્માએ જ પોતાની મહીં ઉત્પન્ન થયેલા કપિલ ઋષિને× પૂર્વે

× કપિલ [illegible] અને [illegible] [illegible] મહાન આત્મા [illegible] મહત્તત્ત્વને [illegible]

જ્ઞાન વડે યુક્ત કર્યાં છે અને એ મહાન આત્મા જ વિશ્વને ઉત્પન્ન થતું જુએ છે. આ માયારૂપ ક્ષેત્ર (શરીર અને વિશ્વ)માં એક એક કાર્યકારણરૂપ જાળને અનેક રીતે વિસ્તારીને એ દેવ (મહાન આત્મા) પાછી ખેંચી લે છે. એ જ પ્રમાણે અનેક પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન કરીને એ મહાન આત્મા સર્વ ઉપરનું પોતાનું અધિપતિપણું સ્થાપિત કરે છે. જેવી રીતે ઉપર, નીચે, આડે અને બધી દિશાઓને પ્રકાશતો સૂર્ય શોભે છે, તેવી રીતે એ ઐશ્વર્યયુક્ત અને ઉત્તમ દેવ એકલો જ બધી ય જીવજાતિઓના સ્વભાવને નિયમમાં રાખે છે.૪

આખા વિશ્વની યોનિ (કારણ)રૂપ એવો તે એક જ દેવ પોતાના (વિશ્વ ઉત્પન્ન કરવારૂપ) સ્વભાવને પરિપક્વ બનાવે છે (અર્થાત્ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે). પરિપક્વ બનેલા કર્મવાળા જીવોને તે જુદીજુદી *અવસ્થાઓમાંથી પસાર કરે છે અને બધા ય (સત્ત્વ આદિ) ગુણોને તે તેમનાં કાર્યોમાં યોજે છે. આમ તે એક જ દેવ આ આખા વિશ્વ પર અમલ ચલાવે છે. વેદનાં ગુહ્ય ઉપનિષદોમાં છુપાઈને રહેલા તે બ્રહ્માંડના કારણને બ્રહ્મા (હિરણ્યગર્ભ) જાણે છે. પૂર્વે દેવોએ અને ઋષિઓએ તેને જાણ્યું હતું અને તેઓ તેમાં લીન બનીને અમર થયા હતા.૬

જે (જીવાત્મા) ત્રણ ગુણોથી યુક્ત છે અને ફળને માટે કર્મ કરનારો છે, તે જ તે કરેલાં કર્મોને ભોગવનારો પણ છે. સર્વરૂપ, ત્રણ ગુણવાળો, અવ્યય, અક્ષર અને ક્ષર એવા ત્રણ માર્ગવાળો અને પ્રાણનો અધિપતિ એવો તે પોતાનાં કર્મો વડે વિચરે છે. હૃદયમાં જે અંગુઠા જેટલો છે, જે સૂર્ય જેવો તેજસ્વી છે તેમજ જે સંકલ્પ અને અહંકારથી યુક્ત છે, તે જ પરમાત્માથી જુદો (અર્થાત્ જીવાત્મા) બુદ્ધિના ગુણ વડે અને શરીરના ગુણ વડે આરાની અણી જેટલો નાનો બનેલો દેખાય

*जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते अने [illegible] આવ્યાં છે.

છે. વાળના છેડાના સામા ભાગના પણ સામા ભાગ જેટલા એ જીવને જાણવો. એ જીવ જ અનંત થવાને સમર્થ છે. એ નથી સ્ત્રી, કે નથી પુરુષ, કે નથી નપુંસક. જે જે શરીરને તે ધારણ કરે છે, તે તે શરીર સાથે તે સંબંધ પામે છે. સંકલ્પ, વિષયોના સ્પર્શ, દૃષ્ટિ અને મોહ વડે તેમજ અન્નજળ વડે શરીરની+ વૃદ્ધિ અને જન્મ થાય છે. દેહયુક્ત બનેલો જીવ પોતાનાં કર્મ અનુસારનાં શરીરોને જુદાંજુદાં સ્થાનોમાં ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે. દેહમાં બંધાયેલો જીવ અનેક પ્રકારનાં સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ શરીરોને પોતાના ગુણો અનુસાર પસંદ કરે છે; અને દેહપ્રાપ્તિના કારણરૂપ એ જીવાત્મા કર્મોના ગુણો તેમજ શરીરના ગુણો અનુસાર દરેક જન્મમાં જુદો જ દેખાય છે.૧૨

વિશ્વપ્રપંચની વચમાં રહેલા, અનાદિ, અનંત, અનેકરૂપે રહેલા, વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારા અને વિશ્વને વ્યાપીને રહેલા એવા એક માત્ર દેવને જાણીને તે (જીવ) બધાંય બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. શુદ્ધ ભાવ વડે જ ગ્રહણ કરી શકાય તેવા, શરીરરૂપ માળા (અર્થાત્ નિવાસસ્થાન) વિનાના, ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના કરનારા અને સોળ કળાઓરૂપ* સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનારા એ શિવ-રૂપ દેવને જેઓ જાણે છે, તેઓ શરીરભાવમાંથી છૂટી જાય છે. ૧૪

## છઠ્ઠો અધ્યાય

કેટલાક બુદ્ધિમાન મનુષ્યો સ્વભાવને જગતનું કારણ કહે છે, તેમજ કેટલાક મોહ પામેલાઓ કાળને જગતનું કારણ કહે છે પરંતુ જેના વડે આ બ્રહ્મચક્ર ભ્રમણ કર્યા કરે છે. તે તો આ જગતમાં દેવ (બ્રહ્મ)નો મહિમા જ છે. જેના વડે આ સર્વ જગત હંમેશાં વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે. અને જે જ્ઞાનમૂર્તિ, કાળનો પણ કાળ (સંહારક) તથા સર્વને જાણનાર છે. તે અક્ષર

+ [illegible]

* [illegible]

પુરુષ વડે જ નિયમાઈને (ક્ષર પુરુષનું) આ પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશરૂપ સૃષ્ટિકર્મ ભાસમાન થાય છે એમ વિચારવું. ક્ષર પુરુષ સૃષ્ટિ રચવારૂપ કર્મ કરીને તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને ફરીથી પોતાના ક્ષરતત્ત્વના મૂળ એવા અક્ષરતત્ત્વ સાથે મળી જાય છે, અને છેવટે અવ્યય તત્ત્વમાં મળી જાય છે. વળી પાછો સમય આવતાં એ ક્ષર પુરુષ એક (મૂળરૂપ), બે (પ્રકૃતિ-વિકૃતિરૂપ), ત્રણ (સત્ત્વ, રજ, તમોગુણરૂપ) અથવા આઠ (શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રા, મન, બુદ્ધિ અને અહંકારરૂપ) એવા પોતાના સૂક્ષ્મ આત્મગુણો વડે ફરીથી સૃષ્ટિ રચવાનો આરંભ કરે છે. આમ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત એવાં સૃષ્ટિરૂપ કર્મોનો આરંભ કરીને એ ક્ષર પુરુષ બધાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું કારણ બને છે. પછી સૂક્ષ્મ ગુણો ફરી અવ્યક્તરૂપમાં લીન થઈ જતાં ઉત્પન્ન થયેલી કર્મરૂપ સૃષ્ટિનો નાશ થઈ જાય છે. અને કર્મરૂપ સૃષ્ટિનો નાશ થાય છે, ત્યારે એ ક્ષર પુરુષ પોતાના આત્મતત્ત્વ (અર્થાત્ અક્ષર અને પછી અવ્યય તત્ત્વ)માં લીન થઈ જાય છે. એ ક્ષર પુરુષ (સ્થૂલ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને માટે) પરમાણુઓના ભેગા થવારૂપ નિમિત્તના મૂળ કારણ સમાન છે, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ ત્રણ કાળથી પર છે તેમજ અખંડરૂપે (અર્થાત્ અક્ષર સ્વરૂપે) પણ તે જ દેખાય છે. સર્વરૂપ, સૃષ્ટિરૂપે થનાર અને અંતઃકરણમાં રહેલા એ પૂજ્ય દેવની પહેલાં ઉપાસના કરવી. તે ક્ષર પુરુષ સંસારવૃક્ષ, કાળ તેમજ આકૃતિરૂપ અવિદ્યા એ ત્રણથી પર અને જુદો છે. તેમાંથી જ આ સંસારપ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ક્ષર પુરુષને દરેકના ધર્મને ઉત્પન્ન કરનારા, પાપનો નાશ કરનારા, સૃષ્ટિના અધિપતિ, પોતામાં રહેલા, અમર અને વિશ્વના આધાર તરીકે જાણીને મનુષ્ય મુક્ત બને છે. ૬

જે ઈશ્વરોના પણ પરમ મહેશ્વર, જે દેવતાઓના પણ પરમ દેવ, પતિઓના પણ પતિ, ઊંચાથી પણ ઊંચા અને ભુવનના અધિપતિ એવા સ્તુત્ય દેવને અમે જાણીએ છીએ. તેને માટે કોઈ કાર્ય નથી તેમજ તેનાં કોઈ કરણ પણ નથી. તેના

ાઈ નથી અને તેનાથી અધિક પણ કોઈ નથી. તેની શ્રેષ્ઠ
અનેક પ્રકારની સંભળાય છે, અને તેનાં જ્ઞાન, બળ અને
સ્વાભાવિક (અથવા સહજ) છે. આ જગતમાં તેનો
સ્વામી નથી, તેનો કોઈ નિયંતા નથી, તેમજ તેનું કાંઈ
પણ નથી. તે સર્વનું કારણ છે, અને બધી ઇન્દ્રિયોના
પતિ (મન)નો પણ અધિપતિ છે. તેને કોઈ જન્મ આપ-
નથી કે તેનો કોઈ અધિપતિ નથી. જે એક દેવ કરોળિયા-
મ અવ્યક્ત તત્ત્વમાંથી જન્મેલા તાંતણાઓ વડે સહજ જ
ને ઢાંકી દે છે, તે અમને અવ્યય બ્રહ્મમાં સ્થિત કરો. ૧૦

એ એક દેવ સર્વ ભૂતોમાં છુપાયેલો, સર્વવ્યાપી, સર્વ
નો અંતરાત્મા, કર્મને પ્રેરનારો, સર્વ ભૂતોના નિવાસસ્થાન-
સાક્ષી, ચૈતન્યસ્વરૂપ, એક માત્ર અને નિર્ગુણ છે. એક
ં તે અનેક ક્રિયારહિત (અચેતન) વસ્તુઓને વશમાં રાખે
તે જ એક મૂળબીજને અનેક રૂપમાં પલટાવે છે. જે બુદ્ધિ-
ા તેને પોતામાં રહેલો જુએ છે, તેમને જ શાશ્વત સુખ મળે
બીજાઓને તે મળતું નથી. અનિત્ય વસ્તુઓમાં નિત્ય, ચેતન
તુઓમાં ચેતન, એક હોવા છતાં અનેકની કામનાઓને પૂરી
નારા અને જ્ઞાન તથા યોગ વડે જાણી શકાતા, તે મૂળ કારણ-
દેવને જાણીને મનુષ્ય બધાં બંધનોમાંથી મુક્ત બને છે. નથી
ાં સૂર્ય પ્રકાશતો, કે નથી ચંદ્ર કે તારા પ્રકાશતા, અને
થી આ વીજળીઓ પ્રકાશતી; તો પછી આ અગ્નિ તો ત્યાં
યાંથી જ પ્રકાશે? તે પ્રકાશમાન થતાં જ બધું પ્રકાશે છે,
ના પ્રકાશ વડે જ આ બધું દેખાય છે. જેમ પાણીમાં અગ્નિ
વેશે, તેમ એક હંસ (આત્મા) આ જગતમાં પ્રવેશ્યો છે.
ને જ જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુની પાર જાય છે. ત્યાં જવા માટે
ીજો કોઈ માર્ગ છે જ નહિ. તે વિશ્વનો કર્તા છે. વિશ્વને જાણ-
ારો છે. પોતે જ પોતાનું કારણ છે. જ્ઞાનપૂર્ણ છે. કાળનો પણ

કાળ (સંહારક) છે, ગુણવાન છે, સર્વને જાણનારો છે, અવ્યક્ત તત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવાત્મા)નો અધિપતિ છે, સત્ત્વાદિ ગુણોનો નિયંતા છે, અને સંસારમાંથી મોક્ષના તેમજ તેમાં સ્થિતિ અને બંધનના કારણરૂપ છે. તે પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલો છે, અમર છે, સર્વના નિયંતા તરીકે રહ્યો છે, જ્ઞાતા છે, સર્વત્ર રહેલો છે, અને આ જગતનો પાલન કરનારો છે. તે હંમેશ આ જગત પર અમલ ચલાવનારો છે. તેના સિવાય જગતને નિયમમાં રાખનારું બીજું કોઈ કારણ નથી. જે (સૃષ્ટિની ઇચ્છાથી) સર્વ પ્રથમ બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે છે અને જે (સૃષ્ટિના સાધનરૂપ) વેદોને તેની તરફ પ્રેરે છે, તે મન અને બુદ્ધિના પ્રકાશરૂપ દેવને મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હું શરણે જાઉં છું. જો મનુષ્યો આખા આકાશને ચામડાની જેમ વીંટાળી શકે, તો જ એ દેવને જાણ્યા વિના દુઃખનો અંત આવી શકે. ૨૦

શ્વેતાશ્વતરમુનિએ તપના પ્રભાવ વડે અને દેવની કૃપા વડે બ્રહ્મને જાણ્યું. ઋષિઓના સમૂહ વડે સેવાયેલા અને પરમ પવિત્ર એવા તે બ્રહ્મને તેમણે સંન્યાસીઓને બરાબર કહી સંભળાવ્યું. પૂર્વના યુગમાં શિખવાયેલું વેદાંતનું આ પરમરહસ્ય અશાન્ત મનુષ્યને અથવા જે પોતાનો પુત્ર કે શિષ્ય ન હોય તેવાને આપવું નહિ. જેની એ પરમાત્મા પ્રત્યે પરમભક્તિ હોય અને જેને એ પરમાત્માના જેવી જ ભક્તિ ગુરુ પ્રત્યે હોય, તેવા મહાત્માને આ ઉપર કહેલી વસ્તુઓ અનુભવમાં આવે છે, તેવા મહાત્માને તે અનુભવમાં આવે છે. ૨૩

ૐ બ્રહ્મ અમારું બંનેનું (ગુરુ-શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરો. અમારું બંનેનું સાથે પાલન કરો. અમે બંને સાથે જ સામર્થ્ય મેળવીએ. અમે બંને તેજસ્વી [illegible] જ્ઞાન થાઓ. અમે પરસ્પર [illegible] ન કરીએ. ૐ [illegible] શાન્તિ શાન્તિઃ

# ૧૦—કૈવલ્ય ઉપનિષદ

ૐ બ્રહ્મ અમારું બન્નેનું (ગુરુ–શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરો. મારું બન્નેનું સાથે પાલન કરો. અમે બન્ને સાથે જ સામર્થ્ય ળવીએ. બન્ને તેજસ્વી હોઈ અમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાઓ. અમે રસ્પરનો દ્વેષ કરીએ નહિ. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

ૐ આશ્વલાયન મુનિએ ભગવાન બ્રહ્મદેવ પાસે જઈને પૂછયું: 'હે ભગવન્! જેના જ્ઞાન વડે જ્ઞાની પુરુષ બધાં પાપો-ો નાશ કરી જલદીથી પરાત્પર (પરથી પર એવા) પુરુષને પામે છે, તેમજ જે સત્પુરુષો વડે હંમેશ સેવાયેલી છે અને જે ગુહ્ય તથા સર્વોત્તમ છે, તે બ્રહ્મવિદ્યા મને શીખવો.' ૧

તેને પિતામહ બ્રહ્માએ કહ્યું:—

'એ વિદ્યાને તું શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ધ્યાન અને યોગ વડે જાણ. કેટલાકોએ કર્મ, પ્રજા કે ધન વડે નહિ પણ માત્ર ત્યાગ વડે જ અમરપણું મેળવ્યું છે. જે તત્ત્વને યોગીઓ પામે છે, તે તત્ત્વ સ્વર્ગથી પણ પર એવી કોઈ ગુફામાં રહીને પ્રકાશે છે. જેમણે વેદાન્ત-વિજ્ઞાનનો નિશ્ચયપૂર્વક અર્થ કર્યો છે અને સંન્યાસના

પ્રાપ્તિ થવાને લઇને જેમની બુદ્ધિ શુદ્ધ બની છે, તે બધા યોગીઓ મરણ પછી અમરપણું મેળવીને બ્રહ્મલોકમાં મુક્ત બનીને રહે છે. એકાન્ત જગામાં સુખપૂર્વક આસન રાખવું, પવિત્ર બનવું, ગરદન, માથું અને શરીર સીધાં રાખવાં, સંન્યાસઆશ્રમનો સ્વીકાર કરીને બધી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવો, ભક્તિ વડે પોતાના ગુરુને પ્રણામ કરવા અને રજોગુણરહિત તથા નિર્મળ એવા હૃદયકમળનું ધ્યાન કરવું. એ હૃદયકમળની વચમાં રહેલા શુદ્ધ, શોકરહિત, અચિન્ત્ય, અવ્યક્ત, અનંતરૂપવાળા, કલ્યાણસ્વરૂપ, શાન્ત, અમર, સૃષ્ટિના કારણરૂપ, આદિ–મધ્ય અને અંતરહિત, વ્યાપક, ચિત્ અને આનંદરૂપ, આકારરહિત, અદ્ભુત, ઉમા* સાથે રહેલા, ત્રણ આંખવાળા, નીલકંઠ, શાન્ત અને પ્રભુ એવા પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીને મુનિ, પ્રાણીઓના મૂળ કારણરૂપ, બધાના સાક્ષી અને અંધકારથી પર રહેલા એ પરમાત્માને જ પામે છે. ૭

તે બ્રહ્મા છે, તે શિવ છે, તે ઇન્દ્ર છે, તે અક્ષર બ્રહ્મ છે, તે સૌથી મોટો રાજા છે, તે જ વિષ્ણુ છે, તે પ્રાણ છે, તે કાળ છે, તે અગ્નિ છે, તે ચન્દ્રમા છે. આ બધું જે હમણાં છે અને હવે પછી સનાતન કાળ સુધીમાં થવાનું છે, તે બધું એ જ છે. તેને જ જાણીને મનુષ્ય મરણને તરી જાય છે. ત્યાં જવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. જ્ઞાની પુરુષ આત્માને નીચલી અરણિ બનાવે છે, ૐકારને ઉપલી અરણિ બનાવે છે અને ઘર્ષણ વડે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિને પ્રગટ કરે છે. એ અગ્નિ વડે એ જ્ઞાની પુરુષ પાપને બાળી નાખે છે. ૧૧

તે જ આત્મા માયા વડે મોહ પામીને શરીર ધારણ કરે છે અને સર્વ સૃષ્ટિનો કર્તા થાય છે. તે જ જાગ્રત અવસ્થામાં સ્ત્રી, અન્નપાન, વગેરે વિવિધ ભોગો વડે તૃપ્તિ પામે છે. તે જ જીવાત્મા સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાની માયાશક્તિ વડે કલ્પાયેલા

* ઉમા – હિમવાનની પુત્રી, [illegible] (જુઓ કેન ઉપનિષદ, ૩-૧૨)

જગતમાં સુખ–દુઃખનો ભોક્તા થાય છે. તેમજ સુષુપ્તિ (ગાઢ નિદ્રા)ને સમયે જ્યારે બધા બાહ્ય–આન્તર જગતનો લય થઈ જાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર વડે વ્યાપ્ત બનીને તે સુખનો અનુભવ કરે છે. પૂર્વજન્મના કર્મના યોગને લીધે તે જ જીવાત્મા ફરી જાગૃત થાય છે અને ઊંઘે છે. આમ ત્રણ પુર (જાગ્રત–સ્વપ્ન–સુષુપ્તિરૂપ નગર)માં તે જીવ ક્રીડા કરે છે, અને તેને લીધે જ આ બધી વિચિત્રતા ઉત્પન્ન થઈ છે. આ ત્રણ પુર જેમાં લય પામી જાય છે, જે સર્વનો આધાર છે, અને જેનું જ્ઞાન પૂર્ણ છે, તેવા એ આત્મામાંથી જ પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને સર્વનું ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. જે સર્વના આત્મારૂપ, વિશ્વના મહાન આધારરૂપ, સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અને નિત્ય એવું પરબ્રહ્મ છે, તે તું જ છે, તું જ તે છે. જે જાગ્રત–સ્વપ્ન–સુષુપ્તિ વગેરે પ્રપંચને વ્યક્ત કરે છે, તે બ્રહ્મ હું જ છું એમ જાણીને મનુષ્ય બધાંય બંધનોમાંથી છૂટી જાય છે. જાગ્રત આદિ ત્રણ અવસ્થાઓમાં જે ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગ છે તે સર્વ કરતાં જુદો અને તેમનો સાક્ષી એવો ચિન્માત્ર (ચૈતન્યમાત્ર)રૂપ સદાશિવ હું જ છું. મારામાં જ આ બધું જન્મ્યું છે, મારામાં જ બધું સ્થિતિ કરીને રહ્યું છે, મારામાં જ બધું લય પામે છે. તે અદ્વયરૂપ બ્રહ્મ હું જ છું. હું સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છું, હું મહાન છું અને આ વિચિત્ર વિશ્વ પણ હું જ છું. હું પુરાતન (આદ્ય) પુરુષ છું, હું ઈશ્વર છું, હું હિરણ્મય (જ્યોતિર્મય હિરણ્યગર્ભ) છું અને હું સદાશિવરૂપ છું. હું હાથપગ વિનાનો અને અચિંત્ય શક્તિવાળો છું, આંખ વિનાનો છતાં હું જોઉં છું અને કાન વિનાનો છતાં હું સાંભળું છું. સમસ્ત જગત કરતા જુદો એવો હું બધાને જાણું છું, અને મને જાણનારો કોઈ નથી હું સદા ચિદ્રૂપ (ચૈતન્યરૂપ) છું. અનેક વેદો દ્વારા

મારું જ જ્ઞાન અપાયું છે, તેમજ વેદાન્તનો કર્તા અને
જાણનારો પણ હું જ છું. મને પુણ્ય અને પાપ નથી,
અને મરણ નથી, તેમજ 'મને શરીર અને ઇન્દ્રિય છે'
બુદ્ધિ (કલ્પના) પણ નથી. મને પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ
આકાશ પણ નથી. આ પ્રમાણે× છુપાઈ રહેલા, અખંડ
અદ્વિતીય પરમાત્મસ્વરૂપને જે જાણે છે, તે એ બધાના સા
સત અને અસતથી રહિત, અને શુદ્ધ એવા પરમાત્મસ્વરૂ
ને પામે છે. ૨૪

જે શતરુદ્રિયનું+ પઠન કરે છે, તે અગ્નિ જેવો પવિ
થાય છે, વાયુ જેવો પવિત્ર થાય છે, આત્મા જેવો પવિત્ર
થાય છે, તે દારૂ પીવાના પાપમાંથી મુક્ત થાય છે, બ્રહ્મહત્યાના
પાપમાંથી મુક્ત થાય છે, સોનું ચોરવાના પાપમાંથી મુક્ત
થાય છે, કરેલાં અથવા ન કરેલાં કર્મોમાંથી મુક્ત થાય છે.
ત્યારપછી તે માયાથી પર રહેલા પરમતત્ત્વને આશ્રયે રહે છે.
સંન્યાસઆશ્રમમાં રહેનારાએ એ શતરુદ્રિયનો સર્વદા અથવા
દિવસમાં એકવાર પાઠ કરવો. તેના વડે સંસારસાગરનો
નાશ કરવાવાળું જ્ઞાન મળે છે. આથી આ પ્રમાણે જાણીને તેને
કૈવલ્યપદ (મુક્તિદશા) પ્રાપ્ત થાય છે, કૈવલ્યપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ૐ બ્રહ્મ અમારું બન્નેનું (ગુરુ—શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરો,
અમારું બન્નેનું સાથે પાલન કરો. અમે બન્ને સાથે જ સામર્થ્ય
મેળવીએ. બન્ને તેજસ્વી હોઈ અમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાઓ. અમે
પરસ્પરનો દ્વેષ કરીએ નહિ. ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

× અઢારમા મન્ત્રથી અહીં સુધી બતાવ્યા પ્રમાણે.
+ શતરુદ્રિય—યજુર્વેદના રુદ્રની સ્તુતિના એ મન્ત્રો.

જ જાય છે અને જેમને માત્ર વિદ્યામાં જ રસ પડે છે તેઓ જાણે કે તેથી પણ વધારે ગાઢ અંધારામાં ઊતરે છે. એ તત્ત્વ તો વિદ્યા અર્થાત્ જ્ઞાનથી જુદું કહેવાય છે અને વિદ્યા અર્થાત્ કર્મથી પણ જુદું કહેવાય છે. અમને સમજણ આપવાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષો પાસેથી અમે આમ સાંભળ્યું અવિદ્યારૂપ કર્મ અને વિદ્યારૂપ જ્ઞાન એ બંનેને જે એકી-સાથે જાણે છે, તે અવિદ્યા વડે મરણને તરી જઇને વિદ્યા વડે અમરપણું મેળવે છે. ૯

જેઓ માત્ર અનુત્પત્તિ (પ્રલય–વિનાશ)ની જ ઉપાસના કરે છે, તેઓ ગાઢ અંધારામાં જ જાય છે; અને જેઓ માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ આસક્ત રહે છે, તેઓ તો જાણે કે તેથી પણ વધારે ગાઢ અંધારામાં ઊતરે છે. એ તત્ત્વ તો ઉત્પત્તિથી જુદું કહેવાય છે અને અનુત્પત્તિથી પણ જુદું કહેવાય છે. અમને સમજણ આપવાવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષો પાસેથી અમે આમ સાંભળ્યું છે.ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ બંનેને જે એકીસાથે જાણે છે, તે વિનાશ વડે મરણને તરી જઇને ઉત્પત્તિ વડે અમરપણું મેળવે છે. ૧૪

સાંસારિક માયાના સોનેરી ઝગઝગતા ઢાંકણ વડે આત્મા-રૂપ સત્ય વસ્તુ ઢંકાઈ ગઈ છે. હે (સાંસારિક સંપત્તિના અધિષ્ઠાતા દેવ) પૂષા, તે ઢાંકણને તમે દૂર કરો કે જેથી અમને સત્યતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય. હે સાંસારિક સંપત્તિના દેવ પૂષા, હે એકર્ષિ નામથી વિખ્યાત અંગિરા નામના અગ્નિ, હે યમ નામથી ઓળખાતા વાયુ, હે સૂર્ય નામથી ઓળખાતા ઇન્દ્ર, હે પ્રજાપતિસ્વરૂપ, તમારાં કિરણોને ફેલાવો અને તેજને એકત્ર કરો—જે તમારું અત્યંત કલ્યાણમય સ્વરૂપ છે, તેને હવે હું જોઉં છું. જે પેલો (સૂર્યમાં રહેલો) પુરુષ છે. તે જ હું છું. વાયુ અમૃતરૂપ પ્રાણમાં પ્રવેશ કરે છે અને આ શરીરનો તો ભસ્મ

# ૧૧—છાંદોગ્ય ઉપનિષદ

## પહેલો અધ્યાય

ૐ મારાં અંગો તૃપ્ત થાઓ. વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન, બળ અને મારી સર્વ ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થાઓ. દરેક ઉપનિષદમાં જે કાંઈ કહ્યુ છે, તે બધું બ્રહ્મ વિષે જ કહ્યું છે. એ બ્રહ્મને હું ક્યારેય ભૂલી ન જાઉં, અને બ્રહ્મ પણ મને ભૂલી ન જાય. કોઇ કોઇને પોતાથી જુદો ન કરે. મને કોઇ અળગો ન કરે. હું આત્મામાં જ આનંદ માનું. અને ઉપનિષદોમાં જે ધર્મો બતાવ્યા છે તે મારામાં રહો, તે મારામાં રહો. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

### ખંડ પહેલો

'ૐ' એ અક્ષરનું નામ ઉદ્‌ગીથ છે. તેની પૂજા કરવી. યજ્ઞની ક્રિયાના મન્ત્રોની શરૂઆત ૐ થી જ થાય છે. હવે તે વિષે વધારે કહીએ. ૧

આ સર્વ પ્રાણીઓનો સાર પૃથ્વી છે; પૃથ્વીનો સાર પાણી છે; પાણીનો સાર અન્ન છે; અન્નનો સાર માણસ છે; માણસનો

સાર તેની વાણી છે, વાણીનો સાર ઋક (મંત્રો) છે; ઋકનો સાર સામ (ગવાતા મંત્રો) છે અને સામનો સાર ઉદ્‌ગીથ (ૐમંત્ર) છે. ૨

આ જે આઠમો સાર ૐમંત્ર છે, તે દરેક સારનો પણ સાર છે; તેથી પરમાત્માની જેમ તેની પૂજા કરવી જોઈએ. ૩

'ઋક' એટલે શું? 'સામ' એટલે શું? 'ઉદ્‌ગીથ' એટલે શું? તેનો હવે વિચાર કરીએ. ૪

વાણી એ જ ઋક છે; પ્રાણ એ જ સામ છે, અને ૐ અક્ષર એ જ ઉદ્‌ગીથ છે. આ વાણી અને પ્રાણની તેમજ ઋક અને સામની જોડી છે. ૫

ૐમાં જ આ જોડી (વાક–પ્રાણની અને ઋક–સામની) ભેગી મળે છે. જ્યારે કોઈ પણ જોડાનાં બંને જણ એકબીજાને મળે છે, ત્યારે જ બન્નેની ઇચ્છા પૂરી થાય છે.* ૬

આવી રીતે સમજીને જે ૐની પૂજા કરે છે, તેની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે. ૭

'ૐ' એ સંમતિ (હા) જણાવનારો અક્ષર છે. કારણ કે જે 'હા' કહેવા ઇચ્છતો હોય છે તે 'ૐ' એમ કહે છે.× સંમતિ એ જ સમૃદ્ધિ છે.+ જે માણસ 'ૐ'ને આમ સમજીને પૂજે છે, તે (યજ્ઞ કરનાર)ની ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે. ૮

ત્રણેય વેદના મંત્રો 'ૐ'થી શરૂ થાય છે. યજ્ઞમાં પ્રાર્થના

---

*જેમ સ્ત્રીપુરુષનું જોડું સંતતિને જન્મ આપીને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે, તેમ વાણી અને પ્રાણ મળીને ૐને ઉપજાવે છે, એથી એમને પુરુષનું રૂપક આપીને વર્ણવ્યાં છે.

× [illegible] ૐ [illegible] છે.

+ [illegible] તેની જ સંમતિ [illegible] છે, તેથી 'સંમતિ' [illegible] છે [illegible] બંનેને [illegible] માન્યા છે.

પણ 'ૐ'થી શરૂ થાય છે. આજ્ઞા કરવા માટે પણ 'ૐ' શબ્દ વપરાય છે, અને યજ્ઞમાં ઊંચે અવાજે ગવાતા મંત્રો પણ 'ૐ'થી જ શરૂ થાય છે. એ બધી ક્રિયા આ 'ૐ' અક્ષરની પૂજા માટે તથા એનો મહિમા અને સાર સમજાવવા માટે જ છે. ૯

જે માણસ આ વાત સમજે અને જે માણસ ન સમજે, તે બન્નેય વેદમાં કહેલાં કાર્યો તો કરે જ છે; છતાં જાણીને કરવું અને જાણ્યા વિના કરવું એમાં ઘણો ફેર છે. આથી જો ક્રિયાને સમજીને, શ્રદ્ધાથી અને તેનો સાર સમજીને કરે, તો તેની ક્રિયા તેને વધારે ફળ આપે છે. 'ૐ' અક્ષરનો આવો અર્થ છે. ૧૦

## ખંડ બીજો

પૂર્વે દૈવી અને આસુરી વૃત્તિવાળા એમ બે પ્રકારના પ્રજાપતિના પુત્રો વચ્ચે ઝઘડો થયો હતો. તેમાં દૈવી વૃત્તિવાળાઓએ ૐકારનો આશરો લીધો અને એમ ગણવા લાગ્યા કે એ ૐકાર વડે આસુરી વૃત્તિવાળાઓને જીતી શકાશે. ૧

*સારી વૃત્તિવાળાઓ, નાસિકામાં રહેલા પ્રાણરૂપ ૐની ઉપાસના કરતા હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ પ્રાણને પાપયુક્ત કર્યું. આ પાપને લઈને જ લોકો સુગંધ અને દુર્ગન્ધ બન્ને સૂંઘે છે. ૨

પછી સારી વૃત્તિવાળાઓ વાણીરૂપ ૐની ઉપાસના કરતા હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ વાણીને પાપયુક્ત કરી. આ પાપને લઈને જ લોકો સાચું અને જૂઠું બન્ને બોલે છે. ૩

પછી સારી વૃત્તિવાળાઓ +આંખરૂપ ૐની ઉપાસના કરતા

* મુખ્ય પ્રાણ જ ઉપાસ્ય છે એમ સમજાવવા માટે શ્રુતિ જુદાજુદા પ્રાણનો બતાવે છે.
+ ચક્ષુરિન્દ્રિયને.

હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ આંખને પાપયુક્ત કરી. આ પાપને લઈને જ લોકો સારું અને નઠારું જુએ છે. ૪

પછી સારી વૃત્તિવાળાઓ કાનરૂપ× ૐની ઉપાસના કરતા હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ કાનને પાપયુક્ત કર્યો. આ પાપને લઈને જ લોકો સારું અને નરસું સાંભળે છે. ૫

પછી સારી વૃત્તિવાળાઓ મનરૂપ ૐની ઉપાસના કરતા હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ મનને પાપયુક્ત કર્યું. આ પાપને લઈને જ લોકો યોગ્ય અને અયોગ્ય વિચારો કરે છે. ૬

પછી સારી વૃત્તિવાળાઓ મોઢામાં રહેલા મુખ્ય પ્રાણરૂપ ૐની ઉપાસના કરતા હતા, તે વખતે ખરાબ વૃત્તિવાળાઓએ તેમના ઉપર ( પાપ વડે ) પ્રહાર કર્યો; પણ જેમ માટીનું ઢેફું કઠણ પથ્થર પર અફળાતાં ભૂકો થઈ જાય તેમ તેમનો નાશ થઈ ગયો. ૭

જેમ માટીનું ઢેફું કઠણ પથ્થર ઉપર પછડાતાં ભાંગી જાય છે, તેમ જો કોઈ આ વાત સમજનારનું ભૂરું કરવા ઇચ્છે તો તે પોતે જ નાશ પામે છે. કારણ કે આવું સમજનાર પોતે કઠણ પથ્થર જેવો છે. ૮

માણસ આ મુખ્ય ( મોઢામાં રહેલા ) પ્રાણથી સુગંધને કે દુર્ગંધને સૂંઘી શકતો નથી. કારણ કે એ પ્રાણમાં કોઈ પણ જાતનું પાપ નથી. એ મુખ્ય પ્રાણને ટકાવી રાખવા માટે જ જે કોઈ ખાયપીએ છે, તેનો પ્રાણ તેની બીજી ઇન્દ્રિયોને પણ પોષણ આપે છે. અંતકાળે આ મુખ્ય પ્રાણ જ્યારે શરીરમાંથી નીકળી જાય છે, ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયો પણ તેને નીકળતો જોઈને નીકળી જાય છે અને છેવટે પ્રાણીનું મોઢું ઉઘડી જાય છે. ૯

અંગિરા ઋષિએ એ મુખ્ય પ્રાણને ૐ મંત્ર માનીને પૂજ્યો

[illegible]

તો. એ પ્રાણ બધાં અંગોનો રસ—સાર હોવાથી વિદ્વાનો તેને આંગિરસ માને છે. ૧૦

બૃહસ્પતિ ઋષિએ એ મુખ્ય પ્રાણને ૐમંત્ર માનીને પૂજ્યો હતો. વાણી બૃહતી (મોટી) છે અને પ્રાણ એ વાણીનો પતિ છે, તેથી પ્રાણ જ બૃહસ્પતિ છે; એમ વિદ્વાનો માને છે. ૧૧

આયાસ્ય ઋષિએ આ પ્રાણને જ ૐમંત્ર માનીને પૂજ્યો હતો. પ્રાણ આસ્ય (મુખ)માંથી નીકળે છે, માટે લોકો તેને આયાસ્ય માને છે. ૧૨

દલ્ભ્યના પુત્ર બકઋષિ પણ એ પ્રાણને આવી રીતે સમજ્યા હતા, તેથી જ એ ઋષિએ નૈમિષારણ્યમાં રહેનારા ઋષિઓની યજ્ઞક્રિયા કરી હતી. આ પ્રાણની પૂજાને બરાબર સમજવાથી જ તે બકઋષિએ યજ્ઞ કરાવનારા ઋષિઓની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે યજ્ઞમાં પ્રાર્થના કરી હતી. ૧૩

જે આમ સમજીને 'ૐ' અક્ષરને પૂજે છે, તે જરૂર પોતાની ઇચ્છાઓને પૂરી કરવા માટે યજ્ઞમાં પ્રાર્થના કરી શકે છે. આટલી વાત શરીરમાં રહેલા પ્રાણ વિષે છે. ૧૪

## ખંડ ત્રીજો

હવે દેવતાઓ વિષે કહીએ. જે આ સૂર્ય તપે છે, તેને 'ૐ' માનીને તેની પૂજા કરવી. કારણ કે તે સૂર્ય ઊગતાં વેંત જ લોકો (નો ખોરાક ઉપજાવવા) માટે કામ કરે છે. ઊગ્યા પછી તે અંધારાનો નાશ કરે છે. જે આમ સમજે છે, તેને જન્મમરણનો ડર રહેતો નથી. અને તેનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે. ૧

સ્પષ્ટ: પ્રાણ અને સૂર્ય એક સરખા છે. પ્રાણ ઉષ્ણ છે

[illegible]

[illegible] ૩

૪૬ ([illegible]) માં [illegible] છે, આથી આપણે જ્યારે [illegible] [illegible] નથી, [illegible] જ [illegible] છે, [illegible] છે, [illegible] છે, [illegible] જ [illegible] દીવા કે [illegible] વિના જ [illegible] ([illegible]) [illegible] છે, [illegible] જ [illegible] ઉદ્દીપક ([illegible]) [illegible] છે, [illegible] દીવા કે [illegible] વિના જ આપણે [illegible] જાય છે. ૪

આ [illegible] ([illegible]) અગ્નિ [illegible], [illegible] બીજાં [illegible] દીવા કે [illegible] વિના જ કરે છે. આ [illegible] જ તેની પૂજા કરવી. ૫

[illegible] છે, તેની પણ [illegible] ([illegible]) [illegible] પૂજા કરવી. પ્રાણ એ જ 'ઉત્' [illegible] જ [illegible] છે. વાણી એ [illegible] છે અને [illegible] એ જ 'થ'

[illegible]

[illegible]

કારણ કે આપણે જ [illegible]

[illegible] 'ઉં' છે,* [illegible] 'અ' છે, [illegible]
[illegible] 'ઉં' છે, [illegible] 'ઉ' છે, [illegible] 'મ' છે. [illegible]
[illegible] આ ઉપાસકોના [illegible] ઉપદેશ [illegible] છે. [illegible]
[illegible] થાય છે. જે [illegible] કરે છે [illegible]
તે [illegible] થાય છે. ૭

[illegible] પૂરી થાય એવી [illegible]
પોતાને જે વસ્તુ મેળવવાની ઈચ્છા હોય, તેની [illegible]
આ રીતે—જે સામ (મંત્રગાન)થી પ્રાર્થના કરવાની હોય, [illegible]
અર્થ વગેરેનો બરાબર વિચાર કરવો. ૮

જે મંત્રનું જે સામ (ગાન) હોય તે મંત્રનું, જે [illegible]
જે મંત્ર હોય તે ઋષિનું અને જે દેવની જે [illegible]
હોય તે દેવનું ધ્યાન કરવું. ૯

(ગાયત્રી વગેરે) જે છંદ વડે પ્રાર્થના ક[illegible]
છંદનું ધ્યાન કરવું. જે સ્તોત્રથી પ્રાર્થના કરવાની [illegible]
પણ ધ્યાન કરવું. ૧૦

જે દિશા[illegible] પ્રાર્થના કરવી હોય તે દિશા[illegible]
[illegible]

અને સૂર્ય પણ ઉષ્ણ છે. પ્રાણને સ્વર× કહે છે અને સૂર્યને પણ સ્વર તથા પ્રત્યાસ્વર* કહે છે. તેથી પ્રાણને અને સૂર્યને બન્નેયને ૐ માનીને પૂજવા. ૨

ૐમંત્રને વ્યાન સમજીને તેની પૂજા કરવી. માણસ જે શ્વાસ અંદર લે છે તે પ્રાણ છે, અને જે શ્વાસ બહાર કાઢે છે તે અપાન છે. એ પ્રાણ અને અપાનની વચલી સ્થિતિ તે 'વ્યાન' છે. એ વ્યાન જ વાણી છે. કારણ કે માણસ જ્યારે બોલે છે, ત્યારે શ્વાસ લેતો ય નથી અને બહાર કાઢતો ય નથી. ૩

ઋક (વેદમંત્ર) એ વાણી છે. આથી માણસ જ્યારે શ્વાસ લેતો કે મૂકતો નથી, ત્યારે જ ઋક બોલે છે. જે ઋક છે, એ જ સામ છે. તેથી જ માણસ શ્વાસ લીધા કે છોડ્યા વિના જ સામ (મંત્રોનું ગાન) ગાય છે. એ સામના જ એક ભાગને ઉદ્ગીથ (ૐમંત્ર) કહે છે. શ્વાસ લીધા કે છોડ્યા વિના જ માણસ એ ૐમંત્ર ગાય છે. ૪

આ ઉપરાંત (લાકડાં સાથે લાકડું ઘસીને) અગ્નિ સળગાવવો, શરતમાં દોડવું અને મજબૂત ધનુષ ખેંચવું વગેરે બીજાં કામો પણ માણસ શ્વાસ લીધા કે છોડ્યા વિના જ કરે છે. આ કારણે ૐમંત્રને વ્યાન સમજીને જ તેની પૂજા કરવી. ૫

હવે ઉદ્ગીથ શબ્દના જે ત્રણ અક્ષરો છે, તેની પણ ઉદ્-ગીથ (ૐમંત્ર) માનીને પૂજા કરવી. પ્રાણ એ જ 'ઉત્' છે; [illegible] કે દરેક પ્રાણી પ્રાણથી જ ઊભું થાય છે. વાણી એ 'ગી' [illegible] કે ગિરાને. એમ કહે છે. અને અન્ન એ જ 'થ' છે;

[illegible] તેથી સ્વર)

* [illegible] તેથી

[illegible])

એવો શબ્દ બોલતો જતો હોય એમ લાગે છે. ૧

કૌષીતકિઋષિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, 'મેં સૂર્ય-ની જ પૂજા કરી હતી એથી મને તું એક જ પુત્ર થયો છે. તું એ સૂર્યનાં કિરણોની પૂજા કર. એથી તને ઘણા પુત્રો થશે.' આટલી વાત દેવતાઓ વિષે કહી. ૨

હવે આત્મા વિષે. ૐકારને મુખ્ય પ્રાણ માનીને તેની પૂજા કરવી. કારણ કે પ્રાણ આવે-જાય છે, ત્યારે જાણે ૐ બોલતો હોય એમ લાગે છે. ૩

કૌષીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, 'મેં એક મુખ્ય પ્રાણનું જ ધ્યાન કર્યું હતું. તેથી મને તું એક જ પુત્ર થયો. 'મને ઘણા પુત્રો થાય' એમ વિચારીને તું વાણી વગેરે બધા પ્રાણની+ પૂજા કર. ૪

ૐકાર એ જ પ્રણવ હોવાથી યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરનાર (યજ્ઞ-ક્રિયામાં થયેલી ભૂલને પણ) આવી સમજણથી સુધારી લે છે. ૫

## ખંડ છઠ્ઠો

પૃથ્વી જ ઋક છે,* અગ્નિ જ સામ છે, સામ ઋકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.૧

આ પૃથ્વી 'સા' છે અને અગ્નિ 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે.

અંતરિક્ષ ઋક છે, વાયુ સામ છે. આમ ઋકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

+ [illegible]

* [illegible]

પ્રાર્થના કરવી. આમ જાણનાર માણસ જેને માટે પ્રાર્થના કરે છે, તે ઇચ્છા તુરત જ પૂરી થાય છે. ૧૨

## ખંડ ચોથો

'ૐ' એવો જે આ અક્ષર 'ઉદ્‌ગીથ' કહેવાય છે, તેની પૂજા કરવી. ૐ શબ્દને યજ્ઞમાં ઊંચેથી ગાવામાં આવે છે, તેથી એને 'ઉદ્‌ગીથ'+ કહે છે. એની વધારે વાત આ પ્રમાણે છે. ૧

દેવો× મૃત્યુથી* ડરીને બચવા માટે વેદોમાં કહેલી ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યા. તેમણે મંત્રના અર્થનું ધ્યાન કર્યું. ૨

પણ જેમ માછીમાર પાણીની અંદર માછલાંને જુએ, તેમ મૃત્યુએ એ દેવોને યજ્ઞક્રિયાઓ કરતા જોયા. ત્યારે દેવોએ એ યજ્ઞક્રિયાને છોડીને ૐમંત્રનો જ આશરો લીધો. ૩

વેદ ભણનાર વિદ્યાર્થી જ્યારે ઋગ્વેદના મંત્રો ભણી રહે છે, ત્યારે પાછળથી ૐ બોલે છે. એવી રીતે સામવેદ અને યજુર્વેદના મંત્રો ભણ્યા પછી પણ ૐ બોલે છે. એ ૐ સ્વર છે. એ ૐ અમૃત અને અભય છે. તેની પૂજા કરીને દેવો અમર અને નીડર બન્યા છે. ૪

જે માણસ આ ૐને આવી રીતે સમજીને પૂજે છે, તેને જરૂર અમૃત મળે છે અને તે નીડર બને છે. અને દેવોની જેમ એ અમર થાય છે. ૫

## ખંડ પાંચમો

[illegible] 'પ્રણવ' છે [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ાબ્દ બોલતો જતો હોય એમ લાગે છે. ૧

ૌષીતકિઋષિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, 'મેં સૂર્ય-
પૂજા કરી હતી એથી મને તું એક જ પુત્ર થયો છે. તું
ર્નાં કિરણોની પૂજા કર. એથી તને ઘણા પુત્રો થશે.'
l વાત દેવતાઓ વિષે કહી. ૨

હવે આત્મા વિષે. ૐકારને મુખ્ય પ્રાણ માનીને તેની પૂજા
કારણ કે પ્રાણ આવે-જાય છે, ત્યારે જાણે ૐ બોલતો
એમ લાગે છે. ૩

કૌષીતકિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, 'મેં એક મુખ્ય
ું જ ધ્યાન કર્યું હતું. તેથી મને તું એક જ પુત્ર થયો.
ઘણા પુત્રો થાય' એમ વિચારીને તું વાણી વગેરે બધા
ની+ પૂજા કર. ૪

ૐકાર એ જ પ્રણવ હોવાથી યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરનાર (યજ્ઞ-
માં થયેલી ભૂલને પણ) આવી સમજણથી સુધારી લે છે. ૫

## ખંડ છઠ્ઠો

પૃથ્વી જ ઋક છે,* અગ્નિ જ સામ છે, સામ ઋકની ઉપર
રહ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે. ૧

આકાશ 'સા' છે અને વાયુ 'અમ' છે; એમ એ બંને સામના જ ભાગ છે. ૨

ઘૌ ઋક છે, સૂર્ય સામ છે, સામ ઋકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

ઘૌ 'સા' છે અને સૂર્ય 'અમ' છે; એમ એ બંને સામના જ ભાગ છે. ૩

નક્ષત્રો ઋક છે, ચંદ્ર સામ છે, સામ ઋકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

નક્ષત્રો 'સા' છે અને ચંદ્ર 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે. ૪

સૂર્યમાં જે ધોળાશ દેખાય છે એ ઋક છે, અને એમાં જે કાળાશ દેખાય છે એ સામ છે. સામ ઋકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે. ૫

સૂર્યની જે ધોળાશ છે તે 'સા' છે, એની જે કાળાશ છે તે 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે.

જે આ સૂર્યની વચ્ચે સોના જેવો ઊજળો પુરુષ દેખાય છે, જેને સોનેરી દાઢી છે અને સોનેરી વાળ છે તથા પગના નખથી માથા સુધી જેનું દરેક અંગ તેજસ્વી છે, તેને રાતાં કમળ જેવી બે આંખો છે. તેનું નામ 'ઉત્' છે. એ પવિત્ર પુરુષ છે. એને કોઈ જાતનું પાપ લાગેલું નથી. જે આમ સમજે છે, તેનાં બધાં પાપ નાશ પામે છે. ૬

તે પુરુષના ઋક (પૃથ્વી વગેરે) અને સામ (અગ્નિ વગેરે) એ બે સાંધા છે. આથી એ પોતે [illegible]મંત્ર છે વળી એ પોતે [illegible]મંત્ર સાથ છે. તેથી તે [illegible] (યજ્ઞના સામવેદનું ગાન [illegible]) [illegible]

[illegible]

## ખંડ સાતમો

હવે આત્મા વિષે.

વાણી ઋક છે, પ્રાણ સામ છે, સામ ઋકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

વાણી 'સા' છે અને પ્રાણ 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે. ૧

આંખ ઋક છે, પુરુષની છાયા× સામ છે, સામ ઋકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

આંખ 'સા' છે અને પુરુષની છાયા 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે. ૨

કાન ઋક છે, મન સામ છે, સામ ઋકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

કાન 'સા' છે અને મન 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે. ૩

આંખમાં દેખાતી ધોળાશ ઋક છે, આંખમાં દેખાતી કાળાશ સામ છે, સામ ઋકની ઉપર આરૂઢ રહે છે, તેથી એ ઋકની ઉપર ચઢાવીને જ ગવાય છે.

આંખની ધોળાશ 'સા' છે અને આંખની કાળાશ 'અમ' છે; એમ એ બન્ને સામના જ ભાગ છે. ૪

હવે જે આંખની અંદર પુરુષ દેખાય છે+ એ જ ઋક છે, એ સામ છે, એ સ્તોત્ર છે, એ પરમાત્મા• છે. જેનું આનું રૂપ છે, તેનું જ સૂર્યમાં રહેલા પુરુષનું રૂપ છે. જેટલાં આનાં અંગ

× આત્મા.

+ બ્રહ્મચારી અને એકાગ્ર ચિત્તવાળાને જ દેખાય છે.

• બ્રહ્મ.

છે, તેટલાં જ તેનાં છે. આનું નામ જે 'ઉત્' છે, એ જ તેનું છે. ૫

આંખમાં દેખાતા એ પુરુષને પોતાની નીચેના લોક વશ છે. તેથી એ માણસોની ઇચ્છાને પૂરી કરી શકે છે. ગવૈયાઓ વીણામાં જે ગાય છે, તે આનું જ ગાયન છે. તેઓ ઈશ્વરનું ગાયન ગાય છે, તેથી જ તેમને ધન મળે છે. ૬

જે આ સામને આમ સમજીને ગાય છે, તે આંખમાં તથા સૂર્યમાં રહેલા બંને પુરુષની જ સ્તુતિ કરે છે. આમ સામમંત્ર ગાનારને સૂર્યમાં રહેલા પુરુષ પાસેથી તેની ઉપરના લોક મળે છે તથા દેવતાઓ પણ જે ફળ મેળવવા ઇચ્છતા હોય એવાં ફળ મળે છે. ૭

અને આ આંખમાં જણાતા પુરુષ પાસેથી એને તેની નીચે રહેલા લોક મળે છે અને માણસો જે ફળ મેળવવા ઇચ્છતા હોય એવાં ફળ મળે છે.

તેથી આમ સમજીને પ્રાર્થના કરનારાએ+ યજ્ઞ કરાવનારાને પૂછવું કે, હું તારી કઈ ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે પ્રાર્થના કરું ? કારણ કે જે આમ સમજીને સામ ગાય છે, તે જરૂર એની ઇચ્છાઓને પૂરી કરી શકે છે. ૮

## ખંડ આઠમો

ૐ મંત્રને બરાબર સમજનાર ત્રણ જણા હતા: શલાવાનનો પુત્ર શિલક, ચિકિતાયનનો પુત્ર દાલ્ભ્ય અને જીવલનો પુત્ર પ્રવાહણ.

તેમણે એક [illegible] કે, 'આ[illegible] ૐમંત્રને [illegible] આ[illegible] વિચાર કરીએ'

[illegible]

'ભલે', એમ કહીને તેઓ બધા બેઠા. પહેલાં (ક્ષત્રિય-જાતિના) પ્રવાહણે કહ્યું કે, 'પહેલાં તમે બેય બ્રાહ્મણો ૐમંત્રની ચર્ચા કરો. તમારી બન્નેની ચર્ચા હું પહેલાં સાંભળવા ઇચ્છું છું.'

પછી શિલકે દાલ્ભ્યને કહ્યું કે, 'જો તમે કહો તો પહેલાં હું તમને પૂછું.' દાલ્ભ્યે કહ્યું કે, 'ભલે, પૂછો.'

શિલકે પૂછ્યું કે, 'સામનો આધાર કોણ ?'
દાલ્ભ્યે કહ્યું કે, 'સ્વર.'
શિલકે પૂછ્યું કે, 'સ્વરનો આધાર કોણ ?'
દાલ્ભ્યે કહ્યું કે, 'પ્રાણ.'
શિલકે પૂછ્યું કે, 'પ્રાણનો આધાર કોણ ?'
દાલ્ભ્યે કહ્યું કે, 'અન્ન.'
શિલકે પૂછ્યું કે, 'અન્નનો આધાર કોણ ?'
દાલ્ભ્યે કહ્યું કે, 'પાણી.'
શિલકે પૂછ્યું કે, 'પાણીનો આધાર કોણ ?'
દાલ્ભ્યે કહ્યું કે, 'સ્વર્ગ.'+
શિલકે પૂછ્યું કે, 'સ્વર્ગનો આધાર કોણ ?'

દાલ્ભ્યે કહ્યું કે, 'સામનો છેવટનો આધાર સ્વર્ગ સિવાય બીજો ન હોય. આપણે સામને સ્વર્ગલોકમાં જ રાખીએ છીએ. કારણ કે આપણે સામ એ સ્વર્ગ છે એમ સમજીને તેની સ્તુતિ કરીએ છીએ.'

ત્યારે શિલકે દાલ્ભ્યને કહ્યું કે, 'તમારો સામમંત્ર જરૂર આધાર વગરનો છે. જો અત્યારે કોઈ તમારી આ વાત સાંભળીને તમને કહે કે (જો તમે જૂઠું બોલતા હોય તો) તમારું માથું હેઠું પડજો, તો જરૂર તમારું માથું હેઠું પડે.'

+ કારણ કે સ્વર્ગના દેવ વરસાદ વરસાવે છે.

પછી દાલ્ભ્યે કહ્યું કે, 'તો સામમંત્રનો આધાર કયો તમે મને કહેશો?' ત્યારે શિલકે કહ્યું કે, 'હા.'

પછી દાલ્ભ્યે પૂછ્યું: 'સ્વર્ગનો આધાર કયો?'

ત્યારે શિલકે કહ્યું: 'આ લોક.'

દાલ્ભ્યે પૂછ્યું કે, 'આ લોકનો આધાર કોણ?'

શિલકે કહ્યું કે, 'સામમંત્રનો છેલ્લો આધાર આ લોક સિવાય બીજે ઠેકાણે ન હોય. આપણે ૐ મંત્રને આ લોકમાં જ રાખીએ છીએ, કારણ કે ૐ મંત્રની આ લોકમાં જ સ્થિતિ માનીને આપણે તેની સ્તુતિ કરીએ છીએ.'

શિલકને પ્રવાહણે કહ્યું કે, 'હે શિલક! જરૂર તમારો સામમંત્ર નાશવાન છે. જો કોઈ અત્યારે કહે કે (જો તમે જૂઠું બોલતા હો તો) તમારું માથું હેઠું પડજો, તો જરૂર તમારું માથું હેઠું પડે.'

શિલકે કહ્યું કે, 'તો તમે મને એ શીખવશો?' પ્રવાહણે કહ્યું કે, 'હા, જરૂર શીખવીશ.'

## ખંડ નવમો

શિલકે પૂછ્યું કે, 'આ લોકનો આધાર કોણ?'

પ્રવાહણે કહ્યું કે, 'આકાશ. આ બધી વસ્તુઓને આકાશ જ બનાવે છે અને છેવટે આ બધી વસ્તુઓ આકાશમાં જ સમાઈ જાય છે. આકાશ જ સૌથી મોટું છે. માટે આકાશ દરેકનો આધાર છે.' ૧

[illegible] સૌથી મોટું આકાશ [illegible] અને એનો નાશ [illegible] કરે છે, તે [illegible] ઇ.સ. [illegible]

શુનકના પુત્ર અતિધન્વાએ ઉદરશાંડિલ્યને આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને કહ્યું હતું કે, 'તારી પ્રજામાં જ્યાં સુધી આ જ્ઞાન હશે ત્યાં સુધી તેનું જીવન બહુ ઊંચી જાતનું રહેશે, અને મરણ પછી પણ ઘણા સારા લોકમાં જશે.' જે ૐમંત્રને આમ સમજીને પૂજે છે, તેનું જીવન આ લોકમાં પવિત્ર બને છે અને એ છેવટે સારા લોકમાં જાય છે. ૪

## ખંડ દસમો

જ્યારે કુરુદેશમાં કરા પડવાથી દુકાળ પડ્યો ત્યારે ચક્રના પુત્ર ઉપસ્તિ પોતાની સ્ત્રી સાથે કોઈ જમીનદારના ગામમાં કંગાળ હાલતને કારણે કોઈ બીજાના ઘરમાં રહેતા હતા. ૧

એક દિવસે એ ગામના જમીનદારને હલકા અડદનું જમણ જમતો જોઈને ઉપસ્તિએ તેની પાસે ભિક્ષા માગી. જમીનદારે કહ્યું કે, 'મારા ભાણામાં બધાય અડદ પીરસી દીધા છે, આ સિવાય હવે બીજા અડદ નથી.' ૨

ઉપસ્તિએ કહ્યું કે, 'તો તમારા ભાણામાંથી આપો.' આથી એણે ઉપસ્તિને પોતાના ભાણામાંથી અડદ આપ્યા અને પછી કહ્યું કે, 'પીવા માટે આ પાણી આપું ?' ત્યારે એ ઋષિએ કહ્યું કે, 'ના, એ પાણી એઠું છે.' ૩

જમીનદારે પૂછ્યું કે, 'શું આ અડદ એઠા નહોતા ?' ઉપસ્તિએ જવાબ આપ્યો કે, 'એઠા તો હતા, પણ જો હું આ અડદ ન ખાઉં તો હું જીવી ન શકું; પણ પીવાનું પાણી તો મને મળશે.' ૪

પછી ઉપસ્તિએ એ અડદ ખાધા અને વધ્યા તેટલા પોતાની સ્ત્રીને આપ્યા. તેમની સ્ત્રીને તો પહેલાં ભિક્ષા મળી હતી. તો પણ પતિના હાથથી તેણે એ અડદ લીધા. ૫

પછી ઉષસ્તિએ બીજે દિવસે સવારે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, 'જો થોડું ખાવાનું મળે તો ખાઈને પછી કામ ઉપર જઉં. પેલો રાજા યજ્ઞ કરે છે એ મને યજ્ઞની ક્રિયાઓ કરવા માટે નીમશે.' ૬

તેમની સ્ત્રીએ તેમને કહ્યું કે, 'હે સ્વામી! આ અડદ લો.' પછી એ ઋષિએ એ અડદ ખાધા અને રાજાના યજ્ઞમાં ગયા.

ત્યાં જઈને યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરનાર બ્રાહ્મણો (ઉદ્ગાતાઓ) પાસે બેઠા. પછી તેમણે મુખ્ય સ્તુતિ કરનાર (પ્રસ્તોતા)ને કહ્યું કેઃ–૮

'હે પ્રસ્તોતા! તમે જે દેવતાની સ્તુતિ કરો છો તે દેવતાને બરાબર સમજ્યા વિના જો સ્તુતિ બોલશો તો તમારું માથું હેઠું પડશે.' ૯

પછી ઉદ્ગાતાને પણ તેમણે કહ્યું કે, 'હે ઉદ્ગાતા! તમે જેનું ઉદ્ગાન કરો છો તે દેવતાને બરાબર સમજ્યા વિના જો ઉદ્ગાન બોલશો તો તમારું માથું હેઠું પડશે.' ૧૦

એમ જ તેમણે પ્રતિહર્તાને* પણ કહ્યું કે, 'તમે જો તેનો પ્રતિહાર કરો છો તે દેવતાને બરાબર સમજ્યા વિના જો પ્રતિહરણ કરશો તો તમારું માથું હેઠું પડશે.'

એ બધાએ આ સાંભળીને પોતાનાં કામ છોડી દીધાં અને સૌ ચૂપ થઈ ગયા. ૧૧

## ખંડ અગિયારમો

ત્યારપછી ઉષસ્તિઋષિને એ રાજાએ કહ્યું કે, 'હે ભગવન્! આપ કોણ છો એ હું જાણવા ઇચ્છું છું.' તેમણે કહ્યું

* ઉદ્ગાતાને મદદ કરનાર ઋત્વિજ. પ્રતિહાર અને પ્રતિહર્તા એ [illegible]

કે, 'હું ચક્રનો પુત્ર ઉષસ્તિ છું.' ૧

ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, 'આ યજ્ઞની ક્રિયાઓ માટે મેં પહેલાં આપની તપાસ કરી હતી. પણ આપ ન મળ્યા તેથી જ મેં આ બ્રાહ્મણોને નીમ્યા છે. ૨

પણ હવે આપ આવ્યા છો, તો મારું યજ્ઞકાર્ય આપ જ કરો.' ત્યારે ઉષસ્તિએ કહ્યું કે, 'ભલે, હવે આ બ્રાહ્મણો ભલે યજ્ઞકાર્ય શરૂ કરે; પણ મને તેમના જેટલી જ દક્ષિણા આપજો.' રાજાએ કહ્યું: 'ઠીક.' ૪

ત્યારપછી પ્રસ્તોતા શિષ્ય બનીને ઉષસ્તિ પાસે ગયો અને તેમને પૂછ્યું કે, "હે ભગવન્! આપે મને કહ્યું હતું કે 'પ્રસ્તોતાના દેવતાને સમજ્યા વિના જો સ્તુતિ કરીશ તો તારું માથું હેઠું પડશે.'—તે કયા દેવતા?" ૪

ઉષસ્તિ બોલ્યા: "એ દેવતા 'પ્રાણ.' આ બધી જડ અને ચેતન વસ્તુઓ છેવટે પ્રાણમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને પ્રાણમાંથી જ ઊપજે છે. એ જ પ્રસ્તાવના દેવ છે. એને સમજ્યા વિના જો તમે પ્રસ્તાવ બોલ્યા હોત, તો તમારું માથું હેઠું પડત." ૫

પછી ઉદ્ગાતા શિષ્ય બનીને ઉષસ્તિ પાસે ગયો અને તેમને પૂછ્યું કે, "હે ભગવન્! આપે મને કહ્યું હતું કે, 'જો ઉદ્ગીથના દેવતાને સમજ્યા વિના ઉદ્ગાન કરીશ તો તારું માથું હેઠું પડશે.'—એ દેવતા કોણ?" ૬

ઉષસ્તિ બોલ્યા: "એ દેવ 'સૂર્ય.' આ બધી વસ્તુઓ ઊંચે રહેલા સૂર્યની સ્તુતિ કરે છે. ને ઉદ્ગીથના દેવ છે. તેમને સમજ્યા વિના જો તમે ઉદ્ગાન કરત, તો તમારું માથું હેઠું પડત." ૭

પછી પ્રતિહર્તા શિષ્ય બનીને ઉષસ્તિ પાસે ગયો અને તેમને

પૂછયું કે, "આપે મને કહ્યું હતું કે, 'હે પ્રતિહર્તા! પ્રતિહારના દેવતાને સમજ્યા વિના જો તું પ્રતિહરણ કરીશ તો તારું માથું હેઠું પડશે.'—એ કયા દેવતા?" ૮

ઉષસ્તિ બોલ્યા: "એ દેવતા 'અન્ન.' આ સર્વ પ્રાણીઓ અન્નને જ આધારે જીવે છે. એ જ પ્રતિહારના દેવ છે. તેને સમજ્યા વિના જો તમે પ્રતિહાર કરત, તો તમારું માથું હેઠું પડત." ૯

## ખંડ બારમો

હવે અન્ન મેળવી શકાય એ માટે કૂતરાઓએ× ગાયેલું ઉદ્‌ગાન શરૂ થાય છે. દાલ્ભ્યના પુત્ર બકઋષિ અથવા મિત્રાના પુત્ર ગ્લાવઋષિ (બન્ને એક જ ઋષિનાં નામ છે) વેદ ભણવા માટે ગામબહાર એકાંત જગ્યાએ ગયા. ૧

વેદ ભણવાથી ખુશ થયેલો પ્રાણ સફેદ કૂતરો બનીને તે ઋષિની સામે આવ્યો. તે કૂતરાની પાસે બીજા (વાણી વગેરે ઇન્દ્રિયો પણ) કૂતરા (બનીને) આવ્યા. તેઓ સફેદ કૂતરાને કહેવા લાગ્યા કે, 'અમારે માટે તમે અન્ન મેળવી આપવાની પ્રાર્થના કરો; અમે ભૂખ્યા છીએ.' ૨

એ સફેદ કૂતરાએ કહ્યું કે, 'સવારે તમે મારી પાસે આવજો.' બકઋષિએ આ બધું સાંભળ્યું અને બીજે દિવસે સવારે એ એમની રાહ જોવા લાગ્યા. ૩

પછી યજ્ઞની ક્રિયા+ વખતે સ્તુતિ કરનારા જેવા આ

× અહીં પ્રાણને [illegible] વર્ણવ્યા છે [illegible]

+ બહિષ્પવમાન [illegible]

જેમ અડોઅડ ગોઠવાઇને ચાલે, તેમ તે કૂતરાઓ ત્યાં પાસે આવીને બેઠા અને કહેવા લાગ્યા કે:–

'ॐ અમે ખાઇએ, ॐ અમે પીએ. હે વરસાદ વરસાવનાર દેવ! હે પ્રજાને બચાવનાર દેવ! હે સૂર્ય! અહીં અન્ન લાવો; અમારે માટે અહીં અન્ન લાવો.' ૫

## ખંડ તેરમો

('હાઉ', 'હાઈ' વગેરે શબ્દો સામવેદનાં ગાનમાં વપરાય છે, તે શબ્દોને પૃથ્વી, વાયુ વગેરે માનીને પૂજવા એમ નીચેના મંત્રોમાં કહે છે.)

હાઉકાર આ પૃથ્વી છે, હાઈકાર વાયુ છે, અથકાર ચંદ્ર છે, ઇહકાર આત્મા છે, અને ઈકાર અગ્નિ છે. ૧

ઊકાર સૂર્ય છે, એકાર આમંત્રણ છે, ઔહોઇકાર વિશ્વેદેવ છે, હિંકાર પ્રજાપતિ છે, સ્વર પ્રાણ છે, યા અન્ન છે, અને વિરાટ વાણી છે. ૨

હાઉકારથી માંડીને તેરમો જે હુંકાર છે, તે જુદીજુદી યજ્ઞક્રિયાઓમાં જુદીજુદી રીતે વપરાય છે. તેને 'કારણ' માનીને પૂજવો. ૩

સામવેદના રહસ્યમય ભાગ જેવા ઉપર જણાવેલા હાઉકાર વગેરે અક્ષરોને જે જાણે છે, તેની વાણી શુદ્ધ થાય છે, તેને ઘણું અન્ન મળે છે. અને તે અન્ન ખાનારો થાય છે. ૪

## બીજો અધ્યાય

### ખંડ પહેલો

ૐ દરેક બાબતમાં સામમંત્રની પૂજા કરવી જોઈએ. જે સારું છે તે બધું સામ છે, અને જે સારું નથી તે સામ નથી, એમ કહેવાય છે. ૧

કારણ કે, 'તે તેની પાસે સામથી ગયો'—એનો અર્થ એવો થાય કે, 'તે તેની પાસે ભલાઈથી ગયો; અને 'તે તેની પાસે અસામથી ગયો'—એનો અર્થ એવો થાય કે તે તેની પાસે બૂરાઈ કરવા ગયો. ૨

વળી, પોતાનું ભલું થાય ત્યારે લોકો કહે છે કે, 'આ આપણું સારું થયું;' ત્યાં એમ પણ કહી શકાય છે કે, 'આ આપણું સામ થયું.'

પોતાનું બૂરું થાય ત્યારે લોકો કહે છે કે, 'આ આપણું ખરાબ થયું;' ત્યાં એમ પણ કહી શકાય છે કે, 'આ આપણું અસામ થયું.' (માટે સારું એટલું 'સામ' છે અને બૂરું એટલું 'અસામ' છે.) ૩

જે માણસ સામમંત્રને આ રીતે સમજીને—સારું એટલું બધુંય 'સામ' છે એમ સમજીને—પૂજે છે, એ સારા ધર્મો પાળી શકે છે અને એને સારું ફળ મળે છે. ૪

### ખંડ બીજો

('હિંકાર' [illegible]

[illegible]

[illegible]

પૃથ્વી વગેરે લોકમાં પાંચ જાતના સામની પૂજા કરવી.
થ્વી હિંકાર છે, અગ્નિ પ્રસ્તાવ છે, અંતરિક્ષ ઉદ્‌ગીથ છે, સૂર્ય
તિહાર છે, અને સ્વર્ગ નિધન છે. ૧

(નીચેના મંત્રોમાં, ઉપરની જેમ, જુદાજુદા પદાર્થોમાં
હિંકાર' વગેરે સામનાં અંગોની પૂજા કરવાનું કહે છે.)

સ્વર્ગ હિંકાર છે, સૂર્ય પ્રસ્તાવ છે, આકાશ ઉદ્‌ગીથ છે,
અગ્નિ પ્રતિહાર છે, અને પૃથ્વી નિધન છે. ૨

ઉપર જણાવેલા લોકોમાં, જે આવી રીતે સમજીને પાંચ
જાતના સામની પૂજા કરે છે, તે ઉપરના અને નીચેના લોકોમાં
જઈ શકે છે. ૩

## ખંડ ત્રીજો

વરસાદની બાબતમાં પણ પાંચ જાતના સામની પૂજા
કરવી. ઉગમણો પવન વાય એ હિંકાર છે, વાદળાં પ્રસ્તાવ છે,
વરસાદ વરસે એ ઉદ્‌ગીથ છે, વીજળી થાય તથા ગાજે એ
પ્રતિહાર છે, અને વરસાદ બંધ થાય એ નિધન છે.

આમ સમજનાર, વરસાદની બાબતમાં પાંચ જાતના
સામની પૂજા કરે, તો એની ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે અને એ
પોતે બીજાની ઇચ્છાઓને પણ પૂરી કરી શકે છે. ૨

## ખંડ ચોથો

પાણીમાં પાંચ જાતના સામની પૂજા કરવી. વાદળાં ઘટ્ટ
બને એ હિંકાર છે. વરસે છે એ પ્રસ્તાવ છે. ઉગમણી દિશા
તરફ વહેતાં જળ છે એ [illegible] છે. આથમણી દિશા તરફ

નદીઓ જાય છે એ પ્રતિહાર છે, અને દરિયો નિધન છે. ૧

જે આમ સમજીને પાણીમાં પાંચ જાતના સામની પૂજા કરે છે, તે પાણીથી મરતો નથી અને તેને જોઈએ ત્યારે પાણી મળે છે. ૨

## ખંડ પાંચમો

દરેક ઋતુમાં પાંચ જાતના સામની પૂજા કરવી. વસંત હિંકાર છે, ગ્રીષ્મ પ્રસ્તાવ છે, વર્ષા ઉદ્‌ગીથ છે, શરદ પ્રતિહાર છે, અને હેમંત નિધન છે. ૧

જે આ પ્રમાણે સમજીને ઋતુઓમાં પાંચ જાતના સામની પૂજા કરે છે, તેને દરેક ઋતુ ફળે છે અને ઋતુઓનાં બધાં સુખ મળે છે. ૨

## ખંડ છઠ્ઠો

પશુઓમાં પાંચ જાતના સામની પૂજા કરવી. બકરાં હિંકાર છે, ઘેટાં પ્રસ્તાવ છે, ગાયો ઉદ્‌ગીથ છે, ઘોડા પ્રતિહાર છે, અને માણસ નિધન છે. ૧

જે આમ સમજીને પશુઓમાં પાંચ જાતના સામની પૂજા કરે છે, તેને પશુઓ મળે છે.

## ખંડ સાતમો

[illegible]

જે આવી રીતે સમજીને ઇન્દ્રિયોમાં—એકેકથી ચડિયાતા—
ાંચ જાતના સામની પૂજા કરે છે, તેનું જીવન સુખી થાય છે .
ને એ છેવટે સારા લોકમાં જાય છે.

દરેકમાં આવી રીતે પાંચ જાતના સામની પૂજા કરવી. ૨

## ખંડ આઠમો

હવે સાત જાતના સામની પૂજા કહે છે:—

સાત જાતની વાણીમાં સાત જાતના સામની પૂજા કરવી. જે 'હું' જેવું બોલાય છે તે હિંકાર છે, જે 'પ્ર' જેવું બોલાય છે તે પ્રસ્તાવ છે, અને જે 'આ' જેવું બોલાય છે તે આદિનો (સૌથી પહેલો) ૐકાર છે. ૧

જે 'ઉત્' એવું બોલાય છે તે ઉદ્ગીથ છે, જે 'પ્રતિ' એવું બોલાય છે તે પ્રતિહાર છે, જે 'ઉપ' એવું બોલાય છે તે ઉપદ્રવ છે, અને જે 'નિ' એવું બોલાય છે તે નિધન છે. ૨

જે આને આવી રીતે સમજીને વાણીમાં સાત જાતના સામની પૂજા કરે છે તેની વાણી સુધરે છે, તેને ઘણું અન્ન મળે છે અને તે અન્ન ખાનારો થાય છે. ૩

## ખંડ નવમો

હવે સાત જાતના સામને સૂર્ય માનીને તેની પૂજા કરવી.

સૂર્ય હમેશાં સમ (એકસરખો જ) રહે છે. એથી તે સામ છે. સૂર્ય મારા સામો છે એમ બધાં સમજે છે, તેથી તે (બધા તરફ) સમ (એકસરખો) હોવાથી સામ છે. ૧

દુનિયાનાં આ બધાં ચીજો સૂર્યને જ આધારે રહે છે એમ સમજવું.

ઊગતાં પહેલાંનું સૂર્યનું રૂપ (તેજ) એ હિંકાર છે. સૂર્યના એ તેજથી બધાં પશુઓને ઘણો લાભ થાય છે. તેથી એ પશુઓ પણ સામના એ હિંકારને પૂજે છે. ૨

ઊગતા સૂર્યનું તેજ એ પ્રસ્તાવ છે. એ તેજથી માણસોને ઘણો લાભ થાય છે. તેથી તેઓ સામના એ પ્રસ્તાવને પૂજે છે. આથી જ તેઓ સામની સ્તુતિ કરવાનું અને સામનાં વખાણ કરવાનું ઇચ્છે છે. ૩

ઊગ્યા પછી સાત ઘડી સુધીનું સૂર્યનું તેજ એ આદિ ૐકાર છે. એનાથી પક્ષીઓને ઘણો લાભ થાય છે. તેથી જ તેઓ આકાશમાં કોઈ પણ જાતના ટેકા વિના ઊડી શકે છે. ૪

સૂર્યનું બપોરનું તેજ એ ઉદ્ગીથ છે. એનાથી દેવોને ઘણો લાભ થાય છે. તેઓ એ સામને પૂજે છે. એથી જ એ દેવો પ્રજાપતિના પુત્રોમાં સૌથી સારા છે. ૫

બપોર પછીનું અને પાછલા પહોરની પહેલાંનું સૂર્યનું જે તેજ છે એ પ્રતિહાર છે. તેથી ગર્ભોને ઘણો લાભ થાય છે. તેઓ એ સામને પૂજે છે. એથી જ એ બહાર નીકળી પડતા નથી. ૬

આથમતાં અગાઉનું સૂર્યનું જે તેજ છે તે ઉપદ્રવ છે. એથી જંગલનાં પશુઓને ઘણો લાભ થાય છે. તેઓ સામનાં આ ઉપદ્રવ (નામના) અંગને પૂજે છે. તેથી જ તેઓ માણસને દેખતાં વેંત જંગલમાં (ઉપદ્રવ કરે છે એટલે કે) ભાગી જાય છે. ૭

આથમતા સૂર્યનું જે તેજ છે એ નિધન છે. એનાથી પિતૃઓને ઘણો લાભ થાય છે. તેઓ સામના એ તેજને પૂજે છે. [illegible]

[illegible]

## ખંડ દસમો

હવે, આત્મા જેવા અને મરણને ટાળનાર સાત જાતના સામની પૂજા કરવી.

હિંકાર એ ત્રણ અક્ષરનું નામ છે, અને પ્રસ્તાવ એ પણ ત્રણ અક્ષરનું નામ છે. એથી એ બન્ને સરખાં છે. ૧

'આદિ' એ બે અક્ષરનું નામ છે, અને પ્રતિહાર એ ચાર અક્ષરનું નામ છે. આમાંથી એક અક્ષર લઇને પેલા 'આદિ'માં ઉમેરીએ તો બન્ને સરખાં થાય છે. ૨

'ઉદ્‌ગીથ' ત્રણ અક્ષરનું નામ છે, અને 'ઉપદ્રવ' ચાર અક્ષરનું નામ છે. એ બન્ને ત્રણ ત્રણ અક્ષરોથી સરખાં છે. એકમાં એક અક્ષર વધે છે. તે પણ અક્ષર છે. એથી એ પોતે પણ ત્રણ અક્ષરનો જ છે. ૩

'નિધન' ત્રણ અક્ષરનું નામ છે. સામના આ સાત ભાગના બધા મળીને બાવીશ અક્ષરો છે. ૪

એકવીસ અક્ષરોની સંખ્યાથી સૂર્યલોક મળે છે.* બાર માસ, પાંચ ઋતુ અને ત્રણ લોક મળીને વીસ થાય. તેનાથી સૂર્ય પેલી બાજુ છે—એથી જ એકવીસમો છે. બાવીસમા અક્ષરથી સૂર્યની પેલે પાર જવાય છે. એ સત્યલોક છે. તેમાં કોઈને શોક, દુઃખ વગેરે થતાં નથી. ૫

એકવીસમા અક્ષરથી સૂર્યને પામે છે. જે આને આમ સમજને, આત્મા જેવા અને મરણને ટાળનાર સાત જાતના સામને પૂજે છે, તે બાવીસમા અક્ષરની સંખ્યાથી જાણીના અને સૂર્યની પેલે પાર રહેલા શોક વિનાના સ્વર્ગ લોકમાં જાય છે. ૬

* [illegible]

## ખંડ અગિયારમો

મન હિંકાર છે, વાણી પ્રસ્તાવ છે, આંખ ઉદ્ગીથ છે, કાન પ્રતિહાર છે, અને નાક નિધન છે. આ ગાયત્ર (સામ) ઇન્દ્રિયોમાં એકમેક થઈને રહ્યો છે. ૧

જે આવી રીતે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા આ ગાયત્ર (સામ)ને ઉપાસે છે તેની ઇન્દ્રિયો સતેજ થાય છે અને એ સો વર્ષનું આયુષ ભોગવે છે. એનું જીવન ઊજળું બને છે. તેને બાળબચ્ચાં, ગાયો અને ધન વગેરે મળે છે. દુનિયામાં એનાં વખાણ થાય છે. જે ગાયત્ર (સામ)ની પૂજા કરે છે, તેણે મોટું મન રાખવું જોઈએ. આમાં આવું વ્રત પાળવાનું છે. ૨

## ખંડ બારમો

યજ્ઞમાં અગ્નિ પેદા કરવા માટે બે લાકડાં એકબીજા સાથે ઘસે છે, તે હિંકાર છે. એમાંથી જે ધુમાડો થાય છે, તે પ્રસ્તાવ છે. જે બળતું થાય છે, એ ઉદ્ગીથ છે. જે અંગારા થાય છે, એ પ્રતિહાર છે. અને અગ્નિ ઓલવાવા લાગે એ નિધન છે તેમજ સાવ ઓલવાઈ જાય એ પણ નિધન છે. આ રથંતર નામનું સામ યજ્ઞમાં અગ્નિ સળગાવતી વખતે ગવાય છે, તેથી આ અગ્નિનું સામ છે. ૧

જે આ અગ્નિના રથંતર સામને આવી રીતે સમજે તેનું બ્રહ્મતેજ વધે છે. તે અન્ન ખાનારો થાય છે અને લાંબું આયુષ ભોગવે છે. તેનું જીવન ઊજળું થાય છે. તેને ઘેર બાળબચ્ચાં થાય છે અને એને [illegible] મળે છે. દુનિયામાં એનાં વખાણ [illegible]

[illegible]

## ખંડ તેરમો

પાસે બોલાવે છે, એ હિંકાર છે. સંતોષ પમાડે છે, એ પ્રસ્તાવ છે. સ્ત્રીની સાથે સૂવે છે, એ ઉદ્‌ગીથ છે. સ્ત્રી તરફ વળીને સૂવે છે, એ પ્રતિહાર છે. મૈથુન કરે છે અને મૈથુન પૂરું કરે છે, એ બન્ને નિધન છે. આ વામદેવઋષિનું સામ મિથુન (જોડાં) વિષે છે. ૧

જે વામદેવના આ સામને સમજે છે, એ સજોડે થાય છે અને બાળબચ્ચાંવાળો થાય છે. એ પૂરું આયુષ્ય ભોગવે છે. એનું જીવન ઊજળું બને છે. એને પ્રજા, પશુઓ અને યશ મળે છે. સમાગમ ઇચ્છનારી કોઈ પણ સ્ત્રી આવી હોય તેનો પરિહાર ન કરવો. આમાં આવું વ્રત પાળવાનું છે. ૨

## ખંડ ચૌદમો

ઊગતો સૂર્ય હિંકાર છે, ઊગેલો સૂર્ય પ્રસ્તાવ છે, બપોરનો સૂર્ય ઉદ્‌ગીથ છે, બપોર પછીનો સૂર્ય પ્રતિહાર છે, અને જે આથમી જાય છે તે નિધન છે. આ બૃહત્ નામનું સામ સૂર્યનું છે. ૧

એ રીતે જે સૂર્યના આ બૃહત્સામને પૂજે છે, તેનું તેજ વધે છે. તે અન્ન ખાનારો થાય છે. ને લાંબું આયુષ ભોગવે છે. તેનુ જીવન ઊજળું થાય છે. તેને બાળબચ્ચાં, ગાયો અને પશુઓનાં સુખ મળે છે. તેનાં વખાણ થાય છે. જે આ પૂજા કરે છે. તેણે તપતા સૂર્યને નિંદવો નહિ. આમાં આવું વ્રત પાળવાનુ છે. ૨

નામનું સામ છે. ૧ 

આ સામને આમ સમજીને જે પૂજે છે, તેને સારા લોક મળે છે. તે આખું આયુષ ભોગવે છે. તેનું જીવન ઊજળું બને છે. તેને બાળબચ્ચાંનું અને પશુઓનું સુખ મળે છે. તેનાં વખાણ થાય છે. આ પૂજા કરનારે કોઈનીય નિંદા ન કરવી. આમાં આવું વ્રત પાળવાનું છે. ૨

## ખંડ અઢારમો

બકરાં હિંકાર છે, ઘેટાં પ્રસ્તાવ છે, ગાયો ઉદ્‌ગીથ છે, ઘોડા પ્રતિહાર છે, અને માણસો નિધન છે. આ રેવતી નામનું સામ પશુઓનું છે. ૧

પશુઓના આ સામને જે આમ સમજીને પૂજે છે, તેને પશુઓ મળે છે. એ આખું આયુષ ભોગવે છે. તેનું જીવન ઊજળું બને છે. તેને બાળબચ્ચાંનું અને પશુઓનું સુખ મળે છે. તેનાં વખાણ થાય છે. આ પૂજા કરનારે પશુઓની નિંદા ન કરવી. આમાં આવું વ્રત પાળવાનું છે. ૨

## ખંડ ઓગણીસમો

રુવાંટાં હિંકાર છે, ચામડી પ્રસ્તાવ છે, માંસ ઉદ્‌ગીથ છે, હાડકાં પ્રતિહાર છે, અને મજ્જા નિધન છે. આ યજ્ઞાયજ્ઞીય નામનું સામ શરીરના ભાગ વિશેનું છે. ૧

શરીરના ભાગોનું આ સામ જે પૂજે છે, તેનું આખું શરીર [illegible]જબૂત બને છે અને શરીરનો કોઈ પણ ભાગ ભાંગતો—તૂટતો [illegible]ી. એ પૂરું આયુષ ભોગવે છે. તેનું જીવન ઊજળું બને છે. [illegible] બાળબચ્ચાં અને [illegible] પશુઓનાં [illegible] છે. તેનાં [illegible]

જે આ સામની પૂજા કરે, તેણે માંસ ખાવું નહિ; અથવા ઓછામાં ઓછું એક વર્ષ સુધી માંસ ખાવું નહિ. આમાં આ વ્રત પાળવાનું છે. ૨

## ખંડ વીસમો

અગ્નિ હિંકાર છે, વાયુ પ્રસ્તાવ છે, સૂર્ય ઉદ્‌ગીથ છે. નક્ષત્રો પ્રતિહાર છે, અને ચન્દ્ર નિધન છે. આ રાજન્ નામનું સામ દેવતાઓનું છે. ૧

જે આવી રીતે દેવતાઓના આ સામને પૂજે છે, તે છેવટે દેવલોકમાં જાય છે અને દેવ જેવું સુખ ભોગવે છે. એને દેવ જેવું રૂપ મળે છે, એ લાંબું આયુષ ભોગવે છે. એનું જીવન ઊજળું બને છે. તેને બાળબચ્ચાં અને ગાયો વગેરે પશુઓનું સુખ મળે છે. તેનાં વખાણ થાય છે.

જે આ પૂજા કરે છે, તેણે બ્રાહ્મણોની નિંદા કરવી નહિ. આમાં આ વ્રત પાળવાનું છે. ૨

## ખંડ એકવીસમો

વેદવિદ્યા* હિંકાર છે. પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ ત્રણ લોક પ્રસ્તાવ છે. અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય એ ત્રણ દેવ ઉદ્‌ગીથ છે. નક્ષત્રો, પક્ષી અને કિરણો એ પ્રતિહાર છે. સાપ, ગન્ધર્વો અને પિતૃઓ એ નિધન છે. આ સામ દરેકનું છે. ૧

જે દરેકમાં [illegible] સમજે છે, તે આપા- [illegible]

* ત્રયી.

… આ સામની પૂજા કરે, તેણે માંસ ખાવું નહિ; અથવા …ાં ઓછું એક વર્ષ સુધી માંસ ખાવું નહિ. આમાં આ …ળવાનું છે. ૨

## ખંડ વીસમો

…અગ્નિ હિંકાર છે, વાયુ પ્રસ્તાવ છે, સૂર્ય ઉદ્દગીથ છે. … પ્રતિહાર છે, અને ચન્દ્ર નિધન છે. આ રાજન્ નામનું …દેવતાઓનું છે. ૧

…જે આવી રીતે દેવતાઓના આ સામને પૂજે છે, તે છેવટે …કમાં જાય છે અને દેવ જેવું સુખ ભોગવે છે. એને દેવ …પ મળે છે, એ લાંબું આયુષ ભોગવે છે. એનું જીવન …ં બને છે. તેને બાળબચ્ચાં અને ગાયો વગેરે પશુઓનું …મળે છે. તેનાં વખાણ થાય છે.

…જે આ પૂજા કરે છે, તેણે બ્રાહ્મણોની નિંદા કરવી નહિ. … આ વ્રત પાળવાનું છે. ૨

## ખંડ એકવીસમો

…વેદવિદ્યા* હિંકાર છે. [illegible], અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ [illegible]

અને મરણ સુધી બ્રહ્મચારી રહીને ગુરુને ત્યાં વિદ્યા ભણવા માટે રહેવું એ ત્રીજી જાતનો ધર્મ છે.

આ ત્રણેય જાતના ધર્મનાં કામ કરનારા છેવટે ઊંચા લોકમાં જાય છે, અને બ્રહ્મમાં સ્થિર બનેલો અમરપણાને પામે છે. ૧

પ્રજાપતિએ લોકોનો સાર જાણવા માટે તપ કર્યું. એ તપથી એમને વેદવિદ્યા મળી. તેનો સાર જાણવા માટે તેમણે ફરીથી તપ કર્યું. ત્યારે વેદવિદ્યામાંથી **ભૂઃ**, **ભુવઃ** અને **સ્વઃ** એ ત્રણ અક્ષરો નીકળ્યા. ૨

એ ત્રણ અક્ષરોનો સાર જાણવા માટે તેમણે ફરીથી તપ કર્યું. ત્યારે એ અક્ષરોમાંથી ૐ એવો સાર નીકળ્યો. આથી જેમ બધાં પાંદડાં ડાળીને આધારે તોળાઈ રહે છે, એમ બધી વાણી ૐકારને આધારે રહેલી છે. આ બધું ૐ જ છે. ૩

## ખંડ ચોવીસમો

બ્રહ્મવાદીઓ કહે છેઃ આપણે યજ્ઞમાં સવારે જે હોમ કરીએ છીએ એ વસુઓ માટે છે; બપોરે જે હોમ કરીએ છીએ તે રુદ્રો માટે છે; અને સાંજે જે હોમ કરીએ છીએ તે આદિત્યો અને વિશ્વેદેવ નામના દેવતાઓ માટે છે. ૧

ત્યારે યજ્ઞ કરનાર કયા લોકમાં જશે એ વિચારવાનું છે. કારણ કે જે, આ ન સમજે તે યજ્ઞ કેવી રીતે કરે? કારણ કે ઉપર કે, [illegible] લોકમાં જવા માટે જ યજ્ઞ કરે છે. ૨

[illegible] કરતા પહેલાં યજ્ઞ કરનાર અગ્નિ[illegible]

[illegible]

યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરતી વખતે જો અક્ષરોની ભૂલચૂકને કારણે કોઇ ઠપકો આપે તો તેને કહેવું કે, 'હું તો ઇન્દ્રને આશરે રહીને બોલું છું. માટે તમને આનો જવાબ ઇન્દ્ર જ આપશે.' ૩

પછી શ-ષ-સ અને હ અક્ષરો બોલવામાં ભૂલ થવાને લીધે જો કોઇ ઠપકો આપે તો તેણે તેને કહેવું કે, 'હું પ્રજાપતિને શરણે છું. એ દેવ જ તમને જવાબ આપશે.'

ક થી મ સુધીના અક્ષરો બોલવામાં ભૂલ થવાને લીધે કોઇ ઠપકો આપે તો તેણે તેને કહેવું કે, 'હું મૃત્યુને શરણે છું. એ દેવ જ તમને જવાબ આપશે.' ૪

મંત્રના સ્વરો બોલતી વખતે એવો વિચાર કરવો કે, 'હું ઇન્દ્રને મારું બળ આપું છું.' એમ વિચાર કરીને બધા સ્વરો ગંભીર અવાજે તથા જોરથી બોલવા.

શ-ષ-સ અને હ બોલતાં, 'હું મારો આત્મા પ્રજાપતિને સોંપી દઉં,' એમ વિચાર કરીને એ અક્ષરોને ખુલ્લા અવાજે બોલવા.

અને ક થી મ સુધીના અક્ષરો શુદ્ધ રીતે જુદાજુદા બોલવા અને બોલતાં એવો વિચાર કરવો કે, 'મૃત્યુના હાથમાંથી હું મારા જીવને છોડાવી લઉં.' ૫

## ખંડ ત્રેવીસમો

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અને મરણ સુધી બ્રહ્મચારી રહીને ગુરુને ત્યાં વિદ્યા ભણવા માટે રહેવું એ ત્રીજી જાતનો ધર્મ છે.

આ ત્રણે ય જાતના ધર્મનાં કામ કરનારા છેવટે ઊંચા લોકમાં જાય છે, અને બ્રહ્મમાં સ્થિર બનેલો અમરપણાને પામે છે. ૧

પ્રજાપતિએ લોકોનો સાર જાણવા માટે તપ કર્યું. એ તપથી એમને વેદવિદ્યા મળી. તેનો સાર જાણવા માટે તેમણે ફરીથી તપ કર્યું. ત્યારે વેદવિદ્યામાંથી ભૂઃ, ભુવઃ અને સ્વઃ એ ત્રણ અક્ષરો નીકળ્યા. ૨

એ ત્રણ અક્ષરોનો સાર જાણવા માટે તેમણે ફરીથી તપ કર્યું. ત્યારે એ અક્ષરોમાંથી ૐ એવો સાર નીકળ્યો. આથી જ જેમ બધાં પાંદડાં ડાળીને આધારે તોળાઈ રહે છે, એમ બધી વાણી ૐકારને આધારે રહેલી છે. આ બધું ૐ જ છે. ૩

## ખંડ ચોવીસમો

બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે: આપણે યજ્ઞમાં સવારે જે હોમ કરીએ છીએ એ વસુઓ માટે છે; બપોરે જે હોમ કરીએ છીએ તે રુદ્રો માટે છે; અને સાંજે જે હોમ કરીએ છીએ તે આદિત્યો અને વિશ્વેદેવ નામના દેવતાઓ માટે છે. ૧

ત્યારે યજ્ઞ કરનાર કયા લોકમાં જશે એ વિચારવાનું છે. કારણ કે, આ ન સમજે તે યજ્ઞ કેવી રીતે કરે ? કારણ કે [illegible] લોકમાં જવા માટે જ યજ્ઞ કરે છે [illegible]

[illegible]

'હે અગ્નિદેવ! અમને રાજ્ય મળે એટલા માટે અને અમને તમારાં દર્શન થાય તે માટે તમારા લોકનો દરવાજો ઉઘાડો.' ૪

પછી યજ્ઞ કરનાર આ મંત્રથી હોમ કરે છેઃ–

'પૃથ્વીલોકમાં રહેનાર અગ્નિદેવને નમસ્કાર. તમે મને તમારો લોક મેળવી આપજો. હું છેવટે યજ્ઞ કરનારને મળતા લોકમાં જવા ઇચ્છું છું. ૫

હું મરણ પછી એ લોકમાં જવા ઇચ્છું છું. સ્વાહા. હું આવું ત્યારે પૃથ્વીલોકના દરવાજાની ભોગળ કાઢીને દરવાજો ઉઘાડજો.' આ મંત્ર બોલીને તે ઊભો થાય છે. વસુદેવતાઓ તેને એ હોમનું ફળ આપે છે. ૬

બપોરનો હોમ કરતાં પહેલાં યજ્ઞ કરનાર અગ્નિની પાસે ઉત્તર દિશા તરફ મોઢું રાખીને રુદ્રદેવનાનું સામ ગાય છે કેઃ–

'હે અગ્નિદેવ! અમે અંતરિક્ષલોકમાં આવી શકીએ એટલા માટે અમે તમારાં દર્શન ઇચ્છીએ છીએ.' ૮

પછી યજ્ઞ કરનાર આ મંત્રથી હોમ કરે છેઃ—

'અંતરિક્ષલોકમાં રહેનારા વાયુદેવને નમસ્કાર. મને તમારો લોક મેળવી આપજો. હું મરણ પછી યજ્ઞ કરનારને મળતા એ લોકમાં આવવા ઇચ્છું છું. ૯

હું મરણ પછી એ લોકમાં આવવા ઇચ્છું છું. સ્વાહા. હું ત્યાં આવું ત્યારે અંતરિક્ષલોકના [illegible] [illegible]

[illegible]

'હે અગ્નિદેવ ! હું સ્વર્ગલોકમાં આવી શકું એટલા માટે એ લોકનો દરવાજો ઉઘાડો. એ દરવાજાથી અમે તમારાં દર્શન ઇચ્છીએ છીએ.' ૧૨

આમ આદિત્યદેવતાનું સામ ગાયા પછી તે વિશ્વેદેવનું સામ ગાય છે:—

'હે અગ્નિદેવ ! હું સ્વર્ગલોકમાં આવી શકું એટલા માટે તમે દરવાજો ઉઘાડો. એ દરવાજેથી અમે તમારાં દર્શન કરીએ.' ૧૩

પછી તે આ મંત્રથી હોમ કરે છે:—

'સ્વર્ગલોકમાં રહેતા આદિત્યોને તથા વિશ્વેદેવોને નમસ્કાર. મને તમારો લોક મેળવી આપજો. ૧૪

આ સ્વર્ગલોક યજ્ઞ કરનારનો લોક છે. હું મરણ પછી એ લોકમાં જવાનો છું. સ્વાહા. સ્વર્ગના દરવાજાની ભોગળ દૂર કરજો.' આ મંત્ર બોલીને યજ્ઞ કરનાર ઊભો થાય છે. ૧૫

તેને આદિત્યો અને વિશ્વેદેવો ત્રીજા હોમનું ફળ આપે છે. જે આ બધું સમજે છે, એ જ યજ્ઞનાં અંગોનો અર્થ સમજે છે.

## ત્રીજો અધ્યાય

### ખંડ પહેલો

સૂર્ય એ દેવોનું મધ છે. દ્યુલોક એ એક ત્રાંસા વાંસ જેવો છે. એ વાંસ ઉપર અંતરિક્ષ એ એક મધપૂડો છે. એ મધપૂડામાં સૂર્ય એ મધ છે.

સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી જે પાણી ખેંચે છે, એ જાણે મધમાખીઓનાં બચ્ચાં છે. ૧

સૂર્યનાં જે ઉગમણી બાજુનાં કિરણો છે, તે એ મધપૂડાનાં ઉગમણી બાજુનાં ખાનાં છે. ઋગ્વેદના મંત્રો એ મધમાખીઓ છે. ઋગ્વેદમાં બતાવેલી યજ્ઞની ક્રિયાઓ એ ફૂલ છે. યજ્ઞમાં વપરાતું સોમ (વગેરે વનસ્પતિ)નું જે પાણી એ જ અમૃત છે. એમાંથી જ આ મધમાખીઓ (ઋગ્વેદના મંત્રો) રસ બનાવે છે. ૨

ઋગ્વેદમાં બતાવેલી યજ્ઞ વગેરે ક્રિયાઓથી યશ, શરીરનું તેજ અને બળ વધે છે, બધી ઇન્દ્રિયો નીરોગી થાય છે તથા અન્ન વગેરે વસ્તુઓ મળે છે. આ બધાં ફળ એ જ ઋગ્વેદનો રસ (સાર) છે. ૩

એ રસ નીચે ઝરપે છે અને સૂર્યમાં ઠરે છે. ઊગતા સૂર્યની આજુબાજુ જે રાતું તેજ દેખાય છે, એ જ એ રસ છે. ૪

### ખંડ બીજો

# ૨—કેન ઉપનિષદ

ૐ મારાં અંગો, વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન, તેમજ
અને બધી ઇન્દ્રિયો પ્રફુલ્લ બનો. આ સર્વ (ઇન્દ્રિયો વગેરે
પિણ્ડ) ઉપનિષદમાં વર્ણવેલું બ્રહ્મ જ છે. હું બ્રહ્મને મારા-
ર ન કરું. બ્રહ્મ મને એનાથી દૂર ન કરે. બ્રહ્મ મારાથી
થાય. હું બ્રહ્મથી દૂર ન થાઉં. આત્મામાં પ્રીતિવાળા
તે માટે ઉપનિષદોમાં જે ગુણો (ધર્મો) કહ્યા છે, તે મારા-
, તે મારામાં હો. ૐ શાન્તિ : શાન્તિ : શાન્તિ:

## પહેલો ખંડ

ષ્ય પૂછે છે.—)ૐ કોની ઇચ્છાથી અને કોની પ્રેરણાથી
ના વિષય તરફ જાય છે ? કોના વડે (અશ્વની જેમ)
મુખ્ય પ્રાણ (વાયુ) હલનચલન કરે છે ?
[illegible]

## ખંડ છઠ્ઠો

સૂર્યમાં જે રાતું તેજ દેખાય છે એ અમૃત છે (એમ ખંડમાં કહ્યું છે). એ અમૃતથી વસુદેવતાઓ અગ્નિની ...ાની હેઠળ પોતાની આજીવિકા (ગુજરાન) ચલાવે છે. દેવતાઓ એ અમૃતને ખાતા નથી અને પીતાય નથી, ...માત્ર એને જોઈને જ સંતોષ પામે છે. ૧

એ (વસુદેવતાઓ) એ રાતા તેજમાં જ વિલય પામે છે તેમાંથી જ પાછા ઊગે છે. ૨

જે આ અમૃતને આમ જાણે છે તે વસુદેવતા બનીને અગ્નિની ...વાની હેઠળ એ અમૃતને જોઈને સંતોષ પામે છે, તેમજ એ ... તેજમાં જ વિલય પામે છે અને તેમાંથી જ પાછો ઊગે છે. ૩

અને એ જ્યાં સુધી સૂર્ય ઉગમણી દિશામાં ઊગીને ...મણી દિશામાં આથમે ત્યાં સુધી વસુદેવતાઓના અધિ...પણા અને રાજ્ય નીચે રહે છે. ૪

## ખંડ સાતમો

(બીજા ખંડમાં કહેલું) જે બીજું અમૃત છે એથી રુદ્રદેવ...ઓ ઇન્દ્રની આગેવાની હેઠળ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ...ક એ અમૃતને દેવો ખાતા નથી અને પીતાય નથી, પણ ...ત્ર એને જોઈને જ સંતોષ પામે છે. ૧

જોયેલા (ઉપદેશેલા) અથર્વવેદના મંત્રો એ જ મધમાખીઓ છે. ઈતિહાસ અને પુરાણની જે ક્રિયાઓ છે એ ફૂલો છે. અને એ યજ્ઞોમાં વપરાતું સોમ (વગેરે વનસ્પતિ)નું જે પાણી એ જ અમૃત છે. ૧

અથર્વવેદમાં બતાવેલી યજ્ઞ વગેરે ક્રિયાઓથી યશ, શરીરનું તેજ અને બળ વધે છે, બધી ઇન્દ્રિયો નીરોગી થાય છે તથા અન્ન વગેરે વસ્તુઓ મળે છે. આ બધાં ફળ એ જ અથર્વવેદનો રસ (સાર) છે. ૨

એ રસ નીચે ટરપે છે અને સૂર્યમાં ઢળે છે. સૂર્યમાં જે બહુ જ કાળું રૂપ દેખાય છે, એ જ એ રસ છે. ૩

## ખંડ પાંચમો

સૂર્યનાં જે ઉપર જતાં કિરણો છે, એ જ એ મધપૂડાની ઉપરનાં ખાનાં છે. વેદના ગૂઢ ઉપદેશો એ મધમાખીઓ છે. ૐ મંત્રથી થતી ક્રિયાઓ એ ફૂલો છે. અને એ યજ્ઞમાં વપરાતું સોમ (વગેરે વનસ્પતિ)નું પાણી એ જ અમૃત છે. ૧

એ ગૂઢ ઉપદેશોથી અને ૐ મંત્રથી યશ, શરીરનું તેજ અને બળ વધે છે, બધી ઇન્દ્રિયો નીરોગી થાય છે તથા અન્ન વગેરે વસ્તુઓ મળે છે. આ બધાં ફળ એ જ ગૂઢ ઉપદેશોનો અને ૐ મંત્રનો રસ (સાર) છે. ૨

એ રસ નીચે ટરપે છે અને સૂર્યમાં ઢળે છે. સૂર્યમાં જે ઝબકારા મારતું તેજ દેખાય છે, એ જ એ રસ છે. ૩

[illegible]

એ મરુત્દેવતાઓ એ બહુ જ કાળા તેજમાં વિલય પામે છે અને તેમાંથી જ પાછા ઊગે છે. ૨

જે આ અમૃતને આમ જાણે છે, તે મરુત્દેવતા બનીને સોમદેવતાની આગેવાની હેઠળ એ અમૃતને જોઇને સંતોષ પામે છે, તેમજ એ બહુ જ કાળા તેજમાં જ વિલય પામે છે અને તેમાંથી જ પાછો ઊગે છે. ૩

અને સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગીને પૂર્વમાં આથમે તેટલા વખતમાં એ બે વાર ઉત્તરમાં ઊગીને દક્ષિણમાં આથમે છે અને મરુતોના અધિપતિપણા અને રાજ્ય નીચે રહે છે. ૪

## ખંડ દસમો

(પાંચમા ખંડમાં કહેલું) જે પાંચમું અમૃત છે એથી સાધ્યદેવતાઓ બ્રહ્માની આગેવાની હેઠળ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. જો કે દેવતાઓ એ અમૃતને ખાતા નથી અને પીતાય નથી, પણ માત્ર એને જોઇને જ સંતોષ પામે છે. ૧

એ સાધ્યદેવતાઓ એ પલકારા મારતા તેજમાં વિલય પામે છે અને તેમાંથી જ પાછા ઊગે છે. ૨

જે આ અમૃતને આમ જાણે છે તે સાધ્યદેવતા બનીને બ્રહ્માની આગેવાની હેઠળ એ અમૃતને જોઇને સંતોષ પામે છે. તેમજ એ પલકારા મારતા તેજમાં વિલય પામે છે અને તેમાંથી જ પાછો ઊગે છે. ૩

અને સૂર્ય ઉત્તરમાં ઊગીને દક્ષિણમાં આથમે તેટલા વખતમાં એ બે વાર ઊંચે ઊગીને નીચે આથમે છે અને સાધ્યોના અધિપતિપણા અને રાજ્ય નીચે રહે છે. ૪

## ખંડ અગિયારમો

દરેક પ્રાણીને પોતપોતાના કર્મનાં ફળ આપ્યા પછી સૂર્ય ઊગતો નથી અને આથમતો પણ નથી; માત્ર પોતે એ સો જ વચમાં સ્થિર ઊભો રહે છે. ૧

બ્રહ્મના એ લોકમાં સૂર્ય રાત અને દિવસ બના કોઈના આયુષનો નાશ કરતો નથી. ત્યાં સૂર્ય આથમતો ન અને ઊગતો ય નથી. હે દેવો! હું એ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્ વિખૂટો ન પડું. ૨

જે વેદના આ ગૂઢ ઉપદેશ (મધુવિદ્યા)ને આવી રી સમજે છે, એને માટે સૂર્ય ઊગતો નથી અને આથમતો ય નથી એને માટે તો હંમેશાં દિવસ જ રહે છે. ૩

બ્રહ્માએ પ્રજાપતિને આ વિદ્યા સમજાવી હતી. પ્રજાપતિએ મનુને અને મનુએ બધાં માણસોને સમજાવી હતી. એ જ વિદ્યા અરુણિઋષિએ પોતાના મોટા પુત્ર ઉદ્દાલક આરુણિને સમ જાવી હતી. ૪

આ વિદ્યા પિતાએ પોતાના મોટા પુત્રને સમજાવવી અને ગુરુએ પોતાના સારા આચરણવાળા શિષ્યને સમજાવવી. ૫

બીજા કોઈને પણ આ વિદ્યા આપવી નહિ.

ગુરુને આ વિદ્યાના બદલામાં કોઈ દરિયાથી વીંટળાયેલી અને ધનથી ભરેલી આ પૃથ્વી આપે તોપણ એ આ વિદ્યાની બરાબરી કરી શકે નહિ. કારણ કે એના કરતાં આ વિદ્યાની જ કિંમત વધારે છે. ૬

## ખંડ બારમો

[illegible]

વાણી ગાયત્રી છે: કોઈ પણ વસ્તુ માટે કાંઈ કહેવું હોય તે વાણીથી જ કહી શકાય છે અને વાણીથી બીજાને બચાવી પણ શકાય છે. ૧

જે ગાયત્રી છે, એ જ આ પૃથ્વી છે. દરેક વસ્તુ આ પૃથ્વી ઉપર જ રહે છે. એનાથી કોઈ અલગ રહી શકતું નથી. ૨

જે પૃથ્વી છે, એ જ આ પુરુષનું શરીર છે. આ શરીરમાં પ્રાણો રહ્યા છે. એ શરીરથી જુદા થઈ જતા નથી. ૩

જે આ શરીર છે, એ જ પુરુષનું હૃદય છે. એ હૃદયમાં પ્રાણો રહ્યા છે. એ હૃદયથી જુદા થઈ જતા નથી. ૪

એ ગાયત્રીના ચાર ચરણ છે. દરેક ચરણમાં છ છ અક્ષરો છે. આમ મંત્રમાં કહ્યું છે. ૫

આનો આટલો મહિમા છે અને આત્મા તો એનાથી ય મોટો છે. આત્માનો ચોથો ભાગ આ બધી દુનિયારૂપે પ્રગટ થયો છે. અને બાકીના ત્રણ ભાગ દ્યુલોક (આકાશ)માં અમૃત આત્મામાં રહ્યા છે. ૬

એ ગાયત્રીરૂપ બ્રહ્મ જ આ પુરુષની બહાર રહેલું આકાશ છે, અને આ પુરુષની બહાર રહેલું આકાશ જ એ ગાયત્રીરૂપ બ્રહ્મ છે. ૭

એ ગાયત્રીરૂપ બ્રહ્મ જ આ પુરુષની અંદર રહેલું આકાશ છે, અને આ પુરુષની અંદર રહેલું આકાશ જ એ ગાયત્રીરૂપ બ્રહ્મ છે. ૮

હૃદયની અંદર જે આકાશ છે, તે આત્મા જ છે. એ આત્મા [illegible] રહ્યો છે અને તેનો કદાપિ ય નાશ નથી. જે [illegible]

## ખંડ તેરમો

આ હૃદયનાં પાંચ દિવ્ય બારણાં છે. જે ઉગમણું બારણું છે, તે પ્રાણ છે. તે(નો) આંખ (સાથે સંબંધ) છે. તે (આંખના દેવ) સૂર્ય છે. એ પ્રાણને તેજવાળો અને અન્ન ખાનાર માનીને પૂજવો. જે આવી રીતે પૂજે છે, એ પોતે તેજવાળો થાય છે અને અન્ન ખાનારો થાય છે. ૧

આ હૃદયનું જે દક્ષિણનું બારણું છે, તે વ્યાન છે. એનો કાન સાથે સંબંધ છે. એના દેવ ચંદ્ર છે. વ્યાનને ધન અને કીર્તિ જેવો માનીને પૂજવો. જે આવી રીતે એને પૂજે છે, તેને ધન અને કીર્તિ મળે છે. ૨

આ હૃદયનું જે આથમણું બારણું છે, તે અપાન છે. એનો વાણી સાથે સંબંધ છે. એના દેવ અગ્નિ છે. એ અપાનને તેજવાળો અને અન્ન ખાનાર માનીને જે પૂજે છે, તે બ્રહ્મતેજવાળો થાય છે અને અન્ન ખાનારો થાય છે. ૩

આ હૃદયનું જે ઉત્તરનું બારણું છે, તે સમાન છે. એનો અંતઃકરણ સાથે સંબંધ છે. એ વરસાદનો દેવ પર્જન્ય છે. જે એ સમાનને પ્રકાશ અને કીર્તિના જેવો સમજીને પૂજે છે, તેના પ્રકાશ અને કીર્તિ બંને વધે છે. ૪

આ હૃદયનું જે ઉપરનું બારણું છે, તે ઉદાન છે. એ વાયુ છે. એ આકાશ છે. એ ઉદાનને જે બળવાન અને મોટો સમજીને પૂજે છે, તે પોતે બળવાન અને મોટો બને છે. ૫

[illegible] ... [illegible] છે.
[illegible] ... [illegible] છે. એના
[illegible] ... છે ૬
[illegible]

દુનિયા ઉપર અને સત્યલોક વગેરે ઊંચા લોકોમાં છે, એ જ તેજ પુરુષના હૃદયમાં રહેલું છે. એ તેજનું—એ જ્યોતિનું આ પ્રત્યક્ષ (દષ્ટિરૂપ) પ્રમાણ છે કે જ્યાં સુધી શરીરમાં ગરમી જણાય ત્યાં સુધી શરીરમાં જીવ છે એમ સમજવું. એ જ્યોતિનું આ અવાજરૂપ (શ્રુતિ-શ્રવણરૂપ) પ્રમાણ છે કે કાન બંધ કર્યા પછી રથના અવાજ જેવો, બળદના અવાજ જેવો અને બળતા અગ્નિના અવાજ જેવો અવાજ સંભળાય છે. એ જ્યોતિને પોતે જોયેલી છે તથા સાંભળેલી છે એમ સમજીને તેને પૂજવી. જે એમ સમજીને પૂજે છે, તેની આંખનું તેજ વધે છે અને તેની કીર્તિ બધા સાંભળે છે. ૭

## ખંડ ચૌદમો

આ બધી દુનિયા બ્રહ્મ જ છે. કારણ કે દુનિયા બ્રહ્મમાંથી ઊપજી છે, બ્રહ્મમાં જ સમાઈ જવાની છે અને બ્રહ્મમાં જ રહેલી છે. માટે શાન્ત બનીને બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરવી.

આ જીવ જેવા સંકલ્પ કરે છે, તેવો જ તેને બીજો જન્મ મળે છે. માટે સારા વિચાર જ કરવા જોઈએ. ૧

એ બ્રહ્મ અથવા આત્મા મનરૂપે થયો છે, પ્રાણ અને શરીરરૂપે થયો છે અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે. તેના સંકલ્પો સત્ય થાય છે. તે આકાશનો નિર્માણ કરનારો છે. બધાં કર્મો, બધી ઇચ્છાઓ, બધા ગન્ધો અને બધા રસો તેના જ છે. તે આ આખા જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છે. ૨

આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર ડાંગરથી, જવથી, સરસવથી, સામાથી અને સામાના એક ભાગથી પણ અણુ નાનો છે. [illegible] હૃદયની અંદર પૃથ્વીથી મોટો, [illegible] લોકોથી પણ મોટો છે. ૩
[illegible]

જેના છે અને જે આ બધામાં વ્યાપી રહ્યો છે અને જે ઇન્દ્રિયો વિનાનો અને ઉદાસીન છે, એવો મારો આ આત્મા હૃદયની અંદર રહેલો છે. એ બ્રહ્મ છે. હું એને આ શરીર છોડ્યા પછી પણ પામી શકીશ. જેનો આવો નિશ્ચય હોય છે અને જેને એમાં જરા પણ શંકા હોતી નથી, તે જરૂર ઈશ્વરને પામે છે. આવી રીતે આ વિદ્યા શાંડિલ્યે કહી છે. ૪

## ખંડ પંદરમો

આકાશ જેનું પેટ છે અને પૃથ્વી જેનું તળિયું છે એવો ભંડાર ક્યારેય નાશ પામતો નથી. દિશાઓ આ ભંડારના ખૂણા છે. સ્વર્ગલોક આ ભંડારનું ઉપરનું બારણું છે. આ ભંડારમાં દરેક પ્રાણીનાં કર્મનાં ફળરૂપી ધન રહે છે. ૧

આ ભંડારની પૂર્વ દિશાનું નામ 'જુહૂ'* છે. દક્ષિણ દિશાનું નામ 'સહમાના'× છે. પશ્ચિમ દિશાનું નામ 'રાજ્ઞી'÷ છે. અને ઉત્તર દિશાનું નામ 'સુભૂતા'+ છે. એ દિશાઓનો પુત્ર વાયુ છે. વાયુને જે દિશાઓના પુત્ર તરીકે પૂજે છે, તેને પુત્રને કારણે રોવું પડતું નથી. હું એ વાયુને દિશાઓનો પુત્ર સમજીને પૂજું છું. આથી હું પુત્ર માટે કદીય રોઉં નહિ. ૨

(જપનો મંત્રઃ—)°

હું આ પુત્રના આયુષ માટે અવિનાશી કોશને શરણે આવ્યો છું. હું પ્રાણને શરણે છું. હું ભૂઃને શરણે છું. હું ભુવઃને

* [illegible] 'જુહૂ' હોમ કરનાર લોકોનું ત્યાં સ્થાન છે.

× [illegible]

÷ [illegible]

+ [illegible]

° [illegible]

શરણે છું. હું સ્વઃને શરણે છું. ૩

'હું પ્રાણને શરણે છું' એમ મેં કહ્યું તેનો અર્થ એમ છે કે, આ બધું જગત પ્રાણ જ હોવાથી હું તેને જ શરણે થયો છું. ૪

'હું ભૂઃને શરણે છું' એમ મેં કહ્યું તેનો અર્થ એમ છે કે હું પૃથ્વીને જ શરણે થયો છું, અંતરિક્ષને શરણે છું, સ્વર્ગને શરણે છું. ૫

'હું ભુવઃને શરણે છું' એમ મેં કહ્યું તેનો અર્થ એમ છે કે હું અગ્નિને શરણે છું, વાયુને શરણે છું, આદિત્યને શરણે છું. ૬

'હું સ્વઃને શરણે છું' એમ મેં કહ્યું તેનો અર્થ એમ છે કે હું ઋગ્વેદને શરણે છું, યજુર્વેદને શરણે છું, સામવેદને શરણે છું. ૭

0

## ખંડ સોળમો

પુરુષ જ યજ્ઞ છે. તેનાં જે ચોવીસ વર્ષો છે તે સવારની આહુતિ (પ્રાતઃસંધ્યા) છે. કારણ કે ૨૪ અક્ષરની ગાયત્રી છે. અને સવારની આહુતિના મંત્રો ગાયત્રીછંદના છે. એ ક્રિયાના વસુ દેવતા છે. અહીં પ્રાણો જ વસુ છે; કારણ કે પ્રાણો જ આ બધાને *વસાવે છે. ૧

પુરુષને જો એ ઉંમરમાં કાંઈ દુઃખ ઊપજે, તો તે આ મંત્ર જપેઃ–'હે પ્રાણરૂપ વસુઓ! મારા યજ્ઞની આ સવારની ક્રિયા ચાલે છે તેને બપોરની ક્રિયા (મધ્યાહ્નસંધ્યા) સુધી પહોંચાડો તેથી હું–યજ્ઞ, પ્રાણરૂપ વસુઓથી જુદો ન પડું.'

આમાં [illegible] છે અને [illegible] ૨ [illegible] ૪૪ વર્ષો [illegible] બપોરની [illegible] (મધ્યાહ્નસંધ્યા) છે કારણ કે ૪૪ અક્ષરનો ત્રિષ્ટુપ-

* [illegible] છે.

છંદ છે અને બપોરની યજ્ઞક્રિયાના મંત્રો પણ ત્રિષ્ટુપ છંદના છે. બપોરની યજ્ઞક્રિયાના દેવતા રુદ્રો છે. અહીં પ્રાણો જ રુદ્રો[×] છે. કારણ કે પ્રાણો (એ ઉંમરે સતાવતા હોવાથી) બધાને રોવરાવી શકે છે. ૩

અને જે આ બીજી (અર્થાત્ ૨૪ વર્ષથી માંડીને ૬૮ વર્ષ સુધીની) અવસ્થામાં પુરુષને કાંઈ દુઃખ ઊપજે, તો તેણે પ્રાર્થના કરવી કે, 'હે પ્રાણો! હે રુદ્રો! મારી આ બપોરની આહુતિને ત્રીજી આહુતિ (સાયંસન્ધ્યા) સુધી પહોંચાડો; જેથી હું-યજ્ઞ પ્રાણો-રુદ્રોથી અધવચ્ચે જ વિખૂટો ન પડું.' આવી પ્રાર્થનાથી એ પુરુષ વ્યાધિમાંથી છૂટીને નીરોગી થાય છે. ૪

હવે જે ત્યાર પછીનાં ૪૮ વર્ષ છે એ ત્રીજી આહુતિ (સાયંસન્ધ્યા) છે. કારણ કે ૪૮ અક્ષરનો 'જગતી' છંદ છે અને ત્રીજી આહુતિના મંત્રો પણ 'જગતી' છંદના છે. એ આહુતિના દેવતા આદિત્યો* છે. અહીં પ્રાણો જ આદિત્યો છે. કારણ કે બધાને તેઓ જ લઈ જાય છે. ૫

અને જે આ ત્રીજી અવસ્થામાં પુરુષને કાંઈ દુઃખ ઊપજે, તો તેણે પ્રાર્થના કરવી કે, 'હે પ્રાણો! હે આદિત્યો! મારી આ આહુતિને મારા આયુષ્ય સુધી પહોંચાડો, જેથી હું-યજ્ઞ એ પ્રાણોરૂપ આદિત્યોથી અધવચ્ચે જ વિખૂટો ન પડું.' આ પ્રાર્થનાથી તે પુરુષ વ્યાધિમાંથી છૂટીને નીરોગી થાય છે. ૬

આમ સમજનાર (ઇતરાના પુત્ર) ઐતરેય મહીદાસે કહ્યું હતું કે, 'હે વ્યાધિ! તું શા માટે મને હેરાન કરે છે? હું કાંઈ મરવાનો નથી.' એ પોતે એકસો અને સોળ વર્ષ જીવ્યા હતા.

× [illegible]

* [illegible]

જે કોઈ આવી રીતે સમજે છે, તે પણ ચોક્કસ એકસો અને સોળ વર્ષ સુધી જીવે છે.÷ ૭

## ખંડ સત્તરમો

પુરુષને જે ખાવાની અને પીવાની ઇચ્છા થાય છે અને ઇચ્છિત વસ્તુ ન મળવાથી ગોઠતું નથી, એ એની યજ્ઞમાં લીધેલી દીક્ષા છે. ૧

પુરુષ જે ખાય છે, પીએ છે અને આનંદ કરે છે, એ બધું યજ્ઞના ઉપસદ્વ્રત+ જેવું છે. ૨

પુરુષ હસે છે, ખાય-પીએ છે અને સ્ત્રીસંભોગ કરે છે, એ બધું સ્તોત્રો જેવું છે. ૩

પુરુષનાં જે તપ, દાન, નમ્રતા, અહિંસા અને સત્ય છે, તે એ યજ્ઞની દક્ષિણાઓ છે. ૪

પુરુષને જન્મ આપતી માતા માટે અને યજ્ઞમાં વારંવાર વપરાતી સોમલતા માટે **सोष्यति** (પ્રસવ કરશે) અને **असोष्ट** (પ્રસવ કર્યો) એ બન્ને શબ્દો વપરાય છે. વળી પુરુષના મરણનું નામ અને યજ્ઞની સમાપ્તિનું નામ—બન્નેનાં નામ—'અવભૃથ' છે. આ બધી રીતે શરીર એ એક યજ્ઞ જ છે. ૫

ઘોર આંગિરસે દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણને આ હકીકત બરાબર

÷ પુરુષયજ્ઞપરિલેખઃ—

| સવન | છંદ | માલિકદેવતા | કુલ અક્ષર | માનવજીવનનાં વર્ષો |
|---|---|---|---|---|
| ૧. પ્રાતઃસવન | અષ્ટાક્ષરા ગાયત્રી | આઠ વસુઓ | ૨૪ | જન્મથી ૨૪=૨૪ |
| ૨. માધ્યંદિન સવન | [illegible] | [illegible] | ૪૪ | ૨૫ થી ૬૮=૪૪ |
| ૩. સાયંસવન | [illegible] | [illegible] | ૪૮ | [illegible] |

[illegible]

સમજાવી હતી, અને ત્યાર પછી કૃષ્ણને બીજી વિદ્યા ભણવાન
જરૂર પડી નહોતી. તેમણે છેવટે કહ્યું હતું કે, "અંતકાળે મ
ત્રણ મંત્ર* બરાબર જપવા: 'તું અવિનાશી છે, તું સ્થિર છે, ત
સૂક્ષ્મ (ઝીણામાં ઝીણો–આંખથી દેખી ન શકાય એવો) પ્રાણ છે.
તેને માટે ઋગ્વેદના આ બે મંત્રો છેઃ–

'જગતના પ્રથમ બીજ જેવા આત્માને જ્ઞાની પુરુષો પોતાન
હૃદયમાં જુએ છે. અંધકાર–અજ્ઞાનને દૂર કરીને ઝગમગી ઊઠતી
સૂર્યમાં રહેલી એ ઊંચી જ્યોતને જોતાં અને એ જ્યોત પોતાના
આત્માની જ છે એવો અનુભવ થતાં–અહો! કેવું સરસ તેજ!
કેવી સરસ જ્યોત! એમ બોલતાં અમે દેવના દેવ સૂર્યને પામ્યા.'"

## ખંડ અઢારમો

મનને બ્રહ્મ માનીને તેની ઉપાસના કરવી. આ આત્મા
વિષે કહ્યું. હવે દેવતાઓ વિષે કહીએ. આકાશને બ્રહ્મ સમજીને
તેની ઉપાસના કરવી. ૧

એ બ્રહ્મના ચાર ભાગ છેઃ વાણી, પ્રાણ, આંખ અને કાન.*
આ ચાર ભાગ આત્મા વિષે. હવે દેવતા વિષે ચાર ભાગ કહીએઃ
અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય અને દિશાઓ. આમ બંનેના ચાર ભાગ
બતાવ્યા. ૨

વાણી એ આત્માનો ચોથો ભાગ છે. એ અગ્નિની જ્યોત-
થી શોભે છે અને પ્રતાપવાળી બને છે. જે આમ સમજે છે, તે
કીર્તિ, યશ અને બ્રહ્મતેજથી શોભે છે અને પ્રતાપવાળો બને છે. ૩

પ્રાણ એ આત્માનો ચોથો ભાગ છે. એ વાયુની જ્યોતથી
શોભે છે અને પ્રતાપવાળો બને છે. જે આમ સમજે છે, તે કીર્તિ,
યશ અને બ્રહ્મતેજથી શોભે છે અને પ્રતાપવાળો બને છે. ૪

[illegible]

શોભે છે અને પ્રતાપવાળી બને છે. જે આમ સમજે છે, તે કીર્તિ, યશ અને બ્રહ્મતેજથી શોભે છે અને પ્રતાપવાળો બને છે. ૫

કાન એ આત્માનો ચોથો ભાગ છે. એ દિશાઓની જ્યોતથી શોભે છે અને પ્રતાપવાળો બને છે. જે આમ સમજે છે, તે કીર્તિ, યશ અને બ્રહ્મતેજથી શોભે છે તથા પ્રતાપવાળો બને છે. ૬

## ખંડ ઓગણીસમો

સૂર્ય બ્રહ્મ છે. એવો આદેશ—ઉપદેશ છે. હવે એ સમજાવીએ. પહેલાં આ જગત જાણે કાંઈ જ નથી એવું—નામ તથા રૂપ વગરનું હતું. પછી એ 'છે' એમ લાગ્યું. પછી એ બરાબર જણાવા લાગ્યું. પછી એ ઈંડાના જેવું ગોળ થયું અને એક વર્ષ સુધી એ એમ જ પડ્યું રહ્યું. ત્યાર પછી એ ફાટ્યું. તેમાંથી એક અડધિયું રૂપા જેવું અને બીજું સોના જેવું થયું. ૧

એમાં જે રૂપા જેવું અડધિયું હતું, તેની આ પૃથ્વી થઈ; અને જે સોના જેવું હતું, તેનું સ્વર્ગ થયું. ઈંડાની અંદરનો જે ઓરનો ભાગ હતો, તેના પર્વતો થયા. જે ઓરનું પડ હતું, તેની ધુમ્મસ થઈ. એમાં જે નાડીઓ હતી, તે નદીઓ થઈ; અને એમાં જે પાણી હતું, તેના સમુદ્રો થયા. ૨

એ ઈંડામાંથી જેણે જન્મ લીધો, તે આ સૂર્ય થયો. એના જન્મ વખતે મોટા અવાજ થયા અને બધાં પ્રાણીઓ પણ થયાં. તથા એ પ્રાણીઓને જુદીજુદી ઇચ્છાઓ થવા લાગી. તેથી જ એ સૂર્ય જ્યારે ઊગે છે, ત્યારે બધાં પ્રાણીઓ જાગે છે અને દરેકને જુદીજુદી ઇચ્છાઓ થાય છે તથા અનેક જાતના અવાજો પણ શરૂ થાય છે. ૩

જે આમ સમજીને, સૂર્યને બ્રહ્મ સમજીને ઉપાસે છે, તેનું કલ્યાણ થાય છે. તેને [illegible] થાય છે અને તે [illegible] થાય છે. ૪

મળે છે, તેમ એ રૈક્વ જે વિદ્યા જાણે છે તે વિદ્યા જાણના
બીજાં માણસો જે કાંઈ સારાં કામ કરે તેનાં ફળ પણ મળે
રૈક્વ એવા છે.' ૬

પછી એ નોકરે રૈક્વને ચારેય તરફ ગોત્યા, પણ એ મળ્ય
નહિ. તેણે પાછા આવીને કહ્યું કે, 'રૈક્વ મને મળતા નથી.
રાજાએ તેને કહ્યું કે, 'જ્યાં બ્રાહ્મણો રહેતા હોય ત્યાં જા, તો મળશે.

પછી સેવક જંગલમાં ગયો. ત્યાં તેણે ગાડાની નીચે ખર-
જવું ખંજવાળતા એક પુરુષને જોયો. તુરત સેવક તેમની પાસે
ગયો અને બેઠો. તથા તેમને પૂછ્યું કે, 'હે ભગવન્! આપ જ
ગાડાવાળા રૈક્વ છો ?' તેમણે કહ્યું કે, 'હા, હું જ છું.' એથી
એ સેવકે તેમને ઓળખ્યા. પછી તેણે રાજાની પાસે જઇને કહ્યું
કે, 'રૈક્વ મને મળ્યા છે.' ૮

## ખંડ બીજો

પછી જાનશ્રુતિરાજા છસેં ગાયો, સોનાનો હાર, તથા
ખચ્ચરનો રથ લઇને એ રૈક્વની પાસે ગયા અને તેમને કહ્યું કે:—

'હે રૈક્વ ! આ છસેં ગાયો, આ હાર, આ ખચ્ચરનો
રથ—બધું લો. અને આપ જે દેવતાની પૂજા કરો છો, તે દેવતા-
નો મને ઉપદેશ કરો.' ૨

રૈક્વે એ રાજાને કહ્યું કે, 'હે શૂદ્ર!* આ હાર, રથ,
ગાયો—એ બધું તારી જ પાસે રાખ.' ૩

પછી જાનશ્રુતિરાજા પાછા ગયા અને ફરીથી એક હજાર
ગાયો, હાર, ખચ્ચરનો રથ અને પોતાની દીકરીને લઇને એ
રૈક્વની પાસે ગયા.

* [illegible]

પછી તેમને કહ્યું કે, 'હે રૈક્વ ! આ હજાર ગાયો, હાર, ખચ્ચરનો રથ અને આ આપને માટે સ્ત્રી લો. આપ જે ગામમાં રહો છો, એ પણ આજે આપને આપું છું. હવે આપ મને ઉપદેશ આપો.' ૪

એમણે એમની દીકરીને જોઈને કહ્યું કે, 'હે શૂદ્ર ! તું વિદ્યા શીખવાની રીત બરાબર જાણે છે.'

જેમાં એ રૈક્વ રહેતા હતા, તે રૈક્વપર્ણ નામનું ગામ મહાવૃષ નામના દેશમાં આવેલું હતું. એ ગામ રાજાએ એમને આપ્યું. પછી રૈક્વ રાજાને કહેવા લાગ્યા:—

## ખંડ ત્રીજો

આ વાયુ સંવર્ગ છે. અગ્નિ જ્યારે ઓલવાઈ જાય છે, ત્યારે એ વાયુમાં મળે છે. જ્યારે સૂર્ય આથમે છે, ત્યારે એ વાયુમાં મળે છે. જ્યારે ચંદ્ર આથમે છે, ત્યારે એ વાયુમાં મળે છે. ૧

જ્યારે પાણી સુકાઈ જાય છે, ત્યારે એ વાયુમાં મળે છે; કારણ કે એ બધાને વાયુ જ પોતાની અંદર લઈ લે છે. આટલું દેવતાઓ વિષે કહ્યું. ૨

હવે આત્મા વિષે કહીએ. પ્રાણ સંવર્ગ છે. જ્યારે માણસ ઊંઘે છે, ત્યારે વાણી, આંખ (ની ઇન્દ્રિય), કાન (ની ઇન્દ્રિય), તથા મન એ બધાં પ્રાણમાં મળે છે. કારણ કે એ બધાંને પ્રાણ જ પોતાની અંદર લઈ લે છે. ૩

[illegible] છે અને
[illegible]
[illegible]

પ્રતારી—બન્ને જણા જમવા બેઠા હતા. હજી તેમને પિરસાતું હતું, ત્યાં કોઈ બ્રહ્મચારીએ આવીને ભિક્ષા માગી. પણ તેમણે તેને કાંઈ આપ્યું નહિ. ૫

ત્યારે એ બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે, 'જે દેવ ચાર મોટા દેવોને પણ ગળી ગયા છે, એ કયા દેવ ? આ દરેક લોકને પાળનાર તથા અનેક રીતે એ લોકની અંદર જ રહેનાર એ દેવને, હે કાપેય! કોઇ જોઈ શકતું નથી. હે અભિપ્રતારી! એ દેવને માટે જ આ અન્ન છે. છતાં તમે એને એ આપ્યું નહિ.' ૬

આ બાબતનો વિચાર કરતા શૌનક કાપેય તે બ્રહ્મચારી-ની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે બ્રહ્મચારી! આત્મા જ દેવોને અને બધી પ્રજાને પેદા કરનાર છે, સોનાની દાઢવાળો છે અને છેવટે સૌનો નાશ કરનાર પણ એ જ છે. એ મહાબુદ્ધિ-માન અને મહાબળવાન છે. એનો મહિમા ઘણો મોટો છે એમ કહેવાય છે. કારણ કે પોતે નહિ ખાતો હોવા છતાં, બીજું અન્ન ન હોય એવું તે ખાય છે. હે બ્રહ્મચારી! એ દેવની જ અમે ઉપાસના કરીએ છીએ.' પછી એમણે પોતાના સેવકને કહ્યું કે, 'આ બ્રહ્મચારીને ભિક્ષા આપો.' ૭

સેવકોએ એને ભિક્ષા આપી. પાંચ (વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પાણી) તથા પાંચ (પ્રાણ, વાણી, આંખ, કાન અને મન) મળીને દશ થયા. આ દશનો આંકડો, દશ આંકવાળા જુગારના પાસા જેવા છે. આથી અન્ન જ આ દશ પ્રકારે બધી દિશામાં રહ્યું છે. આમ આ વિરાટ (નામનો દશ અક્ષરનો વૈદિક છંદ) અન્ન ખાનારો છે. એ વિરાટ છન્દ જ આ બધી સૃષ્ટિને [illegible] છે *

* [illegible]

જે આમ જાણે છે તે આ બધુંય જોઈ શકે છે અને અન્ન ખાનારો થાય છે.

## ખંડ ચોથો

જબાલાના પુત્ર સત્યકામે એક દિવસ પોતાની મા જબાલાને કહ્યું કે, 'હે મા! હું વેદ ભણવા માટે-બ્રહ્મચારી બનીને આચાર્યને ત્યાં રહેવા ઇચ્છું છું. મારું ગોત્ર કયું છે?' ૧

માએ સત્યકામને કહ્યું કે, "હે પુત્ર! તારું ગોત્ર કયું છે તેની મને ખબર નથી. કારણ કે જ્યારે તારા પિતા જીવતા હતા ત્યારે મારો આખો દિવસ અતિથિઓની સેવામાં જ વીતતો હતો. હું એ કામમાં જ લાગી રહેતી. એવે વખતે તારો જન્મ થયેલો.

---

છે. દરેક ચરણમાં દસ અક્ષર છે અને ચરણો ચાર છે, માટે તેને માટે અહીં 'दश कृतम्' એમ કહ્યું છે. कृतम्નો અર્થ 'કૃતયુગ', કે જે 'ચાર' આંકડાનો વાચક છે (જુઓ स या एष दशधा चतुः संपद्यते। दश च ह वै चतुर्विराजोऽक्षराणि। (ગોપથબ્રાહ્મણ, પૂ. ૫-૨૦)

આ ચાલીસ અક્ષરના વિરાટછન્દમાં ત્રીસ અક્ષરનો, વીસ અક્ષરનો અને દસ અક્ષરનો વિરાટ છન્દ સમાઈ જાય છે. માટે ચાલીસ અક્ષરના વિરાટછન્દને परमा विराट् કહેવાય છે. (જુઓ તાણ્ડ્યબ્રાહ્મણ, ૨૪-૧૦-૨).

આખી સૃષ્ટિ 'વિરાટ' પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ 'વિરાટ' પુરુષમાં જ તેનો લય થઈ જાય છે. તેથી આ 'સંવર્ગવિદ્યા' અર્થાત્ સર્વ સૃષ્ટિનો જેમાં લય થાય છે તે બ્રહ્મની વિદ્યા આ વિરાટરૂપ બ્રહ્મની જ [illegible] છે. આ 'વિરાટ'ને જ અન્ન છે અને તે જ અન્ન ખાનાર પણ [illegible] (આમ ન [illegible]) અને [illegible]

ત્યાર પછી તો તારા પિતા ગુજરી ગયા અને હું અનાથ થઈ. એટલે તારા ગોત્રની તો મને ખબર નથી. પણ મારું નામ જબાલા છે. માટે તને જ્યારે આચાર્ય પૂછે, ત્યારે તું એમ કહેજે કે, 'હું જબાલાનો પુત્ર સત્યકામ છું.'" ૨

પછી સત્યકામ, હરિદ્રુમતઋષિના પુત્ર ગૌતમઋષિ પાસે ગયો અને એમને કહ્યું કે, 'હે ભગવન્! હું આપની પાસે વેદ ભણવા માટે બ્રહ્મચર્ય પાળીને તથા આપનો શિષ્ય બનીને રહેવા ઇચ્છું છું.'૩

ગૌતમઋષિએ પૂછ્યું કે, 'હે સૌમ્ય! તારું ગોત્ર કયું?' સત્યકામે કહ્યું કે, "હે ભગવન્! મારા ગોત્રની મને ખબર નથી. મેં મારી માને પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે, 'મારો આખો દિવસ અતિથિઓની સેવામાં જ વીતતો હતો. હું એ કામમાં જ લાગેલી રહેતી. એવે વખતે તારો જન્મ થયેલો. ત્યાર પછી તો તારા પિતા ગુજરી ગયા અને હું અનાથ થઈ. એટલે તારા ગોત્રની તો મને ખબર નથી પણ મારું નામ જબાલા છે અને તારું નામ સત્યકામ છે.' આથી હે ભગવન્! હું જબાલાનો પુત્ર સત્યકામ છું." ૪

ત્યારે ગૌતમઋષિએ તેને કહ્યું કે, 'હે સૌમ્ય! બ્રાહ્મણ સિવાય બીજું કોઈ આમ બોલે નહિ. તેં સત્યને છોડ્યું નથી. [illegible]ધી હું તને શિષ્ય બનાવીશ. જા, હોમ કરવા માટે સમિધ (અમુક જાતનાં લાકડાં) લઈ આવ.'

પછી ઋષિએ તેને જનોઈ આપી અને શિષ્ય બનાવીને [illegible]. ત્યાર પછી દૂબળી અને નબળી ગાયોમાંથી ચારસો [illegible] આચાર્યે કહ્યું કે, 'હે સૌમ્ય! આ ગાયો લઈ [illegible] લઈ [illegible] જા. [illegible] અને [illegible] હજાર

ગાયો નહિ થાય ત્યાં સુધી હું પાછો આવીશ નહિ.' પછી એ ગાયોને સત્યકામ કોઈ સારા જંગલમાં લઈ ગયો. ત્યાં એ લાંબા વખત સુધી રહ્યો, ત્યારે ગાયો ચારસોમાંથી એક હજાર થઈ. ૫

## ખંડ પાંચમો

પછી એક દિવસે એક બળદમાં વાયુદેવે પ્રવેશ કર્યો. તેથી એ બળદ બોલવા લાગ્યો કે, 'હે સત્યકામ! અમે હજાર થઈ ગયાં છીએ. માટે હવે અમને આચાર્યને ત્યાં પાછાં લઈ જાઓ. ૧

અને હું તમને આત્માનો* એક પાદ× કહું છું.' સત્યકામે કહ્યું કે, 'ભલે, કહો.' ત્યારે એ બળદે કહ્યું કે, 'પૂર્વદિશા, પશ્ચિમદિશા, દક્ષિણદિશા અને ઉત્તરદિશા—એ ચાર દિશાઓ મળીને આત્માનો એક પાદ થાય છે. એનું નામ 'પ્રકાશવાન' છે. ૨

'જે આત્માના એ પાદને આવી રીતે 'પ્રકાશવાન' સમજીને પૂજે છે, એ આ લોકમાં જશસ્વી થાય છે અને મરણ પછી તેજવાળા લોકમાં જાય છે.' ૩

## ખંડ છઠ્ઠો

'હવે અગ્નિદેવ તને આત્માનો બીજો પાદ કહેશે'. આટલી વાત બળદે કહી.

[illegible]

[illegible]

રૂપોને નહિ. ૬

કાન વડે જેને કોઈ સાંભળી શકતું નથી, પણ જેના વડે જ કાન પોતે સાંભળી શકે છે, તેને જ તું બ્રહ્મ જાણ, પણ લોકો જેની ઉપાસના કરે છે તે આ બધાં માત્ર બહારનાં સ્વરૂપોને નહિ. ૭

પ્રાણ અથવા શ્વાસ વડે જે જીવતું નથી, પણ જેના વડે જ પ્રાણ પોતે હલનચલન કરી શકે છે, તેને જ તું બ્રહ્મ જાણ, પણ લોકો જેની ઉપાસના કરે છે તે આ બધાં માત્ર બહારનાં સ્વરૂપોને નહિ. ૮

## બીજો ખંડ

જો તું એમ માનતો હોય કે તું તે બ્રહ્મને બરાબર જાણે છે, તો જરૂર તું બ્રહ્મના સ્વરૂપને બહુ જ થોડું જાણે છે. એ બ્રહ્મના જે તત્ત્વમાંથી તું ઉત્પન્ન થયો છે અને એનું જે તત્ત્વ દેવોમાં રહેલું છે તેનો તારે વિચાર કરવાનો છે. હું માનું છું કે એને હું જાણું છું. પણ હું નથી માનતો કે એને હું બરાબર જાણું છું, અને એમ પણ નથી માનતો કે એને હું બિલકુલ નથી જાણતો. આપણામાંનો જે આમ જાણે છે તે તેને જાણે છે; તે જાણે છે કે તે તેને ન જણાય એવું નથી. એ બ્રહ્મનો વિચાર કર્યો છે એમ માનનારે તેનો પૂરો વિચાર કર્યો નથી અને એનો વિચાર નથી કર્યો એમ માનનારે એનો વિચાર કર્યો છે. તેને જાણ્યું છે એમ માનનારે તેને નથી જાણ્યું અને નથી જાણ્યું એમ માનનારે તેને જાણ્યું છે. ૩

એક વખત અંદરના અનુભવ વડે જણાયા પછી જ તે મન વડે સમજી શકાય છે. એ જ્ઞાન વડે મનુષ્ય અમર બને છે. આત્માદ્વારા એ બ્રહ્મને મેળવવાની શક્તિ તેને મળે છે, અને જ્ઞાન વડે તેને અમરપણું મળે છે. ૪

(લાકડી) લઈને ઉગમણે મોઢે અગ્નિની પાસે બેઠો. ૧

ત્યારે અગ્નિએ તેને કહ્યું કે, 'હે સત્યકામ!' ત્યારે સત્યકામે જવાબ આપ્યો કે, 'હાં ભગવન્!' ૨

'સૌમ્ય! તને આત્માનો એક પાદ કહું છું.' સત્યકામે કહ્યું કે, 'ભલે, કહો.' ત્યારે અગ્નિએ કહ્યું કે, 'પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ અને સમુદ્ર—એ ચાર મળીને આત્માનો પાદ થાય છે. એનું નામ 'અનંતવાન' છે. ૩

'જે આત્માના એ પાદને આવી રીતે 'અનંતવાન' સમજીને પૂજે છે, તેને આ લોકમાં ઘણાં સંતાન થાય છે અને એ છેવટે કોઈ દિવસ નાશ ન પામે એવા લોકમાં જાય છે.' ૪

## ખંડ સાતમો

'હવે હંસ (સૂર્ય) તને આત્માનો એક પાદ કહેશે,' આટલું અગ્નિએ કહ્યું. બીજે દિવસે સત્યકામે ગાયોને આગળ ચલાવવાનું શરૂ કર્યું. જ્યાં સાંજ પડી, ત્યાં એણે અગ્નિ સળગાવ્યો અને ગાયોને ઠેકાણાસર રાખી તથા હાથમાં સમિધ (લાકડી) લઈને ઉગમણે મોઢે અગ્નિની પાસે બેઠો. ૧

ત્યારે હંસે પાસે ઊડી આવીને તેને કહ્યું કે, 'હે સત્યકામ!' સત્યકામે જવાબ આપ્યો કે, 'હાં ભગવન્!' ૨

'હે સૌમ્ય! હું તને આત્માનો એક પાદ કહું છું.' સત્ય-

## ખંડ આઠમો

'હવે જળકૂકડી+ તને આત્માનો એક પાદ કહેશે,' આટલું હંસે કહ્યું. પછી સત્યકામે બીજે દિવસે ગાયોને આગળ ચલાવી. જ્યાં સાંજ પડી, ત્યાં તેણે અગ્નિ સળગાવ્યો અને ગાયોને ઠેકાણું સર રાખી તથા હાથમાં સમિધ (લાકડી) લઇને ઉગમણે મોઢે અગ્નિની પાસે બેઠો. ૧

પછી જળકૂકડીએ પાસે ઊડી આવીને તેને કહ્યું કે, 'હે સત્યકામ!' સત્યકામે જવાબ આપ્યો કે, 'હાં ભગવન્!'× ૨

'હે સૌમ્ય! હું તને આત્માનો એક પાદ કહું છું.' સત્યકામે કહ્યું કે, 'ભલે, કહો.' પછી એ પક્ષીએ કહ્યું: 'પ્રાણ, આંખ, કાન અને મન—એ ચાર મળીને આત્માનો એક પાદ થાય છે. આનું નામ 'આયતનવાન' છે. ૩

'જે આત્માના આ પાદને આવી રીતે 'આયતનવાન' સમજીને પૂજે છે, તેને આ લોકમાં આશરો મળે છે અને છેવટે ખુલ્લી જગ્યાવાળાં લોકમાં જાય છે.' ૪

## ખંડ નવમો

છેવટે સત્યકામ આચાર્યને ત્યાં પહોંચ્યો. આચાર્યે કહ્યું કે, 'હે સત્યકામ!' તેણે જવાબ આપ્યો: 'હાં ભગવન્!' ૧

'હે સૌમ્ય! તું આત્માને સમજતો હોય એવો દેખાય છે. તને કોણે ઉપદેશ કર્યો?' સત્યકામ કહે કે, 'માણસો સિવાયના [illegible]

* મદ્દુ [illegible]

'કારણ કે આપના જેવાઓની પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે, સાચી વિદ્યા આચાર્ય પાસેથી જ મેળવી શકાય છે.' પછી આચાર્યે તેને એ જ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. એમાં કાંઇ બાકી ન રહ્યું. ૩

## ખંડ દશમો

કમલનો પુત્ર ઉપકોસલ, જબાલાના પુત્ર સત્યકામની પાસે વિદ્યા ભણવા માટે બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહ્યો હતો. તેણે બાર વર્ષ સુધી આચાર્યના અગ્નિની સેવા કરી. આચાર્યે બીજા વિદ્યાર્થીઓની વિદ્યાનું ભણતર પૂરું થવાથી તેમને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી, પણ ઉપકોસલને ન આપી. ૧

ત્યારે આચાર્યને તેમનાં સ્ત્રીએ કહ્યું કે, 'આ બિચારા બ્રહ્મચારીએ આપના અગ્નિઓની બરાબર સેવા કરી છે. આપ આને વિદ્યાનો ઉપદેશ આપો, નહિ તો અગ્નિદેવતાઓ આપની નિંદા કરશે.' આમ કહેવા છતાં આચાર્ય સત્યકામ બહારગામની મુસાફરીએ ચાલ્યા ગયા. ૨

ત્યારે ઉપકોસલે દુઃખી થઈને ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી આચાર્યનાં સ્ત્રીએ તેને કહ્યું કે, 'હે બ્રહ્મચારી ! તું શા માટે જમતો નથી ? જમી લે.' ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'માણસના દિલમાં ઘણી બાતની ઇચ્છાઓ હોય છે. હું વ્યાધિઓથી ભરેલો છું. માટે હું જમીશ નહિ.' ૩

ત્યાર પછી એ ત્રણેય અગ્નિદેવતાઓએ વિચાર કર્યો કે, 'આ બ્રહ્મચારીએ આપણી ઘણી સારી સેવા કરી છે. તો ચાલો, આપણે જ એને આત્માની વિદ્યાનો ઉપદેશ કરીએ.' પછી અગ્નિદેવતાઓએ તેને કહ્યું 'પ્રાણ બ્રહ્મ છે.* કં (સુખ) બ્રહ્મ છે, ખં

(આકાશ) બ્રહ્મ છે.' ૪

પછી એ બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે, 'પ્રાણ બ્રહ્મ છે એ તો હું સમજ્યો; પણ સુખ બ્રહ્મ છે અને આકાશ બ્રહ્મ છે એટલે શું! એ હું સમજી શકતો નથી.' ત્યારે અગ્નિદેવતાઓએ કહ્યું કે, 'જે સુખ* છે, એ જ આકાશ+ છે; અને જે આકાશ છે, એ જ સુખ છે.' એવી રીતે તેમણે એ બ્રહ્મચારીને પ્રાણ તથા તેની સાથે સંબંધવાળું (હૃદયમાં રહેલું) આકાશ—ખને બ્રહ્મ છે, એમ સમજાવ્યું. ૫

## ખંડ અગિયારમો

પછી જેમાં રોજની આહુતિઓ અપાય છે તે ગાર્હપત્ય અગ્નિએ તેને ઉપદેશ કર્યો કે, 'પૃથ્વી, અગ્નિ, અન્ન અને સૂર્ય એ બધાં મારાં જ રૂપ છે—એ હું જ છું. સૂર્યમાં જે પુરુષ દેખાય છે, તે હું જ છું. ૧

'જે એને આમ સમજીને પૂજે છે, તેનાં પાપ નાશ પામે છે. અને તે ઉપરાંત સારા લોકમાં જાય છે; પૂરું આયુષ ભોગવે છે; તેનું જીવન ઊજળું બને છે; તેના કુળની વેલ કરમાતી નથી; અને તેની આ લોકમાં અને પરલોકમાં સંભાળ રાખીએ છીએ.' ૨

## ખંડ બારમો

પછી જેમાં પિતૃઓને આહુતિ અપાય છે તે દક્ષિણ નામના અગ્નિએ તેને ઉપદેશ કર્યો કે, 'પાણી, દિશાઓ, [illegible]

* [illegible]

+ [illegible]

નક્ષત્રો અને ચંદ્ર એ બધાં મારાં જ રૂપ છે—એ હું જ છું. ચંદ્રની અંદર જે પુરુષ દેખાય છે, તે હું જ છું. ૧

'જે એને આમ સમજીને પૂજે છે, તેનાં પાપ નાશ પામે છે. અને તે છેવટે સારા લોકમાં જાય છે; પૂરું આયુષ ભોગવે છે; તેનું જીવન ઊજળું બને છે; તેના કુળની વેલ કરમાતી નથી; અમે તેની આ લોકમાં અને પરલોકમાં સંભાળ રાખીએ છીએ.' ૨

## ખંડ તેરમો

જેમાં દેવોને આહુતિ અપાય છે તે આહવનીય નામના અગ્નિએ તેને ઉપદેશ કર્યો કે, 'પ્રાણ, આકાશ, સ્વર્ગ અને વીજળી એ બધાં મારાં જ રૂપ છે—એ હું જ છું. વીજળીમાં જે પુરુષ દેખાય છે, તે હું છું.' ૧

'જે એને આમ સમજીને પૂજે છે, તેનાં પાપ નાશ પામે છે. અને તે છેવટે સારા લોકમાં જાય છે; પૂરું આયુષ ભોગવે છે; તેનું જીવન ઊજળું બને છે; તેના કુળની વેલ કરમાતી નથી; અમે તેની આ લોકમાં અને પરલોકમાં સંભાળ રાખીએ છીએ.' ૨

## ખંડ ચૌદમો

પછી એ એ બધા અગ્નિઓએ ભેગા થઈને કહ્યું કે, 'હે ઉપકોસલ! હે સૌમ્ય! અમે તને આટલી આત્માની વિદ્યા કહી. પણ એને બરાબર સમજવાનો માર્ગ તને આચાર્ય જ બતાવશે.'

એટલામાં તેના આચાર્ય આવી પહોંચ્યા. અને તેમણે તેને બોલાવ્યા, 'હે ઉપકોસલ!' ૧

ઉપકોસલે કહ્યું કે, 'હાં, ભગવન્!' આચાર્યે કહ્યું કે, 'હે સૌમ્ય! તારું મોઢું આત્માને જાણનારના જેવું શોભે છે. તને આત્માનો ઉપદેશ કોણે કર્યો?' જાણે છુપાવતો હોય એમ ઉપકોસલે કહ્યું: 'ભગવન્! મને કોણ ઉપદેશ કરે? આ અગ્નિઓએ. એ અત્યારે પહેલાંના જેવા દેખાતા નથી! જાણે ધ્રૂજતા હોય એમ લાગે છે.' આમ અગ્નિઓ તરફ ધ્યાન ખેંચીને તેણે ગળગળા થઈને કહ્યું. પછી આચાર્યે પૂછ્યું કે, 'હે સૌમ્ય! અગ્નિઓએ તને શું કહ્યું?' ૨

પછી ઉપકોસલે ટૂંકમાં કહી બતાવ્યું. આચાર્યે કહ્યું કે, 'સૌમ્ય! એમણે તને લોકો વિષે જ કહ્યું જણાય છે. હું તો તને એવું જ્ઞાન આપીશ કે જે સમજવાથી—જેમ કમલની પાંખડીઓ ઉપર પાણી ચોંટી રહેતું નથી તેમ—એ જ્ઞાનવાળા પુરુષને કોઈ પણ જાતનું પાપ લાગતું નથી.'

ઉપકોસલે કહ્યું કે, 'ભગવન્! મને એ કહો.' ત્યારે આચાર્ય કહેવા લાગ્યા: ૩

## ખંડ પંદરમો

આંખમાં જે પુરુષ દેખાય છે, એ સૌનો આત્મા છે. એ આત્મા કોઈ દિવસ નાશ પામતો નથી અને એ નીડર છે. એ જ બ્રહ્મ છે. આંખમાં જો ઘી અથવા પાણી પડે, તો એ બહાર જ સરી પડે છે. ૧

જ્ઞાની માણસો એ પુરુષને જ પરમાત્મા માને છે [illegible]

એ પુરુષ જ તેજવાળો છે. કારણ કે દરેક લોકમાં સૂર્ય બનીને એ જ તપે છે. જે એને આવી રીતે સમજીને પૂજે છે, એ દરેક લોકમાં પ્રકાશે છે. ૪

એવા જ્ઞાની પુરુષના મરણ પછી, કોઈ તેની ઉત્તરક્રિયા કરે કે ન કરે, તોપણ એ પુરુષ સૂર્યકિરણોના દેવ પાસે જાય છે; ત્યાંથી દિવસના દેવ પાસે, ત્યાંથી અજવાળિયા (શુકલ-પક્ષ)ના દેવ પાસે, ત્યાંથી ઉત્તરાયણ (ના છ માસ)ના દેવ પાસે, ત્યાંથી વર્ષના દેવ પાસે, ત્યાંથી સૂર્ય પાસે, ત્યાંથી ચંદ્ર પાસે અને ત્યાંથી વીજળી પાસે જાય છે. ત્યાં ભગવાન-ના લોકમાંથી કોઈ અમાનવ (મનુષ્ય નહિ એવો) પુરુષ આવીને તેને ભગવાનના લોકમાં લઈ જાય છે. આ દેવલોકનો માર્ગ છે. એ માર્ગે ગયેલાં માણસો પાછાં આ સંસારમાં આવતાં નથી. ૫

## ખંડ સોળમો

જે આ વાય છે એ પવન, યજ્ઞ છે. કારણ કે એ આ જગતને પવિત્ર કરે છે. વાણી અને મન એ બે તેના માર્ગ છે. ૧

એ બેમાંથી એક માર્ગ (મન)ને બ્રહ્મા• પોતાના મનથી પવિત્ર કરે છે અને બીજા માર્ગને (વાણીને) હોતા,× અધ્વર્યુ× અને ઉદ્‌ગાતા× પવિત્ર કરે છે. સવારની+ સ્તુતિની શરૂઆત કર્યા પછી અને તે પૂરી થયા પહેલાં÷ જ્યારે બ્રહ્મા બોલે છે, ત્યારે માત્ર વાણીને જ પવિત્ર કરે છે અને મનને નુકસાન થાય છે. જેમ એક પગવાળા માણસને ચાલતાં અથવા એક જ પૈડા-

• મુખ્ય ઋત્વિજ.

× [illegible] વ જુદીજુદી ક્રિયા [illegible] ઋત્વિજ [illegible]

+ [illegible]

÷ [illegible]

વાળા રથને ચલાવતાં હેરાનગતિ થાય છે, તેમ એ યજ્ઞને પણ નુકસાન થાય છે અને તેથી યજ્ઞ કરનારને પણ પાપ લાગે છે.૩

પણ જો યજ્ઞમાં સવારની સ્તુતિ શરૂ થયા પછી એ પૂરી થાય ત્યાં સુધી બ્રહ્મા બોલે નહિ, તો મન અને વાણીના બેય માર્ગ પવિત્ર થાય છે અને કોઈને કાંઈ નુકસાન થતું નથી. ૪

જેમ બે પગવાળો પુરુષ અને બે પૈડાંવાળો રથ રસ્તા ઉપર સારી રીતે ચાલે છે, તેમ એવા મૌની (ચૂપ રહીને ક્રિયા કરનાર) બ્રહ્માનો યજ્ઞ બરાબર થાય છે. એથી યજ્ઞ કરનારનાં વખાણ થાય છે અને એ મોટો બને છે. ૫

## ખંડ સત્તરમો

પ્રજાપતિએ લોકોનો સાર જાણવા માટે તપ કર્યું. તેથી તેમણે પૃથ્વીનો સાર અગ્નિ, અંતરિક્ષનો સાર વાયુ, અને સ્વર્ગનો સાર સૂર્ય છે, એમ જાણ્યું. ૧

પછી તેમણે એ ત્રણેયનો સાર જાણવા માટે ફરીથી તપ કર્યું. તેથી તેમણે અગ્નિનો સાર ઋગ્વેદના મંત્રો, વાયુનો સાર યજુર્વેદના મંત્રો, અને સૂર્યનો સાર સામવેદના મંત્રો છે, એમ જાણ્યું. ૨

તેમણે એ ત્રણેયનો સાર જાણવા માટે ફરીથી તપ કર્યું. તેથી તેમણે ઋગ્વેદના મંત્રોનો સાર भूः, યજુર્વેદના મંત્રોનો સાર भुवः, અને સામવેદના મંત્રોનો સાર स्वः છે, એમ જાણ્યું. ૩

આથી એ વેદના ઋગ્વેદના મંત્રોને કારણે કાંઈ ભૂલ થાય, તો भूः स्वाहा એમ [illegible]
[illegible]
[illegible]

જો યજ્ઞમાં યજુર્વેદના મંત્રોને કારણે કાંઈ ભૂલ થાય, તો **ભુવઃ સ્વાહા** એમ બોલીને 'દક્ષિણાગ્નિ'માં હોમ કરવો; કારણ કે, યજુર્વેદના મંત્રોવાળા યજ્ઞની ભૂલ યજુર્મંત્રોના સારથી જ સુધરે છે. ૫

જો યજ્ઞમાં સામવેદના મંત્રોને કારણે કાંઈ ભૂલ થાય, તો **સ્વઃ સ્વાહા** એમ બોલીને 'આહવનીય' નામના અગ્નિમાં હોમ કરવો; કારણ કે, સામમંત્રોવાળા યજ્ઞની ભૂલ સામમંત્રોના સારથી જ સુધરે છે. ૬

જેમ ટંકણખાર વગેરે વસ્તુઓથી સોનું સંધાય છે, સોનાથી રૂપું, રૂપાથી કલાઈ, કલાઈથી સીસું, સીસાથી લોઢું, લોઢાથી લાકડું કે ચામડાંથી લાકડું સંધાય છે, તેમ બ્રહ્મા એ લોકના, એ દેવતાઓના અને એ ત્રણેય વિદ્યાઓના સારથી યજ્ઞની ભૂલને સુધારે છે. યજ્ઞમાં જો આમ ભૂલ સુધારી શકે એવા બ્રહ્મા હોય, તો જ તે યજ્ઞ બરાબર થાય છે. ૮

જે યજ્ઞમાં આમ સમજનાર બ્રહ્મા હોય છે તેવો યજ્ઞ કરીને જ ઉત્તરમાર્ગમાં જઈ શકાય છે. એવું સમજનાર બ્રહ્મા માટે એમ કહ્યું છે કે, એવા બ્રહ્મા યજ્ઞમાં જ્યાં જ્યાં ભૂલ થાય છે ત્યાં ત્યાં સુધારે છે. ૯

મૌન રહેનાર એક બ્રહ્મા જ—પોતાની ઉપર બેઠેલા યોદ્ધાનું રક્ષણ કરતી ઘોડીની માફક—દરેક યજ્ઞ કરનારનું રક્ષણ કરે છે. આમ સમજનાર બ્રહ્મા યજ્ઞનું, યજ્ઞ કરનારનું અને દરેક ઋત્વિજનું રક્ષણ કરે છે. માટે આવું સમજનારને જ યજ્ઞમાં બ્રહ્માને ઠેકાણે નીમવો, આવું નહિ સમજનારને નહિ જ. ૧૦

# પાંચમો અધ્યાય

## ખંડ પહેલો

જે સૌથી મોટાને અને વધારે ગુણવાળાને ઓળખે છે, એ પોતે સૌથી મોટો અને વધુ ગુણવાળો થાય છે.

ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાણ જ મોટો છે, તથા વધુ ગુણવાળો છે. ૧

જે મોટા ધનવાનને ઓળખે છે, એ પોતે પણ ધનવાન બની શકે છે.

માણસને વાણી જ ધનવાન બનાવે છે. આથી વાણી જ ધનવાન છે. ૨

જે સ્થિતિને× સમજે છે, એ આ લોકમાં અને પરલોકમાં સ્થિર થાય છે. આંખ જ માણસને સ્થિર રાખે છે. ૩

જે *સંપતને સમજે છે, એ દેવની તથા માણસની સંપત મેળવી શકે છે. કાન સંપત મેળવવામાં મદદ કરે છે. ૪

જે આશરો એટલે શું એ સમજે છે, એ બીજાને આશરો આપે છે. મન એ જ્ઞાનનો આશરો છે. ૫

એકવાર, બધી ઇન્દ્રિયોમાં સૌથી મોટું કોણ ! એ વિવાદ થયો. ૬

પછી બધી ઇન્દ્રિયો પ્રજાપતિ પાસે ગઈ, અને કહેવા લાગી કે, 'હે ભગવન! અમારામાં તમને લાગે સૌથી મોટું કોણ ?'

પ્રજાપતિએ જવાબ આપ્યો કે, 'તમારામાં [illegible] તમને [illegible]

[illegible]

શરીર મુડદા જેવું થઇ જાય.' ૭

પછી સૌથી પહેલાં વાણી શરીરમાંથી બહાર
ચાલી ગઈ. એક વર્ષ સુધી એ શરીરની બહાર જ ર
પછી આવીને તેણે બીજી ઇન્દ્રિયોને પૂછ્યું કે, 'મારા
બધાં કેવી રીતે જીવી શકયાં ?' ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયો
જવાબ આપ્યો કે, 'જેમ મૂંગા માણસો વાણી વગ
છતાં નાકથી શ્વાસ લે છે, આંખથી જુએ છે, કાન
છે અને મનથી વિચાર કરે છે, તેમ અમે બધાં ત
જીવતાં હતાં.' ત્યારે પોતે બીજી ઇન્દ્રિયોથી મોટી
સમજીને વાણી ફરીથી શરીરમાં આવી. ૮

પછી આંખ× શરીરની બહાર નીકળીને ચાલી
એક વર્ષ સુધી બહાર જ રહી. ત્યાર પછી આવીને
ઇન્દ્રિયોને પૂછ્યું કે, 'મારા વિના તમે બધાં કેવી
શકયાં ?' ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયોએ આંખને જવાબ
'જેમ આંધળા માણસો આંખ વગરના હોવા છ
શ્વાસ લે છે, વાણીથી બોલે છે, કાનથી સાંભળે છે
વિચારે છે, તેમ અમે બધાં તમારા વિના જીવતાં હ
પોતે બીજી ઇન્દ્રિયોથી મોટી નથી એમ સમજીને અ
શરીરમાં આવી. ૯

પછી કાન× શરીરની બહાર નીકળીને ચાલ્યો ગ
વર્ષ સુધી બહાર જ રહ્યો. ત્યાર પછી આવીને

અમે બધાં તમારા વિના જીવતાં હતાં.' ત્યારે પોતે બીજી ઇન્દ્રિયો
ી મોટો નથી એમ સમજીને કાન ફરીથી શરીરમાં આવ્યો. ૧

પછી મન શરીરની બહાર નીકળીને ચાલ્યું ગયું. એ એ
ર્ષ સુધી બહાર જ રહ્યું. ત્યાર પછી આવીને તેણે બીજી ઇન્દ્રિ
ને પૂછ્યું કે, 'મારા વિના તમે બધાં કેવી રીતે જીવી શક્યાં?
યારે બીજી ઇન્દ્રિયોએ જવાબ આપ્યો કે, 'જેમ બાળકો મન
ગરનાં× હોવા છતાં નાકથી શ્વાસ લે છે, વાણીથી બોલે છે,
ાંખથી જુએ છે, કાનથી સાંભળે છે, તેમ અમે બધાં તમારા
ના જીવતાં હતાં.' ત્યારે પોતે બીજી ઇન્દ્રિયોથી મોટું નથી
ેમ સમજીને મન ફરીથી શરીરમાં આવ્યું. ૧૧

પછી મુખ્ય પ્રાણ જ્યારે શરીરમાંથી બહાર નીકળવા
ાગ્યો ત્યારે—જેમ ઊંચી જાતનો કોઈ ઘોડો, ચાબુક ટકોર થતાં
રડાંના ખીલાઓને પણ ઉખેડી નાખે તેમ—એના નીકળવાથી
ીજી ઇન્દ્રિયો પણ ખેંચાવા લાગી. પછી એ બધી ઇન્દ્રિયોએ
પ્રાણને કહ્યું કે, 'ભગવન્! તમે શરીરમાં પાછા આવો.
અમારામાં તમે જ સૌથી મોટા છો. આ શરીરમાંથી તમે બહાર
ાઓ નહિ.' ૧૨

પછી એ પ્રાણને વાણીએ કહ્યું કે, 'હું ધનવાન છું', એ
ે જ છો.' પછી આંખે પણ કહ્યું: 'હું સ્થિતિ છું', એ
ે જ છો.' ૧૩

પછી કાને કહ્યું: 'હું સંપત્ છું', એ તમે જ છો.'
ી મન બોલ્યું: 'હું આયતન છું', એ તમે જ છો.' ૧૪

[illegible]
[illegible]

## ખંડ બીજો

એ પ્રાણે કહ્યું કે, 'મારું અન્ન કયું?' ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયો બોલી: 'કૂતરાંઓ અને પક્ષીઓથી લઇને બધાં પ્રાણીઓનું જે અન્ન છે, એ તમારું જ અન્ન છે.'

પ્રાણનું નામ જ 'અન' છે. જે કોઈ આમ સમજે છે, તેણે ખાધેલું બધું અન્ન જરૂર એનું પોષણ કરે છે. ૧

પછી પ્રાણે કહ્યું કે, 'મારું કપડું કયું?'

ત્યારે ઇન્દ્રિયો બોલી: 'પાણી તમારું કપડું છે. આથી જ જમનાર માણસ, જમતાં પહેલાં અને જમ્યા પછી થોડુંક પાણી પીએ છે.* (એ અન્નની બન્ને બાજુએ કપડાંની જેમ રહે છે માટે જ એ અન્નનું કપડું છે.) જે આમ સમજે છે, તેને પહેરવાનાં અને ઓઢવાનાં કપડાં મળે છે. ૨

જબાલાના પુત્ર સત્યકામે વ્યાઘ્રપદના પુત્ર ગોશ્રુતિને આ પ્રાણની પૂજા સમજાવીને કહ્યું હતું કે, 'જો પ્રાણને સમજનાર કોઈ પણ માણસ પ્રાણની આ પૂજા સૂકાં ઠૂંઠાંની સામે કહે, તો જરૂર એમાંથી ડાળિયો ફૂટે અને એની ઉપર પાન આવે. (તો પછી માણસને કહેવાથી લાભ થાય જ—એમાં કહેવું શું?) ૩

પ્રાણવિદ્યા બરાબર સમજ્યા પછી જો મોટા બનવાની ઇચ્છા થાય, તો અમાસને દિવસે દીક્ષા લઇને પૂનમની રાતે દરેક જાતની ઔષધિનો છૂંદો (મંથ), દહીં અને મધને લાકડાના વાસણમાં બેઞાં મેળવીને એ વાસણ પહેલાં એક તરફ રાખવું.

પછી **ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा** એ મંત્રથી અગ્નિમાં ઘીનો હોમ કર્યા પછી હોમ કરવાના સ્રુવમાંથી× ટપકતું ઘી પેલા વાસણમાં જ ટપકાવવું. ૪

**वसिष्ठाय स्वाहा** એ મંત્રથી ઘીનો હોમ કરીને કડછીથી

* [illegible]

ટપકતું ઘી એ વાસણમાં થોડું ટપકાવવું. **પ્રતિષ્ઠાયૈ સ્વાહા** એ મંત્રથી ઘીનો હોમ કરીને ફરીથી ટપકતું ઘી એ વાસણમાં ટપકાવવું. **સંપદે સ્વાહા** એ મંત્રથી ઘીનો હોમ કરીને એવી રીતે જ એ વાસણમાં ઘી ટપકાવવું. **આયતનાય સ્વાહા** એ મંત્રથી ઘીનો હોમ કરીને થોડું ઘી એ વાસણમાં ટપકાવવું. ૫

પછી પેલા વાસણમાંથી થોડો છૂંદો (મંથ) લઈને આ મંત્ર જપવો:* 'તારું નામ પ્રાણ છે. કારણ કે આખું જગત તારું જ છે. એ જ જ્યેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ અને પ્રકાશવાન તથા પાલક છે. એ મને જ્યેષ્ઠપણું, શ્રેષ્ઠપણું, પ્રકાશવાનપણું અને પાલકપણું મેળવી આપો. હું પ્રાણના જેવો બનું.' ૬

પછી આ મંત્રનો ચોથો–ચોથો ભાગ બોલીને એ છૂંદા-(મંથ)માંથી એક એક કોળિયા જેટલો ભાગ લઈને ખાવો:

**તત્સવિતુર્વૃણીમહે; વયં દેવસ્ય ભોજનમ્।**
**શ્રેષ્ઠ* સર્વધાતમમ્; તુરં ભગસ્ય ધીમહિ ॥**

છેલ્લો ચોથો ભાગ બોલીને બાકીનું જે રહ્યું હોય, તે બધું પી જવું. પછી જરા પાણી પીને અગ્નિ પાસે પૂર્વદિશા તરફ મોઢું રાખીને મૃગચર્મ અથવા નાની ઓટલી× પર મૌન રાખીને તથા ચિત્તને શાંત કરીને સૂઈ જવું. જો સ્વપ્નમાં સ્ત્રી દેખાય, તો કાર્ય સફળ થયું છે એમ સમજવું. ૭

## ખંડ ત્રીજો

આરુણિનો પુત્ર શ્વેતકેતુ એકવાર પાંચાલદેશની સભામાં આવ્યો. તેને જીવલના પુત્ર

શ્વેતકેતુએ જવાબ આપ્યો: 'હા, ભગવન્! મારા પિતાએ મને ઉપદેશ આપ્યો છે.' ૧

પછી પ્રવાહણરાજાએ પૂછ્યું કે, 'માણસો મરી ગયા પછી ક્યાં જાય છે એ તને ખબર છે?' શ્વેતકેતુએ કહ્યું: 'ના, ભગવન્! એ હું જાણતો નથી.'

પછી પ્રવાહણરાજાએ પૂછ્યું: 'માણસો ત્યાંથી પાછાં કેવી રીતે આવે છે એ તું જાણે છે?'

શ્વે૦—ના, ભગવન્! એ હું જાણતો નથી.

પ્ર૦—દેવયાનમાર્ગ, પિતૃયાણમાર્ગ તથા જ્યાંથી એ બંને માર્ગો જુદા પડે છે એ ઠેકાણાની તને ખબર છે?

શ્વે૦—ના, ભગવન્! એ હું જાણતો નથી.

પછી પ્રવાહણ રાજા બોલ્યા: 'મરણ પામેલાં માણસોથી પિતૃલોક શા માટે ભરાઈ જતા નથી એ તું જાણે છે?'

શ્વે૦—ના, ભગવન્! એ હું જાણતો નથી.

પ્ર૦—પાંચમી આહુતિમાં, પાણીમાંથી પુરુષ કેવી રીતે બને છે એની તને ખબર છે?

શ્વે૦—ના, ભગવન્! એ મને ખબર નથી.

પ્ર૦—તું આ કાંઈ જાણતો નથી તો પછી 'મારા પિતાએ મને ભણાવ્યો છે' એમ તેં કેવી રીતે કહ્યું? જે આ બધું જાણતો ન હોય, તે 'હું ભણેલો છું' એમ કેવી રીતે કહી શકે?

રાજાની આ વાતથી શ્વેતકેતુને ખેદ થયો અને એ પિતાની પાસે પાછો આવ્યો. તેણે પિતાને કહ્યું: 'પૂજ્ય ભણાવ્યા વિના જ આપે મને એમ કેમ કહ્યું કે મેં તને ભણાવ્યો છે? ૪

'પેલા ક્ષત્રીય પ્રવાહણે મને પાંચ સવાલ પૂછ્યા તેમાંથી એકેયનો જવાબ હું આપી શક્યો નહિ.'

પછી પિતાએ શ્વેતકેતુને કહ્યું કે, 'તને [illegible] એ પાંચ [illegible] જાણતો નથી. તેમ હું પણ જાણતો

નથી. જો એની મને ખબર હોત, તો મેં તને એ કેમ શીખવ્યું ન હોત?' ૫

પછી ગૌતમ ગોત્રના એ આરુણિઋષિ પ્રવાહણરાજા પાસે ગયા. એ રાજાએ તેમની આદરપૂર્વક પૂજા કરી. બીજે દિવસે સવારે એ ઋષિ રાજાની પાસે ગયા, ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે—'ધન, ધાન્ય, જે જોઈએ એ તમે માગો.'

ઋષિએ કહ્યું: 'હે રાજન્! ધન અને ધાન્ય તમારી પાસે જ ભલે રહ્યું'. તમે જે સવાલ મારા પુત્રને પૂછ્યા હતા, તે વિષે જ મને કહો.'

ત્યારે રાજાને વિચાર થયો કે, 'આ વિદ્યા બ્રાહ્મણને કેમ આપવી?' આ વિચારથી તેને દુઃખ થયું. ૬

છતાં, બ્રાહ્મણને ના પાડવી એ ઠીક નહિ, એમ સમજીને રાજાએ કહ્યું: 'આ વિદ્યા માટે તમે અહીં ઘણા વખત સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહો. તમને આ વિદ્યા ભણવાની ઇચ્છા છે, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આ વિદ્યા હજી સુધી બ્રાહ્મણોની પાસે ગઈ નથી. આ વિદ્યાનો ઉપદેશ ક્ષત્રિયો જ કરતા આવ્યા છે. પણ તમને હું ના પાડી શકતો નથી.'

પછી તેમણે એ ઋષિને એ વિદ્યા શીખવી. ૭

## ખંડ ચોથો

(પંચાગ્નિવિદ્યા:—)

'હે ગૌતમ! સ્વર્ગ અગ્નિ છે, સૂર્ય સમિધ* છે, કિરણો ધુમાડો છે, દિવસ એ અગ્નિની જ્વાળ છે, ચંદ્ર અંગારા છે, અને તારાઓ તણખા છે. ૧

[illegible]

* [illegible]

## ખંડ પાંચમો

'હે ગૌતમ ! વરસાદના દેવ અગ્નિ છે, પવન સમિધ છે, વાદળાં ધુમાડો છે, વીજળી એ અગ્નિની ઝાળ છે, ઇન્દ્રનું હથિયાર (વજ્ર) અંગારા છે, અને મેઘ ગાજે છે એ તણખા છે. ૧

'એ અગ્નિમાં દેવતાઓ સોમરાજાને હોમે છે. એ આહુતિથી વરસાદ થાય છે. ૨

## ખંડ છઠ્ઠો

'હે ગૌતમ ! પૃથ્વી અગ્નિ છે, વર્ષ સમિધ છે, આકાશ ધુમાડો છે, રાત એ અગ્નિની ઝાળ છે, દિશાઓ અંગારા છે, અને દિશાઓના ખૂણા તણખા છે. ૧

'એ અગ્નિમાં દેવતાઓ વરસાદનો હોમ કરે છે. એ આહુતિથી અન્ન થાય છે. ૨

## ખંડ સાતમો

'હે ગૌતમ ! પુરુષ અગ્નિ છે, વાણી સમિધ છે, પ્રાણ ધુમાડો છે, જીભ એ અગ્નિની ઝાળ છે, આંખ અંગારા છે, અને કાન તણખા છે. ૧

'એ અગ્નિમાં દેવતાઓ અન્નનો હોમ કરે છે. એ આહુતિથી વીર્ય ઊપજે છે. ૨

## ખંડ આઠમો

'હે ગૌતમ ! સ્ત્રી અગ્નિ છે. એનું ઉપસ્થ* એ સમિધ છે, એને પાસે બોલાવવામાં આવે છે એ ધુમાડો છે, એની યોનિ એ અગ્નિની ઝાળ છે, જે અંદર કરે છે એ અંગારા છે, અને

* જનનેન્દ્રિય

એથી જે સુખ થાય છે એ તણખા છે. ૧
એ અગ્નિમાં દેવતાઓ વીર્ય હોમે છે. એ આહુતિથી
ઊપજે છે.' ૨

## ખંડ નવમો

આવી રીતે પાંચમી આહુતિમાં પાણીમાંથી પુરુષ
છે. (આ પાંચમા સવાલનો જવાબ થયો. હવે પહેલા સવ
નો જવાબ આપવાનું શરૂ કરે છે.)
ઓરથી વીંટાયેલો એ ગર્ભ નવ કે દશ માસ સુધી પેટ
રહ્યા પછી જન્મે છે. ૧
જન્મ્યા પછી જેટલું આયુષ હોય ત્યાં સુધી એ જીવે
અને મરી ગયા પછી એને અગ્નિદાહ દેવા માટે લઈ જાય
આમ છેવટે એ જેમાંથી આવ્યો, તેમાં જ ભળી જાય છે. ૨

## ખંડ દશમો

પાંચ જાતના એ અગ્નિઓને જે આવી રીતે સમજે છે તથા
વનમાં રહીને શ્રદ્ધાથી અને તપ કરીને પૂજે છે, તે આગળ જણા-
વેલા સૂર્યકિરણોના દેવને પામે છે; ત્યાંથી દિવસના દેવને, ત્યાંથી
અજવાળિયા (શુક્લપક્ષ)ના દેવને અને ત્યાંથી ઉત્તરાયણ-
(ના છમાસ)ના દેવને પામે છે. ૧
ત્યાંથી વર્ષના દેવને, ત્યાંથી સૂર્યને, ત્યાંથી ચન્દ્રને અને
ત્યાંથી વીજળીને પામે છે. ત્યાં બ્રહ્મલોકમાંથી અમાનવ પુરુષ
આવીને એને બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય છે. આ દેવયાન (દેવ-
લોકનો માર્ગ) છે. ૨

[illegible]

સોનું ચોરનાર, દારૂ પીનાર, ગુરુની સ્ત્રી સાથે આડે
ચાલનાર, અને બ્રહ્મહત્યા કરનાર આ ચાર જણા તથા તેવાં
સોનો સંગ કરનાર—એ પાંચ જણા મહાપાપી છે. ૯

છતાં જે આવી રીતે પાંચ અગ્નિઓની આ વિદ્યા જ
હોય, તે તેવાં માણસોનો સંગ કરે તોપણ તેને પાપ લાગતું
જે આમ સમજે છે, એ પવિત્ર અને પુણ્યવાળા લોકમાં જાય છે.

## ખંડ અગિયારમો

ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીનશાલ, પુલુષનો પુત્ર સત્ય
ભલ્લવિનો પુત્ર ઇન્દ્રદ્યુમ્ન, શર્કરાક્ષનો પુત્ર જન તથા અશ્વતરા
પુત્ર બુડિલ એ પાંચ મહાપુરુષોએ એકવાર ભેગા થઈને વિ
કર્યો કે, 'આપણો આત્મા એ શું છે ? બ્રહ્મ શું છે ?' ૧

છેવટે તેઓએ નક્કી કર્યું કે, 'હાલ તો અરુણઋષિના
આચાર્ય ઉદ્દાલક આત્માને બરાબર સમજે છે. તો આપણે તેમ
પાસે જ જઇએ.'

પછી તેઓ આચાર્ય ઉદ્દાલક પાસે ગયા. ૨

ઉદ્દાલકઋષિ તેમને જોઈને સમજી ગયા કે આ બધ
મને જે કાંઈ પૂછશે, તે વિષે હું તેમને બરાબર સમજાવી શકિ
નહિ. તેથી હું તેમને બીજાની પાસે જ મોકલું. ૩

પણ તેમણે તેમને કહ્યું કે, 'હે માન આપવા યોગ્ય પુરુષો
અત્યારે તો કેકયના પુત્ર અશ્વપતિ જ આત્માને બરાબર સમજે
છે. માટે આપણે બધા તેમની પાસે જ જઈએ.'

પછી એ બધા અશ્વપતિની પાસે ગયા. ૪

અશ્વપતિએ પોતાના [illegible]

[illegible]

તેનો તો ક્ષય અને નાશ થઈ જાય છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણે શ્રેણિઓ જે એક પદ ઉપર માણસને પહોંચાડે છે, ત્યાં છેવટે જ્ઞાન, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ ત્રણેનો ભેદ જ નીકળી જાય છે. તે મોક્ષ, તે બ્રહ્મજ્ઞાન, તે સાક્ષાત્કાર, તે ભગવદ્દર્શન, તે નિર્વાણ અને તે કૈવલ્ય. જિજ્ઞાસુઓના, તપસ્વીઓના, ભક્તોના અને ઋષિમુનિઓના એ અંતિમ ધ્યેયનો સાફ અને સીધો ધોરી રસ્તો આ ઉપનિષદોમાં છે.

જે મુખ્ય વિચારકોએ ઉપનિષદોની બ્રહ્મવિદ્યાની ક્રમપૂર્વક સ્થાપના કરી છે તે કંઈક કાલક્રમાનુસાર નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય છે: +

"૧. બ્રહ્મર્ષિ મહીદાસ ઐતરેય—ઋગ્વેદના ઐતરેય આરણ્યક અને ઐતરેય ઉપનિષદના મુખ્ય શાખા-પ્રવર્તક અને '**प्रज्ञानं ब्रह्म**—બ્રહ્મ શુદ્ધ જ્ઞાનમયતત્ત્વ છે' એ મહાવાક્યના સમર્થક.

૨. બ્રહ્મર્ષિ ઉદ્દાલક આરુણિ—સામવેદના છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના પ્રધાન વિચારક અને શ્વેતકેતુના પિતા. '**तत्त्वमसि**—તું (જીવ) તે (બ્રહ્મ) છે' એ મહાવાક્યના સિદ્ધાંતના સ્થાપક.

૩. દેવર્ષિ વરુણ—કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખાના મહર્ષિ, પંચકોશ વિદ્યાના સ્થાપક અને બ્રહ્મ **आनंदमय** વસ્તુ છે એવા નિર્ણયના પ્રવર્તક.

૪. યાજ્ઞવલ્ક્ય યોગીશ્વર—શુક્લ યજુર્વેદની શાખાના પ્રવર્તક; શતપથ બ્રાહ્મણની રચના કરનાર અને બૃહદારણ્યક અને તેમાં અંતર્ગત બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રમુખ તત્ત્વનિષ્ઠ મહર્ષિ. '**अहं ब्रह्मास्मि** હું બ્રહ્મ છું.' એવા શુદ્ધ અનુભવવાચક મહાવાક્યના સ્થાપક.

+ જુઓ ના. દે. મહેતાનું 'ઉપનિષદ્ વિચારણા' પૃષ્ઠ ૨૫.

તે પૂર જોસથી તે તણુખલાની પાસે ગયો, પણ તેને બાળી શક્યો નહિ. તે એટલેથી જ પાછો ફર્યો. તેણે દેવોને જણાવ્યું: 'એ શું છે તે હું પારખી શક્યો નહિ.' ૬

પછી દેવોએ વાયુદેવને કહ્યું: 'વાયુદેવ! આ શો ચમત્કાર છે તે જાણવા હવે તમે પ્રયત્ન કરો.'

'સારું,' એમ કહીને તે એ ચમત્કારની તરફ ધસ્યો.

'તું કોણ છે?' બ્રહ્મે તેને પૂછ્યું.

'હું વાયુ છું, આખા અન્તરિક્ષમાં જોસથી ફરનારો છું અને માતરિશ્વા તરીકે વિખ્યાત છું,' વાયુએ કહ્યું.

'તું એવો છે તો તારામાં એવી તે કઈ શક્તિ રહી છે?' બ્રહ્મે ફરીથી પૂછ્યું.

'આ બધું ય જે પૃથ્વી પર છે તેને ઉડાવવાની મારામાં શક્તિ છે,' વાયુએ ઉત્તર આપ્યો.

આ સાંભળી બ્રહ્મે તેની સામે એક તણુખલું ધર્યું અને કહ્યું. 'આને ઉડાવ, જો તારી શક્તિ હોય તો.'

તે પૂર જોસથી તે તણુખલાની પાસે ગયો, પણ તેને ઉડાવી શક્યો નહિ. તે એટલેથી જ પાછો ફર્યો. તેણે દેવોને જણાવ્યું: 'એ શું છે તે હું પારખી શક્યો નહિ.' ૧૦

પછી દેવોએ ઇન્દ્રને કહ્યું: 'સમૃદ્ધિવાળા ઇન્દ્રદેવ! આ શો ચમત્કાર છે તે જાણવા હવે તમે પ્રયત્ન કરો.'

'સારું,' એમ કહીને તે એ ચમત્કારની તરફ ધસ્યો. પણ એ ચમત્કાર અલોપ થઈ ગયો; અને એ જ આકાશમાં (જ્યાં એ ચમત્કાર પ્રગટ થયો હતો ત્યાં) અત્યન્ત સુન્દર એવી એક સ્ત્રી—જે હિમાલયની પુત્રી ઉમા* હતી તે તેને દેખાઈ. ઇન્દ્રે તેને પૂછ્યું 'આ ચમત્કાર શો હતો?' ૧૨

* પરા મૂર્ત

રાજા બોલ્યા: "જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો, એ 'પૃથગ્વર્ત્મા' નામનો અનેક માર્ગે ફરતો આત્મા છે. આથી જ તમારી પાસે જુદીજુદી દિશાઓમાંથી અનેક ભેટો આવે છે અને તમારી સાથે અનેક રથો ચાલે છે. ૧

તમે નીરોગી છો અને સુખ ભોગવો છો. જે કોઈ એને આત્મા સમજીને પૂજે છે, એ નીરોગી બને છે અને સુખ ભોગવે છે; એના કુળમાં બ્રહ્મતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ એ વાયુ તો માત્ર આત્માનો પ્રાણ જ છે. તમે જો મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારો પ્રાણ જ નીકળી જાત." ૨

## ખંડ પંદરમો

પછી રાજાએ શર્કરાક્ષના પુત્ર જનને પૂછ્યું કે, 'તમે કોને આત્મા સમજીને પૂજો છો?'

તેમણે કહ્યું: 'ભગવન્! હું આકાશને પૂજું છું.'

રાજાએ કહ્યું: "જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો, એ 'બહુલ' દરેક ઠેકાણે ભરપૂર છે. એથી જ તમે પુત્ર વગેરે સંતતિથી અને ધનધાન્ય વગેરેથી ભરપૂર છો. ૧

તમે અન્ન ખાઓ છો અને સુખ ભોગવો છો. જે એને આત્મા સમજીને પૂજે છે, એને હમેશાં અન્ન મળે છે, એ સુખ ભોગવે છે અને એના કુળમાં બ્રહ્મતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ એ આકાશ તો માત્ર આત્માનું પેટ જ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારું પેટ ફૂટી જાત." ૨

## ખંડ સોળમો

પછી રાજાએ અશ્વતરાશ્વના પુત્ર બુડિલને પૂછ્યું કે, 'તમે કોને આત્મા સમજીને પૂજો છો?'

[illegible]

તમે અન્ન ખાઓ છો, ઇચ્છેલું બધું મેળવી શકો છો; જે આવી રીતે આત્માને સમજે છે, એ અન્નને ખાય છે અને ઇચ્છેલું બધું મેળવી શકે છે; એના કુળમાં બ્રહ્મતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ જેને તમે આત્મા સમજો છો, એ તો આત્માનું માથું જ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારું માથું નીચે પડત." ૨

## ખંડ તેરમો

પછી રાજાએ પુલુષના પુત્ર સત્યયજ્ઞને પૂછ્યું કે, ' તમે કોને આત્મા સમજીને પૂજો છો ?'

સત્યયજ્ઞે કહ્યું: ' ભગવન્! હું સૂર્યને પૂજું છું.'

રાજાએ કહ્યું: " જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો, એ 'વિશ્વરૂપ' આત્મા જ આ આખું જગત છે. એની પૂજાથી જ તમારા કુળમાં સુખનાં ઘણાં સાધનો દેખાય છે. ૧

તમારી પાસે ખચ્ચરના રથ અને દાસીઓ છો. તમે નીરોગી છો અને સુખ ભોગવો છો. જે એ આત્માને પૂજે છે એ જરૂર નીરોગી બને છે અને સુખ ભોગવે છે; એના કુળમાં બ્રહ્મતેજ સ્થિર રહે છે.

છતાં એ સૂર્ય તો માત્ર આત્માની આંખ જ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમે આંધળા જ થાત." ૨

## ખંડ ચૌદમો

[illegible]

રાજા બોલ્યા: "જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો, એ 'પૃથગ્વર્ત્મા' નામનો અનેક માર્ગે ફરતો આત્મા છે. આથી જ તમારી પાસે જુદીજુદી દિશાઓમાંથી અનેક ભેટો આવે છે અને તમારી સાથે અનેક રથો ચાલે છે. ૧

તમે નીરોગી છો અને સુખ ભોગવો છો. જે કોઈ એને આત્મા સમજીને પૂજે છે, એ નીરોગી બને છે અને સુખ ભોગવે છે; એના કુળમાં બ્રહ્મતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ એ વાયુ તો માત્ર આત્માનો પ્રાણ જ છે. તમે જો મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારો પ્રાણ જ નીકળી જાત." ૨

## ખંડ પંદરમો

પછી રાજાએ શર્કરાક્ષના પુત્ર જનને પૂછ્યું કે, 'તમે કોને આત્મા સમજીને પૂજો છો?'

તેમણે કહ્યું: 'ભગવન્! હું આકાશને પૂજું છું.'

રાજાએ કહ્યું: "જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો, એ 'બહુલ' દરેક ઠેકાણે ભરપૂર છે. એથી જ તમે પુત્ર વગેરે સંતતિથી અને ધનધાન્ય વગેરેથી ભરપૂર છો. ૧

તમે અન્ન ખાઓ છો અને સુખ ભોગવો છો. જે એને આત્મા સમજીને પૂજે છે, એને હંમેશાં અન્ન મળે છે, એ સુખ ભોગવે છે અને એના કુળમાં બ્રહ્મતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ એ આકાશ તો માત્ર આત્માનું પેટ જ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારું પેટ ફૂટી જાત." ૨

## ખંડ સોળમો

પછી રાજાએ અશ્વતરાશ્વના પુત્ર બુડિલને પૂછ્યું કે, 'તમે કોને આત્મા સમજીને પૂજો છો?'

[illegible]

રાજા બોલ્યાઃ 'જેને તમે આત્મા સમજીને પૂજો છો, એ આખા જગતના ધન જેવું છે. એથી જ તમે ધનવાન અને નીરોગી છો. ૧

તમે નીરોગી છો અને સુખ ભોગવો છો. જે એ આત્માને પૂજે છે, એ નીરોગી થાય છે, સુખ ભોગવે છે અને એના કુળમાં બ્રહ્મતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ એ પાણીરૂપ ધન તો માત્ર આત્માનું પેડુ (બસ્તિ) જ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારું પેડુ જ ફાટી જાત.' ૨

## ખંડ સત્તરમો

પછી રાજાએ અરુણના પુત્ર ઉદ્દાલકને પૂછ્યું કે, 'તમે કોને આત્મા સમજીને પૂજો છો?'

તેમણે કહ્યુંઃ 'ભગવન્! હું પૃથ્વીને જ પૂજું છું.'

રાજાએ કહ્યુંઃ 'પૃથ્વી એ પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ) છે. એથી પ્રજા અને પશુઓથી તમારી સ્થિતિ સારી છે. ૧

તમે નીરોગી છો અને સુખ ભોગવો છો. જે એ આત્માને આવી રીતે પૂજે છે, એ નીરોગી બને છે અને સુખ ભોગવે છે અને એના કુળમાં બ્રહ્મતેજ સ્થિર રહે છે.

પણ પ્રતિષ્ઠા તો માત્ર આત્માના પગ છે. જો તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત, તો તમારા પગ જ ભાંગી જાત.'

## ખંડ અઢારમો

પણ આત્માને જે સર્વ ઠેકાણે રહેલો અને દરેકની અંદર રહેલો સમજે છે, તે બધા લોકમાં, દરેક ભૂતમાં તેમજ શરીર, બધી ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ વગેરેમાં રહીને સુખભોગ ભોગવે છે. ૧

કારણ કે, સ્વર્ગ તો આત્માનું માથું જ છે, સૂર્ય તેની આંખ જ છે, વાયુ તેનો પ્રાણ જ છે, આકાશ એનું પેટ જ છે, પાણી એની બસ્તિ જ છે, અને પૃથ્વી તેના પગ જ છે. આવી રીતે જે સમજે છે, એ પોતે અગ્નિહોત્ર જેવો બને છે. એની છાતી એ અગ્નિહોત્રની વેદિ છે, એનાં રુવાંટાં એ દર્ભ છે, એનું હૃદય એ 'ગાર્હપત્ય' નામનો અગ્નિ છે, એનું મન દક્ષિણાગ્નિ છે, અને એનું મોઢું એ 'આહવનીય' નામનો અગ્નિ છે.' ૨

## ખંડ ઓગણીસમો

રાંધેલું અન્ન જ્યારે જમવા માટે પોતાની સામે પિરસાય, ત્યારે એમાંથી પહેલાં **प्राणाय स्वाहा** એમ બોલીને પહેલો કોળિયો ભરવો. એ પહેલી આહુતિથી પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે. ૧

પ્રાણ તૃપ્ત થવાથી આંખ તૃપ્ત થાય છે. આંખ તૃપ્ત થવાથી સૂર્ય તૃપ્ત થાય છે. સૂર્ય તૃપ્ત થવાથી સ્વર્ગ તૃપ્ત થાય છે. સ્વર્ગ તૃપ્ત થવાથી સ્વર્ગ અને સૂર્ય જેના માલિક છે તે તૃપ્ત થાય છે. એ બધાંની તૃપ્તિ થવાથી એ અન્ન જમનારો પ્રજાથી, પશુઓથી, અન્નથી, શરીરના અને બુદ્ધિના તેજથી અને બ્રહ્મતેજથી તૃપ્ત થાય છે. ૨

## ખંડ વીસમો

પછી **व्यानाय स्वाहा** એમ બોલીને બીજો કોળિયો ભરવો. એ બીજી આહુતિથી 'વ્યાન' તૃપ્ત થાય છે ૧

* [illegible] છે.

વ્યાન તૃપ્ત થવાથી કાન તૃપ્ત થાય છે. કાન તૃપ્ત થવાથી ચંદ્ર તૃપ્ત થાય છે. ચંદ્ર તૃપ્ત થવાથી દિશાઓ તૃપ્ત થાય છે. દિશાઓ તૃપ્ત થવાથી દિશાઓ અને ચંદ્ર જેના માલિક છે એ તૃપ્ત થાય છે. એ બધાંની તૃપ્તિથી એ અન્ન જમનારો પ્રજાથી, પશુઓથી, અન્નથી, શરીરના અને બુદ્ધિના તેજથી તથા બ્રહ્મતેજથી તૃપ્ત થાય છે. ૨

## ખંડ એકવીસમો

પછી **અપાનાય સ્વાહા** એમ બોલીને ત્રીજો કોળિયો ભરે. એ આહુતિથી 'અપાન' તૃપ્ત થાય છે. ૧

અપાન તૃપ્ત થવાથી વાણી તૃપ્ત થાય છે. વાણી તૃપ્ત થવાથી અગ્નિ તૃપ્ત થાય છે. અગ્નિ તૃપ્ત થવાથી પૃથ્વી તૃપ્ત થાય છે. પૃથ્વી તૃપ્ત થવાથી પૃથ્વી અને અગ્નિ જેના માલિક છે એ તૃપ્ત થાય છે. એ બધાંની તૃપ્તિથી એ અન્ન જમનાર પ્રજાથી, પશુઓથી, અન્નથી, શરીરના અને બુદ્ધિના તેજથી તથા બ્રહ્મતેજથી તૃપ્ત થાય છે. ૨

## ખંડ બાવીસમો

પછી **સમાનાય સ્વાહા** એમ બોલીને ચોથો કોળિયો ભરે. એ આહુતિથી 'સમાન' તૃપ્ત થાય છે. ૧

સમાન તૃપ્ત થવાથી મન તૃપ્ત થાય છે. મન તૃપ્ત થવાથી પર્જન્ય (વરસાદના દેવ) તૃપ્ત થાય છે. પર્જન્ય [illegible]

## ખંડ તેવીસમો

પછી **उदानाय स्वाहा** એમ બોલીને પાંચમો કોળિયો ભરવો. એ આહુતિથી 'ઉદાન' તૃપ્ત થાય છે. ૧

ઉદાન તૃપ્ત થવાથી ત્વચા (ચામડીની ઇન્દ્રિય) તૃપ્ત થાય છે. ત્વચા તૃપ્ત થવાથી વાયુ તૃપ્ત થાય છે. વાયુ તૃપ્ત થવાથી આકાશ તૃપ્ત થાય છે. આકાશ તૃપ્ત થવાથી આકાશ અને વાયુ જેના માલિક છે એ તૃપ્ત થાય છે. એ બધાંની તૃપ્તિથી એ અન્ન જમનારો પ્રજાથી, પશુઓથી, અન્નથી, શરીરના અને બુદ્ધિના તેજથી તથા બ્રહ્મતેજથી તૃપ્ત થાય છે. ૨

## ખંડ ચોવીસમો

આ વૈશ્વાનર (આત્મા)ની વિદ્યા સમજ્યા વિના જે અગ્નિહોત્ર હોમે છે, એ જાણે અંગારાઓને બદલે રાખમાં હોમ કરતો હોય એના જેવું છે. ૧

જે આ બધું સમજીને અગ્નિહોત્ર હોમે છે, એ સર્વ લોકને, સર્વ ભૂતને તથા સર્વ આત્માને માટે હોમે છે. ૨

જેમ મુંજની અંદરનો તાંતણો અગ્નિમાં નાખવાથી તુરત બળી જાય છે, તેમ જે આ અગ્નિહોત્રને સમજીને હોમે છે (જમે છે) તેનું દરેક પાપ* બળી જાય છે. ૩

આથી આમ સમજનાર જો કદાચ ચંડાળને એઠું આપે, તોપણ એ અન્ન ચંડાળના શરીરમાં રહેલ આત્મારૂપ અગ્નિમાં હોમેલ બને છે—એથી પાપ લાગતું નથી. એ અગ્નિહોત્રનાં વખાણ [illegible] કર્યું છે—

જેમ આ દુનિયામાં ભૂખ્યાં [illegible] પોતાની માની [illegible]

[illegible]

[illegible]

# છઠ્ઠો અધ્યાય

## ખંડ પહેલો

આરુણિઋષિના પુત્રનો પુત્ર શ્વેતકેતુ નામે હતો. તેને એ
દિવસે તેના પિતા ઉદ્દાલકે કહ્યું કે, 'હે શ્વેતકેતુ ! તું બ્રહ્મચ
પાળીને આચાર્યની પાસે રહે. હે સૌમ્ય ! આપણા કુળ
કોઈ પણ બાળક ભણ્યા વિનાનો અને તેથી માત્ર નામનો
બ્રાહ્મણ રહ્યો નથી.' ૧

પછી બાર વર્ષનો એ શ્વેતકેતુ આચાર્યને ત્યાં ગયો
ચોવીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી વેદ ભણ્યો. આથી એ પોત
મોટો સમજવા લાગ્યો અને તેને ભણતરનું અભિમાન ઊપ
એથી ગર્વથી અક્કડ બનીને તે ઘેર આવ્યો.

ત્યારે તેના પિતાએ કહ્યું કે, 'હે શ્વેતકેતુ ! હે સૌ
તું આમ પોતાને મોટો સમજનાર, ભણતરના અભિમાન
[illegible]

ત્યારે તેના પિતા ઉદ્દાલકમુનિએ કહ્યું: 'સૌમ્ય ! માટીના એક પિંડાને સમજવાથી માટીથી બનેલું બધું ય સમજાય છે. કારણ કે, માટીમાંથી બનેલાં વાસણોનાં નામો જ માત્ર જુદાં જુદાં છે; પણ ખરી રીતે તો એ બધાં માટી જ છે. ૪

હે સૌમ્ય ! સોનાની લગડીને સમજવાથી સોનામાંથી બનેલાં બધાં ઘરેણાં સમજાય છે. કારણ કે, સોનામાંથી બનેલાં ઘરેણાંનાં નામો જ માત્ર જુદાંજુદાં છે; પણ ખરી રીતે તો એ બધું સોનું જ છે. ૫

હે સૌમ્ય ! એક લોઢાના ટુકડાને સમજવાથી લોઢામાંથી બનેલું દરેક ઓજાર સમજાય છે. કારણ કે, લોઢામાંથી બનેલાં ઓજારોનાં નામો જ માત્ર જુદાંજુદાં છે; પણ ખરી રીતે તો એ બધાં લોઢું જ છે.

એ ઉપદેશ આવો હોય છે.' ૬

ત્યારે શ્વેતકેતુ બોલ્યો: 'પૂજ્ય આચાર્ય જરૂર આવો ઉપદેશ જાણતા નહિ હોય. જો જાણતા જ હોય, તો મને શા માટે એવો ઉપદેશ ન આપત ? તો આપ જ મને એ સમજાવો.' ૭

ઉદ્દાલકમુનિએ કહ્યું: 'હે સૌમ્ય ! ભલે.'

## ખંડ બીજો

'હે સૌમ્ય ! સૌથી પહેલાં આ આખું જગત 'સત' રૂપે હતું એમ માત્ર એકલું જ હતું. બીજું કોઈ નહોતું. [illegible]

હોય, તો તેમાંથી કોઈ પણ વસ્તુ કેવી રીતે ઊપજી શકે ? આથી હે સૌમ્ય ! સૌથી પહેલાં જરૂર 'સત્'* હતું. અને એ એકલું જ હતું. ૨

પછી એ સતને વિચાર થયો કે, 'હું એકમાંથી અનેક થાઉં— ઘણાં રૂપ ધારણ કરું.' એણે તેજ બનાવ્યું. એ તેજને વિચાર થયો કે, 'હું એકમાંથી અનેક થાઉં.' તેણે પાણી બનાવ્યું. આથી જ કોઈ માણસ જ્યારે શોક કરે છે, અથવા તેને જ્યારે પરસેવો થાય છે, ત્યારે તેજ(ગરમી)માંથી જ પાણી નીકળે છે. ૩

પછી પાણીએ વિચાર કર્યો કે, 'હું ઘણાં રૂપ ધરું.' પાણીએ તેણે (પૃથ્વીરૂપ) અન્ન ઉપજાવ્યું. આથી જ જે દેશમાં વરસાદ વરસે છે, તેમાં ઘણું અન્ન થાય છે. પાણીથી જ અન્ન પેદા થાય છે.

## ખંડ ત્રીજો

આ દુનિયામાં જીવવાળાં પ્રાણીઓ ત્રણ જાતનાં [illegible] ઈંડામાંથી• ઊપજનારાં, સીધાં પેટમાંથી× ઊપજનારાં [illegible] જમીનમાંથી÷ ઊપજનારાં. ૧

પછી એ 'સત' નામના દેવે વિચાર કર્યો કે, 'હવે [illegible] તેજ, પાણી અને અન્નમાં જીવ સાથે પ્રવેશ કરીને તેનાં [illegible]

* સત્—વિદ્યમાન. ([illegible])

• [illegible]

[illegible]

જુદાં નામવાળાં અનેક સ્વરૂપો બનાવું. ૨

તથા એ ત્રણેય દેવતાને (તેજ, પાણી અને અન્નને) ત્રેવડાં ત્રેવડાં કરું.'

આમ વિચારીને એ 'સત્' નામના દેવે એ ત્રણેય દેવતા- ઓમાં જીવની સાથે પ્રવેશ કર્યો અને તેનાં જુદાંજુદાં નામવાળાં અનેક સ્વરૂપો બનાવ્યાં. ૩

હે સૌમ્ય! પછી એણે એ ત્રણેય દેવતાને ત્રેવડા ત્રેવડા કર્યાં. ત્રેવડા ત્રેવડા કેવી રીતે કર્યાં એ હું સમજાવું. ૪

## ખંડ ચોથો

ત્રેવડા કરેલા અગ્નિમાં જે રાતું રૂપ દેખાય છે, એ (ત્રેવ
નહિ કરેલા એવા) તેજનું રૂપ છે; જે ધોળું રૂપ દેખાય છે,
પાણીનું રૂપ છે; અને જે કાળા જેવું રૂપ દેખાય છે, એ અ
રૂપ છે. આવી રીતે અગ્નિનું અગ્નિપણું જ ક્યાં રહ્યું ? એ
અગ્નિ પણ ક્યાં રહ્યો ? વાણીથી જે 'અગ્નિ' વગેરે શબ્દ બો
છે, તે તો માત્ર નામ જ છે. (તેજ, પાણી અને અન્ન
ત્રણ રૂપો જ સાચાં છે. ૧

સૂર્યનું જે રાતું રૂપ દેખાય છે, એ તેજનું રૂપ છે; જે
રૂપ દેખાય છે, એ પાણીનું રૂપ છે; અને જે કાળા જે
દેખાય છે, એ અન્નનું રૂપ છે. આવી રીતે સૂર્યનું સૂર્ય
સાઈપ ગયું. એથી 'સૂર્ય' શબ્દ પણ ક્યાં રહ્યો ? વા
... તે તો માત્ર નામ જ

ચાલ્યું ગયું. એથી 'ચંદ્ર' શબ્દ પણ ક્યાં રહ્યો ? વાણીથી જે 'ચંદ્ર' વગેરે શબ્દ બોલાય છે, તે તો માત્ર નામ જ છે. ત્રણ રૂપો જ માત્ર સાચાં છે. ૩

વીજળીનું જે રાતું રૂપ દેખાય છે, એ તેજનું રૂપ છે; જે ધોળું રૂપ દેખાય છે, એ પાણીનું રૂપ છે; અને જે કાળાં જેવું રૂપ દેખાય છે, એ અન્નનું રૂપ છે. આવી રીતે વીજળીનું વીજળીપણું જ ચાલ્યું ગયું. એથી 'વીજળી' શબ્દ પણ ક્યાં રહ્યો ! વાણીથી જે 'વીજળી' વગેરે શબ્દ બોલાય છે, તે તો માત્ર નામ જ છે. ત્રણ રૂપો જ માત્ર સાચાં છે. ૪

આ હકીકત સમજનારા પહેલાંના મહાપુરુષો કહી ગયા છે કે, 'અમારા કુળમાં હવે કોઈ પણ એમ નહિ કહે કે આ ફલાણી વસ્તુ અમારે માટે ન સાંભળેલી, ન વિચારેલી કે ન જાણેલી છે.' કારણ કે, તેઓ આ વિદ્યાથી બધું સમજતા હતા. ૫

જે લાલાશવાળું દેખાતું હતું, તેને તેઓ તેજનું રૂપ સમજતા હતા; જે ધોળાશવાળું દેખાતું હતું, તેને તેઓ પાણીનું રૂપ સમજતા હતા; અને જે કાળાશવાળું દેખાતું હતું, તેને તેઓ અન્નનું રૂપ સમજતા હતા. ૬

જે કોઈ ન સમજાય એવી વસ્તુ હોય, તે પણ એ ત્રણ તત્ત્વોની જ બનેલી છે, એમ તેઓ સમજતા હતા.

હવે, હે સૌમ્ય ! એ ત્રણ દેવો (તત્ત્વો) મનુષ્યના શરીરમાં કેવી રીતે ત્રેવડાં થાય છે એ સમજ. ૭

…બનીને છેવટે માંસ થાય છે; અને જે બહુ સૂક્ષ્મ ભાગ હોય
તેનું મન થાય છે. ૧

પીધેલા પાણીના પણ ત્રણ ભાગ થાય છે. તેમાં જે સ્થૂલ
…ગ હોય છે, તેનું મૂત્ર થાય છે; જે મધ્યમ ભાગ હોય છે, તેનું
…હી બને છે; અને જે બહુ સૂક્ષ્મ ભાગ હોય છે, તેનો પ્રાણ
…ને છે. ૨

ખાધેલા તેજ(તેલ અને ઘી)ના પણ ત્રણ ભાગ થાય
છે. તેનો જે સ્થૂલ ભાગ હોય છે, તેનાં હાડકાં બને છે; જે મધ્યમ
ભાગ હોય છે, તેમાંથી ચરબી થાય છે; અને જે સૂક્ષ્મ ભાગ હોય
છે, તેની વાણી બને છે. ૩

હે સૌમ્ય! આથી અન્નનું કાર્ય+ મન છે, પાણીનું કાર્ય
પ્રાણ છે, અને તેજનું કાર્ય વાણી છે.'

પછી શ્વેતકેતુએ કહ્યું: 'ભગવન્! મને ફરીથી વધારે
સમજાવો.'

પિતાએ કહ્યું: 'ભલે.' ૪

## ખંડ છઠ્ઠો

'હે સૌમ્ય! જેમ મથેલા દહીંનો જે સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે…
ઊંચે આવીને તેનું માખણ થાય છે. તેમ હે સૌમ્ય! ખાધેલ…
અન્નનો જે સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે ઉપર આવીને મન (મનને પુ…
કરનાર) બને છે. ૧

[illegible]

હે સૌમ્ય ! ખાધેલા તેજ(ઘી-તેલ)નો જે સૂક્ષ્મ ભા
હોય છે, તે ઊંચે આવીને વાણી બને છે. ૪

હે સૌમ્ય ! આમ અન્નનું કાર્ય મન છે, પાણીનું કાર્ય
પ્રાણ છે અને તેજનું* કાર્ય વાણી છે.'

શ્વેતકેતુએ ફરીથી કહ્યું: 'ભગવન્! મને હજી ય સમજાવો.'

પિતાએ કહ્યું: 'ભલે.' ૫

## ખંડ સાતમો

(ખાધેલા અન્નનો જે સૂક્ષ્મ ભાગ હોય છે તેથી પુષ્ટ થયેલ
મનની શક્તિના સોળ ભાગ કરીને એ સોળેય ભાગ પુરુષની
સોળ કળા છે, એમ માન્યું છે.) 'હે સૌમ્ય! પુરુષની સોળ કળા
છે. (તારે ખાતરી કરવી હોય તો) તું પંદર દિવસ જમીશ
નહિ, પણ ઇચ્છા થાય તેટલું પાણી પીજે. કારણ કે, પ્રાણ એ
પાણીનું કાર્ય હોવાથી, જો તું પાણી નહિ પીએ તો પ્રાણ
ળી જશે.' ૧

પછી તેણે પંદર દિવસ ખાધું નહિ. સોળમે દિવસે તે
તાની પાસે આવીને કહ્યું:—

'ભગવન્ ! શી આજ્ઞા છે ?'

પિતાએ કહ્યું: 'સૌમ્ય ! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામ
મંત્રો બોલ.'

શ્વેતકેતુએ

તો પછી મોટી ચીજને તો ક્યાંથી જ બાળી શકે ? તેમ હે સૌમ્ય ! તારી સોળ કળામાંથી માત્ર એક જ કળા બાકી રહી હોય ત્યારે તું વેદોને કેવી રીતે યાદ કરી શકે ? માટે તું જા અને જમી લે. પછી તું મારી વાત વધારે સમજી શકીશ.' ૩

પછી એ જમ્યો અને ફરીથી પિતાની પાસે આવ્યો. એ વખતે તેમણે જે કાંઇ પૂછ્યું એ બધું એને આવડ્યું. ૪

પિતાએ તેને ફરીથી કહ્યું કે, 'હે સૌમ્ય ! સળગાવેલા મોટા અગ્નિનો માત્ર એક આગિયા જેવડો જ અંગારો બાકી રહ્યો હોય અને તેની ઉપર તરણાં મૂકીને સળગાવે, તો તેનાથી મોટી ચીજને પણ એ બાળી શકે. તેમ હે સૌમ્ય ! પંદર દિવસ ન જમવાથી તારી સોળ કળામાંથી એક જ કળા બાકી રહી હતી. એ બાકી રહેલી કળા અન્ન ખાવાથી પાછી વધી અને સળગી. તેથી જ તું અત્યારે વેદોને સંભારી શકે છે. હે સૌમ્ય ! આ રીતે જેમ મન એ અન્નનું કાર્ય છે એ નક્કી થયું, તેમ પ્રાણ એ પાણીનું કાર્ય છે અને વાણી એ તેજનું કાર્ય છે એ પણ નક્કી થયેલું છે.'

પછી શ્વેતકેતુ પિતાના એ ઉપદેશને બરાબર સમજ્યો. ૬

## ખંડ આઠમો

અરુણના પુત્ર ઉદ્દાલકે પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને કહ્યું કે, 'હે સૌમ્ય ! હવે મારી પાસેથી સ્વપ્નાન્ત* બરાબર સમજી લે. હે સૌમ્ય ! માણસ જ્યારે [illegible] છે, ત્યારે એ 'સત'માં જ મળી [illegible]

[illegible]

* [illegible]

બીજે કોઈ આધાર ન મળવાથી જ્યાં બાંધ્યું હોય ત્યાં જ આવી પડે છે, તેમ હે સૌમ્ય ! મન પણ જ્યારે માણસ જાગતો હોય ત્યારે ચારેય તરફ દોડે છે અને છેવટે બીજે કોઈ ઠેકાણે એને વિસામો મળતો ન હોવાથી પ્રાણનો જ આશરો લેવો પડે છે; કારણ કે પ્રાણ જ મનનું બંધન છે. ૨

હે સૌમ્ય ! ભૂખ–તરસને પણ તું બરાબર જાણી લે. જ્યાં માણસ ખાવા ઇચ્છે છે, ત્યાં ખાધેલા અન્નને પાણી જ લઈ જાય છે. જેમ ગાયોને લઈ જાય એ 'ગોનાય' કહેવાય છે, અશ્વને લઈ જાય તે 'અશ્વનાય' કહેવાય છે, અને પુરુષને લઈ જાય તે 'પુરુષનાય' કહેવાય છે, તેમ જ અશન (ખાધેલા અન્ન)ને લઈ જનાર પાણીને 'અશનાય' કહે છે.

હે સૌમ્ય ! આ શરીર ઊપજ્યું છે તેથી તે કાર્ય છે, એમ તું જાણ. કોઈ પણ કાર્ય કારણ વગર થતું નથી. માટે આ શરીરરૂપ કાર્યનું પણ કોઈક કારણ હોવું જ જોઈએ. ૩

અન્ન વગર આ શરીરનું બીજું શું કારણ હોય ! હે સૌમ્ય ! જ રીતે અન્નરૂપ કાર્યનું કારણ પાણી છે, એમ જાણ. હે સૌમ્ય ! બીજું કારણ તેજ છે, એમ જાણ. અને હે સૌમ્ય ! તેજનું કારણ 'સત્' છે, એમ જાણ.

આમ હે સૌમ્ય ! આ બધી પ્રજાનું મૂળ કારણ 'સત્' છે. જ બધાનો આશ્રય છે અને છેવટે પણ 'સત્' [illegible]
છે, એમ સમજ [illegible]
[illegible]

પીધેલાં પાણીને લઇ જનાર તેજને 'ઉદન્યા' કહે છે. હે સૌમ્ય! આ શરીર કાર્ય છે, માટે એનું કાંઇક કારણ હોવુંજ જોઇએ. ૫

પાણી વગર આ શરીરનું બીજું કારણ શું હોઈ શકે ? હે સૌમ્ય! પાણીરૂપ કાર્યનું મૂળ કારણ તેજ છે અને તેજનું કારણ 'સત્' છે. હે સૌમ્ય! આ બધી પ્રજાનું મૂળ 'સત્' છે. 'સત્'જ બધાંનો આશરો છે, અને છેવટે 'સત્'જ બાકી રહે છે.

હે સૌમ્ય! તેજ, પાણી અને અન્ન એ ત્રણ દેવ શરીરમાં જાય છે, ત્યારે એના ત્રણ ત્રણ ભાગ પડે છે. એ આગળ કહ્યુ છે.

હે સૌમ્ય! મરનાર પુરુષની વાણી મનમાં સમાઈ જાય છે. (ત્યારે એ બોલી શકતો નથી, પણ માત્ર મનથી વિચાર કરી શકે છે.) પછી મન પ્રાણમાં સમાઈ જાય છે. પછી પ્રાણ તેજમાં સમાઇ જાય છે, અને છેવટે એ તેજ 'સત્'રૂપમાં સમાઇ જાય છે. (ત્યાંથી જ્ઞાની પુરુષનો ફરીથી જન્મ થતો નથી; અને અજ્ઞાની પુરુષ જેમ સુષુપ્તિમાંથી જાગે તેમ બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.) ૬

આ 'સત્'રૂપ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ એ જ જગતનું મૂળ છે. એ જ આ જગતનો આત્મા છે. એ જ સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ! એ 'સત્' તું છે.' આમ પિતાએ કહ્યું.

ત્યારે શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે, 'મને ફરીથી સમજાવો.'
પિતાએ કહ્યું: 'ભલે.' ૭

## ખંડ નવમો

હે સૌમ્ય! જ્યારે મધમાખીઓ અનેક ઝાડનાં ફૂલનો રસ લઇને એમાંથી મધ બનાવે છે, ત્યારે એ રસનું મધ બન્યા

આ 'સત્'રૂપ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જ આ જગતનું મૂળ છે. એ જ જગતનો આત્મા છે. એ જ સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ! એ તું છે.' આમ પિતાએ કહ્યું.

ત્યારે શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે, 'ભગવન્! મને ફરીથી સમજાવો.' પિતાએ કહ્યું: 'ભલે.' ૩

## ખંડ અગિયારમો

'હે સૌમ્ય! કોઇ મોટા ઝાડના મૂળમાં ઘા કરે તો એમાંથી રસ ઝરે છે, પણ એ જીવતું જ રહે છે. કોઇ વચમાં ઘા કરે તોય એમાંથી રસ ઝરે છે, પણ એ જીવતું તો રહે છે. કોઇ ઉપરના ભાગમાં ઘા કરે તોય એમાંથી રસ ઝરે છે, પણ એ જીવતું તો રહે છે.

એ ઝાડમાં જીવ–આત્મા રહેલો છે, એથી એ મૂળથી પાણી પીએ છે અને જમીનના રસોને ખેંચીને આનંદથી ઊભું રહે છે. ૧

પણ જ્યારે જીવ એ ઝાડની એક ડાળીને છોડી દે છે, ત્યારે એ ડાળી સુકાઇ જાય છે; બીજી ડાળીને છોડી દે છે, ત્યારે બીજી સુકાય છે; ત્રીજીને છોડી દે છે, ત્યારે ત્રીજી સુકાય છે; અને જ્યારે જીવ એ આખા ઝાડને છોડી દે છે, ત્યારે આખું ઝાડ સુકાઈ જાય છે. ૨

હે સૌમ્ય! તું આમ બધું સમજી લે.' એમ પિતાએ કહ્યું અને વળી બોલ્યા કે, 'જીવ વગરનું આ શરીર મરે છે, જીવ મરતો નથી. એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જ આ જગતનું મૂળ છે. એ જ જગતનો આત્મા છે. એ જ સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ! એ તું છે.'

શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે, 'ભગવન્! મને વધારે સમજાવો.' પિતાએ કહ્યું: 'ભલે.' ૩

તે બ્રહ્મ 'તે વન' (तद्वनम्)× છે. 'તે વન' તરીકે તે બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી. આ પ્રમાણે તેને જે જાણે છે તે બધાય પ્રાણીઓને પ્રિય બને છે. ૬

તેં કહ્યું હતું કે, 'મને છૂપું રહસ્ય (ઉપનિષદ) કહો.' તે આ છૂપું રહસ્ય તને કહ્યું. બ્રહ્મનું જ આ છૂપું રહસ્ય તને અમે કહ્યું. ૭

આ છૂપું રહસ્ય જાણવા માટે તપ, ઇન્દ્રિયદમન અને યજ્ઞકર્મો જરૂરી છે. કેમકે તે બધાં એનો આધાર છે. વેદો તે રહસ્યનાં બધાં અંગો છે, અને સત્ય તેનું નિવાસસ્થાન છે. ૮

જે આ છૂપા રહસ્ય (ઉપનિષદ)ને આવી રીતે જાણે છે, તે પાપમાંથી છૂટો થઈ અનન્ત અને ઊંચામાં ઊંચા સ્વર્ગલોકમાં સ્થિર બને છે, સ્થિર બને છે. ૯

ૐ મારાં અંગો, વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન, તેમજ બળ અને બધી ઇન્દ્રિયો પ્રફુલ્લ બનો. આ સર્વ (ઇન્દ્રિયો વગેરે રૂપી પિણ્ડ) ઉપનિષદમાં વર્ણવેલું બ્રહ્મ જ છે. હું બ્રહ્મને મારાથી દૂર ન કરું. બ્રહ્મ મને એનાથી દૂર ન કરે. બ્રહ્મ મારાથી દૂર ન થાય. હું બ્રહ્મથી દૂર ન થાઉં. આત્મામાં પ્રીતિવાળા મનુષ્યને માટે ઉપનિષદોમાં જે ગુણો (ધર્મો) કહ્યા છે, તે મારામાં હો, તે મારામાં હો. ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

---

× 'તે વન (तद्वनम्)—૧. તે (પરમ) આનન્દ—(શ્રી અરવિન્દ પંથ) ૨. તે વન, કે જેનાં વૃક્ષોના લાકડામાંથી જગત ઘડાયું છે. જુઓ:— **ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा वि ब्रवीमि वो ब्रह्माध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्॥** (તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ), તેમજ ઋગ્વેદ ૧૦/૬/૮૧/૪.—(પંડિત મોતીલાલ શર્મા) આ બન્ને અર્થો, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક રીતે, અહીં લાગુ પડી શકે છે

શ્વેતકેતુએ એમ કર્યું. બીજે દિવસે સવારે પિતાએ તેને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! મીઠાના જે ગાંગડાને તેં ગઈ રાત્રે પાણીમાં નાખ્યો છે, તેને લઈ આવ.'

શ્વેતકેતુએ ગાંગડાને પાણીમાં ગોત્યો, પણ એ તેને જડ્યો નહિ. ૧

પછી પિતાએ કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! જોકે મીઠું ઓગળી ગયું છે, તોપણ તું એમાંથી ઉપરઉપરથી થોડું પાણી ચાખી જો. એ કેવું લાગે છે?'

પુત્રે ચાખીને કહ્યું: 'ખારું.'

પિતા—એની વચમાંથી થોડું પાણી લઈને ચાખી જો. એ કેવું લાગે છે?

પુત્ર—ખારું.

પિતા—હવે થોડું નીચેથી લઈને ચાખી જો. એ કેવું લાગે છે?

પુત્ર—ખારું.

પિતા—હવે એ પાણીને ફેંકી દે અને પછી મારી પાસે આવ. તેણે એમ કર્યું અને કહ્યું કે, 'એ મીઠું અવિનાશી—નાશ ન પામે એવું છે.'

પિતાએ કહ્યું: "હે સૌમ્ય! એવી રીતે અહીં જ એ 'સત્' રહ્યું છે, પણ તે તને દેખાતું નથી. છતાં એ અહીં જ છે. ૨

એ જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે. એ જ આ સર્વ જગતનો આત્મા છે. એ સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ! એ તું છે."

શ્વેતકેતુ—ભગવન્! મને એ વધારે સમજાવો.

પિતા—ભલે. ૩

## ખંડ ચૌદમો

"હે સૌમ્ય ! કોઈ કોઈ માણસની આંખો બાંધીને, ગાંધારદેશમાંથી લાવીને તેને નિર્જન વગડામાં છોડી મૂકે અને પછી એ જેમ ચારે ય દિશામાં ફરીને પોકારે કે, 'મને આંખો બાંધીને લાવ્યા છે અને આંખો બાંધીને જ મને છોડી મૂક્યો છે.' ૧

પછી કોઈ દયાળુ માણસ તેનો પાટો છોડીને તેને કહે કે, 'ગાંધારદેશ આ તરફ આવ્યો છે. એ દિશાએ ચાલ્યો જા.' પછી ગામેગામ પૂછતો એ માણસ જેમ ગાંધારદેશમાં જઈ પહોંચે છે, તેમ આ જગતમાં બ્રહ્મજ્ઞાની આચાર્યની પાસે ઉપદેશ પામેલો માણસ પરમાત્માને મેળવી શકે છે. જ્યાં સુધી શરીર છૂટે નહિ, ત્યાં સુધી જ એ આ સંસારમાં રહે છે. પછી એ આત્માને પામે છે. ૨

એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જ આ જગતનો આત્મા છે. એ જ સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ ! એ તું છે."

શ્વેતકેતુએ કહ્યું: 'ભગવન ! મને હજુ વધારે સમજાવો.'

પિતાએ કહ્યું: 'ભલે.' ૩

## ખંડ પંદરમો

પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં અને તેજ પરમાત્મામાં સમાઈ જાય છે, ત્યારે એ તેમને ઓળખતો નથી. ૨

એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ જ આ આખા જગતનો આત્મા છે. એ જ સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ! એ તું છે."

શ્વેતકેતુએ કહ્યું: 'ભગવન્! મને હજુ વધારે સમજાવો.'

પિતાએ કહ્યું: 'ભલે.' ૩

## ખંડ સોળમો

"હે સૌમ્ય! સિપાઈઓ કોઈ પુરુષને પકડી લાવીને તેને કહે કે, 'તેં ધનની ચોરી કરી છે.' જો ચોર ના પાડે તો તેને કહે કે, 'એને માટે ફરશી તપાવો.' જો એણે ચોરી કરી હોય અને તે પોતે ચોર નથી એમ જૂઠું બોલે તો જ્યારે એ તપાવેલી ફરશીને પકડે છે, ત્યારે એ દાઝે છે અને પછી માર ખાય છે. ૧

પણ જો તેણે ચોરી કરી ન હોય, તો એ એમ બોલીને પોતાને સાચો ઠરાવે છે અને એ સાચું બોલ્યો હોવાથી ગરમ ફરશીને પકડવા છતાં દાઝતો નથી. આથી તેને છોડી મૂકે છે. ૨

જેમ એ સાચું બોલનારો દાઝતો નથી, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ 'સત્'ને પામીને પછી ફરીથી જન્મતો નથી.

એવું એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે તે જ આ આખા જગતનો આત્મા છે. એ સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ! એ તું છે."

પિતાએ જ્યારે આમ કહ્યું, ત્યારે એ સત્ય સમજ્યો.

## સાતમો અધ્યાય

### ખંડ પહેલો

એક વાર નારદજીએ ભગવાન સનત્કુમારની પાસે જઈને કહ્યું: 'ભગવન્! મને ઉપદેશ આપો.' ત્યારે ભગવાન સનત્કુમારે તેમને કહ્યું: 'પહેલાં તમે જે કાંઈ જાણતા હો, તે મને કહો. ત્યાર પછી હું તમને વધુ સમજાવીશ.' પછી નારદજીએ કહ્યું: ૧

'હે ભગવન! હું ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, આથર્વવેદ, ઇતિહાસ-પુરાણ, વ્યાકરણ, માઢનું શાસ્ત્ર, ગણિત, ઉત્પાતજ્ઞાન, નિધિશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, દૈવપતિશાસ્ત્ર, વેદવિદ્યા, ભૂતતંત્ર, આયુવિદ્યા, જ્યોતિષ, સર્પની, દેવની અને મનુષ્યની વિદ્યા, વગેરે બધું ભણ્યો છું. ૨

'હે ભગવન' [illegible]

ઋગ્વેદ એ નામ જ છે; યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ઇતિહાસ–પુરાણ, વ્યાકરણ, શ્રાદ્ધકલ્પ, ગણિત, ઉત્પાતજ્ઞાન, નિધિશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, વેદવિદ્યા, ભૂતતંત્ર, બાણવિદ્યા, જ્યોતિષ, સર્પની, દેવની તથા મનુષ્યની વિદ્યા—આ બધાં નામ જ છે.

(જેમ લોકો મૂર્તિને ભગવાન સમજીને પૂજે છે એમ) તમે નામને (બ્રહ્મ સમજીને) પૂજો. ૪

જે નામને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, તે જ્યાં સુધી નામની ગતિ છે (જ્યાં સુધી નામ પહોંચે છે) ત્યાં સુધી મરજી મુજબ જઈ શકે છે.'

ત્યારે નારદજીએ પૂછ્યું કે, 'ભગવન્! નામથી કોઈ મોટું છે?' ત્યારે સનત્કુમાર બોલ્યા કે, 'હા, નામથી મોટું છે જ.'

નારદજીએ કહ્યું: 'તો ભગવન્! એ મને કહો.' ૫

## ખંડ બીજો

'વાણી નામથી મોટી છે. વાણી જ ઋગ્વેદને સમજાવે છે. યજુર્વેદને, સામવેદને, અથર્વવેદને, ઇતિહાસ–પુરાણને, વ્યાકરણને, શ્રાદ્ધકલ્પને, ગણિતને, ઉત્પાતવિદ્યાને, નિધિશાસ્ત્રને, તર્કશાસ્ત્રને, નીતિશાસ્ત્રને, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને, વેદવિદ્યાને, ભૂતતંત્રને, બાણવિદ્યાને, જ્યોતિષને, સર્પની, દેવની તથા મનુષ્યની વિદ્યાને, સ્વર્ગને, પૃથ્વીને, વાયુને, આકાશને, પાણીને, તેજને, દેવોને, મનુષ્યોને, પશુઓને, પક્ષીઓને, ઘાસ–વનસ્પતિઓને, હિંસક પ્રાણીઓને, કીડા–પતંગિયાં તથા કીડી સુધીનાં જીવડાંઓને, ધર્મને, અધર્મને, સત્યને, જૂઠને, સારાને, નઠારાને, [illegible] તેને [illegible] બધું જ સ[illegible]

જો વાણી ન હોત, તો ધર્મ કે અધર્મ જાણી શકાત નહિ. સાચું કે જૂઠું, સારું કે નઠારું, વહાલું કે અકારું—કાંઈ સમજી શકાત નહિ. વાણી જ એ બધું સમજાવે છે. માટે તમે વાણીની જ પૂજા કરો. ૧

જે વાણીને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, તે જ્યાં સુધી વાણી પહોંચે છે ત્યાં સુધીના લોકમાં મરજી મુજબ જઈ શકે છે.'

ત્યારે નારદજીએ પૂછ્યું: 'ભગવન્! વાણીથી કોઈ મોટું છે.' સનત્કુમાર બોલ્યા: 'હા, વાણીથી પણ મોટું છે.'

નારદજીએ કહ્યું: 'ભગવન્! મને એનો જ ઉપદેશ કરો.' ૨

## ખંડ ત્રીજો

'મન વાણીથી મોટું છે. જેમ કોઈ બે આમળાં કે બે બોર અથવા બે બહેડાં મૂઠીમાં રાખે, તેમ મનની અંદર વાણી અને નામ રહે છે. પહેલાં માણસ મનમાં વિચાર કરે છે કે 'હું વેદના મંત્રો બોલું.' ત્યાર પછી જ એ બોલે છે. 'હું કામ કરું' એમ વિચાર કર્યા પછી જ એ કામ કરે છે. 'પુત્રો અને પશુઓને હું મેળવું' એમ વિચાર કર્યા પછી જ તે એમને મેળવે છે. તેમજ 'આ લોકને અને પરલોકને હું મેળવું' એમ ઇચ્છા કર્યા પછી જ તે એને મેળવે છે.

મન આત્મા છે. મન જ લોક છે. મન જ બ્રહ્મ છે. તેથી મનની પૂજા કરો. ૧

[illegible]

## ખંડ ચોથો

'સંકલ્પ જ* મનથી મોટો છે. માણસ જ્યારે સંકલ્પ કરે છે ત્યારે જ એ વિચાર કરે છે, અને પછી જ એ બોલે છે. એ વાણીને શબ્દરૂપે બહાર કાઢે છે. એ શબ્દોમાં જ મંત્રો ગોઠવાયેલા છે અને મંત્રોમાં ક્રિયાઓ રહે છે. ૧

મન વગેરે બધાં સંકલ્પમાં જ મળનારાં, સંકલ્પથી ઊપજનારાં અને સંકલ્પમાં જ રહેનારાં છે.

જાણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીએ સંકલ્પ કર્યો હોય ને, એમ લાગે છે. પાણી અને તેજે પણ જાણે સંકલ્પ કર્યો હોય એમ લાગે છે. એ બધાંના સંકલ્પથી વરસાદ વરસે છે. વરસાદના સંકલ્પથી અન્ન થાય છે. અન્નના સંકલ્પથી પ્રાણ થાય છે. પ્રાણના સંકલ્પથી મંત્રો થાય છે. મંત્રોના સંકલ્પથી ક્રિયાઓ થાય છે. ક્રિયાઓના સંકલ્પથી ફળ ઊપજે છે અને ફળના સંકલ્પથી આખું જગત સંકલ્પ કરે છે. આમ સંકલ્પ જ મોટો છે. માટે સંકલ્પને બ્રહ્મ સમજીને પૂજો. ૨

જે સંકલ્પને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ સ્થિર, નિત્ય, અનેક સામગ્રીવાળા તથા દુશ્મન વગરના લોકને પામે છે; અને જ્યાં સુધી સંકલ્પ પહોંચી શકે છે, ત્યાં સુધી એ મરજી મુજબ જઈ શકે છે.'

નારદજીએ પૂછ્યું કે, 'ભગવન્! સંકલ્પથી કોઈ મોટું છે?' સનત્કુમારે કહ્યું: 'હા, સંકલ્પથી કોઈ મોટું છે.' નારદજીએ કહ્યું: 'ભગવન! મને તેનો ઉપદેશ કરો.' ૩

## ખંડ પાંચમો

'ચિત્ત સંકલ્પથી મોટું છે. માણસ જ્યારે કંઈક જાણે છે,

* [illegible] વિષય વિચાર કરે છે

ત્યારે જ સંકલ્પ કરે છે; પછી વિચાર કરે છે, પછી બોલે છે. પછી એ વાણીમાં નામ બોલાય છે, એ નામોમાં શબ્દો ભેગા થાય છે, અને શબ્દોમાં ક્રિયાઓ રહે છે. ૧

એ બધું ચિત્તમાં જ સમાઈ જનાર, ચિત્તથી જ ઊપજનાર અને ચિત્તમાં જ રહેનાર છે. આથી કોઈ માણસ બહુ જાણતો હોય પણ જો ચિત્ત વિનાનો હોય, તો લોકો 'એનામાં કાંઈ નથી' એમ સમજે છે. જો એ ભણેલો હોય, વિદ્વાન હોય, તો આવો ચિત્ત–ભાન વિનાનો ન હોય, એમ લોકો કહે છે; અને જો એ થોડું ભણેલો હોય છતાં ચિત્તવાળો હોય, તો લોકો એની વાત સાંભળે છે. સંકલ્પ વગેરે છેવટે ચિત્તમાં જ સમાય છે, ચિત્તમાંથી જ ઊપજે છે અને ચિત્તમાં જ રહે છે. આથી ચિત્તને બ્રહ્મ સમજીને પૂજવું. ૨

જે ચિત્તને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ નિત્ય, સ્થિર રહેનારા તથા સુખી એવા ચિત્તમય લોકમાં જાય છે; અને એ પોતે પણ નિત્ય, સ્થિર રહેનારો અને સુખી થાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત જાય છે, ત્યાં સુધી એ મરજી મુજબ જઈ શકે છે.'

પછી નારદજીએ પૂછ્યું: 'ભગવન્ ! ચિત્તથી ઊં મોટું છે !'

સનત્કુમારે કહ્યું: 'હા, ચિત્તથી મોટું છે.'

નારદજી બોલ્યા: 'ભગવન્ ! મને એનો ઉપદેશ કરો.'

ધ્યાનથી જ લાભ થયો હોય એમ લાગે છે.

અને જે હલકાં માણસો છે એ કજિયા કરનાર, પારકાના વાંક ગોતનાર અને નિંદાખોર હોય છે.

અને જે મોટા અને શક્તિવાળા માણસો છે, એ જાણે ધ્યાનના ગુણવાળા-ગંભીર હોય છે. આથી તમે ધ્યાનને બ્રહ્મ સમજીને પૂજો. ૧

જે ધ્યાનને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ જ્યાં સુધી ધ્યાન પહોંચે છે ત્યાં સુધી મરજી મુજબ જઈ શકે છે.' ૨

નારદજી બોલ્યા: 'ભગવન્! ધ્યાનથી કોઈ મોટું છે?'

સનત્કુમારે કહ્યું: 'હા, ધ્યાનથી કોઈ મોટું છે.'

નારદજીએ કહ્યું: 'ભગવન! મને તેનો જ ઉપદેશ કરો.'

## ખંડ સાતમો

'વિજ્ઞાન ધ્યાનથી મોટું છે. વિજ્ઞાનથી ઋગ્વેદ સમજાય છે. યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ઇતિહાસ-પુરાણ, વ્યાકરણ, શ્રાદ્ધકલ્પ, ગણિત, ઉત્પાતવિદ્યા, નિધિશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, વેદવિદ્યા, ભૂતતંત્ર, બાણવિદ્યા, જ્યોતિષ, સર્પ, દેવ અને મનુષ્યની વિદ્યા, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પાણી, તેજ, દેવો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, ઘાસ-વનસ્પતિ, હિંસક પશુઓ, કીડા-પતંગિયાં અને કીડી સુધીનાં જીવડાં, ધર્મ, અધર્મ, સાચું, જૂઠું, સારું, નઠારું, દિલને ગમતું-અણગમતું, અન્ન, રસ, આ લોક, પરલોક—બધુંય વિજ્ઞાનથી સમજાય છે. માટે વિજ્ઞાનને બ્રહ્મ સમજીને પૂજો. ૧

જે વિજ્ઞાનને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ [illegible]
[illegible] લોકોમાં [illegible]

## ખંડ અગિયારમો

'તેજ પાણીથી મોટું છે. એ તેજ વાયુને વશ કરીને જ્યારે આકાશને ચારે ય તરફથી તપાવે છે, ત્યારે આખું જગત તપે છે અને તેથી 'ખૂબ ઘામ થાય છે, ખૂબ તપે છે, અથવા વરસાદ વરસશે' એમ લોકો કહે છે. એ તેજ જ પાણીને ઉપજાવે છે. વરસાદ માટે આકાશમાં ઊભી અને ત્રાંસી વીજળીઓ અને ગર્જનાઓ થાય છે, ત્યારે લોકો સમજે છે કે વરસાદ થશે. આમ પહેલાં તેજ જ પોતાનું રૂપ બતાવીને વરસાદ વરસાવે છે. માટે તેજને જ બ્રહ્મ સમજીને પૂજો. ૧

જે તેજને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ તેજસ્વી થાય છે. તથા તેજવાળા, ઝગઝગતા અને અંધારા વિનાના લોકમાં જાય છે. તેજ જ્યાં સુધી પહોંચી શકે ત્યાં સુધી એ મરજી મુજબ જઈ શકે છે.'

નારદજીએ કહ્યું: 'ભગવન! તેજથી કોઈ મોટું છે!'

સનત્કુમારે કહ્યું: 'હા, તેજથી કોઈ મોટું છે.'

નારદજી બોલ્યા: 'ભગવન! મને એનો જ ઉપદેશ કરો.' ૨

## ખંડ બારમો

'આકાશ તેજથી મોટું છે. આકાશમાં જ સૂર્ય અને ચંદ્ર [illegible]

શકે નહિ, વિચારી શકે નહિ, જાણી શકે નહિ, કામ કરી શકે નહિ, ફળ ભોગવી શકે નહિ; પણ ત્યાર પછી જો એ અન્ન જમે, તો ફરીથી જોઈ શકે, સાંભળી શકે, વિચારી શકે, જાણી શકે, કામ કરી શકે, અને એનાં ફળ ભોગવી શકે. માટે અન્નને બ્રહ્મ સમજીને તેની પૂજા કરો. ૧

જે અન્નને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ ઘણાં અન્ન અને પાણીવાળા લોકમાં જાય છે અને જ્યાં સુધી અન્ન હોય ત્યાં સુધી એ મરજી મુજબ જઈ શકે છે.'

પછી નારદજીએ કહ્યું: 'ભગવન્! અન્નથી કોઈ મોટું છે?' સનત્કુમારે કહ્યું: 'હા, અન્નથી કોઈ મોટું છે.' નારદજી બોલ્યા: 'ભગવન્! મને તેનો જ ઉપદેશ કરો.' ૨

## ખંડ દશમો

'પાણી અન્નથી મોટું છે. આથી જ જ્યારે વરસાદ ઓછો પડે છે, ત્યારે અન્ન ઓછું પાકશે એમ સમજીને માણસો દુઃખી થાય છે; અને જ્યારે વરસાદ સારો પડે છે, ત્યારે અન્ન ઘણું પાકશે એમ સમજીને માણસો રાજી થાય છે. પાણી જ જુદાં-જુદાં રૂપો ધારીને પૃથ્વી, આકાશ, સ્વર્ગ, પર્વતો, દેવ, મનુષ્યો, પશુ, પંખી, ઘાસ, વનસ્પતિ, હિંસક પશુ અને કીડા, પતંગિયાં તથા કીડી સુધીનાં જીવડાં બને છે. આથી પાણીને બ્રહ્મ સમજીને તેની પૂજા કરો.' ૧

જે પાણીને બ્રહ્મ [illegible] પૂજે છે. તેને [illegible] વસ્તુઓ [illegible] [illegible] ત્યાં સુ[illegible]

છે અને [illegible]

તેને [illegible] છે

## ખંડ અગિયારમો

'તેજ પાણીથી મોટું છે. એ તેજ વાયુને વશ કરીને જ્યારે આકાશને ચારે ય તરફથી તપાવે છે, ત્યારે આખું જગત તપે છે અને તેથી 'ખૂબ ઘામ થાય છે, ખૂબ તપે છે, અથવા વરસાદ વરસશે' એમ લોકો કહે છે. એ તેજ જ પાણીને ઉપજાવે છે. વરસાદ માટે આકાશમાં ઊભી અને ત્રાંસી વીજળીઓ અને ગર્જનાઓ થાય છે, ત્યારે લોકો સમજે છે કે વરસાદ થશે. આમ પહેલાં તેજ જ પોતાનું રૂપ બતાવીને વરસાદ વરસાવે છે. માટે તેજને જ બ્રહ્મ સમજીને પૂજો. ૧

જે તેજને બ્રહ્મ સમજીને પૂજે છે, એ તેજસ્વી થાય છે. તથા તેજવાળા, ઝળહળતા અને અંધારા વિનાના લોકમાં જાય છે. તેજ જ્યાં સુધી પહોંચી શકે ત્યાં સુધી એ મરજી મુજબ જઈ શકે છે.'

નારદજીએ કહ્યું: 'ભગવન્! તેજથી કોઈ મોટું છે!'
સનત્કુમારે કહ્યું: 'હા, તેજથી કોઈ મોટું છે.'
નારદજી બોલ્યા: 'ભગવન્! મને એનો જ ઉપદેશ કરો.' ૨

## ખંડ બારમો

આથી પ્રાણ જ પિતા, માતા વગેરે રૂપે થાય છે. પ્રાણને ભજનાર માણસ આમ અનુભવીને, વિચારીને, નક્કી કરીને 'હું પ્રાણ છું' એમ કહે છે. તેને જો કોઈ કહે કે, 'તું વધારે-પડતું બોલે છે;' તોપણ 'હા, હું એમ જ કહું છું,' એવો જવાબ આપવો, પણ છુપાવવું નહિ." ૪

## ખંડ સોળમો

'જે સાચી વાતને ભારપૂર્વક કહે, તો એમાં પાપ નથી,' આમ સનત્કુમારે કહ્યું, ત્યારે નારદજી બોલ્યા કે, 'ભગવન્! હું સાચી વાત નીડર બનીને કહી શકું એવું કરો.' ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું: 'પહેલાં સત્યને જ સમજવું જોઇએ.'

નારદજીએ કહ્યું: 'ભગવન્! હું સત્યને જાણવા ઇચ્છું છું.'

## ખંડ સત્તરમો

સનત્કુમાર—જ્યારે સત્યને બરાબર સમજે, ત્યારે જ સત્ય બોલી શકે. બરાબર સમજતો ન હોય, તો સત્ય બોલી શકે નહિ. માટે પહેલાં 'વિજ્ઞાન' (વધુ જ્ઞાન)ને જ મેળવવું જોઇએ.

નારદજી—ભગવન્! હું વિજ્ઞાનને બરાબર સમજવા ઇચ્છું છું.

## ખંડ અઢારમો

સનત્કુમાર—માણસ જ્યારે વિચાર કરે છે, ત્યારે જ કોઈ પણ હકીકત બરાબર સમજાય છે. વિચાર કર્યા વિના કાંઈ સમજાતું નથી. આથી વિચારને જ પહેલાં સમજવો જોઇએ.'

નારદજી—ભગવન્! હું 'વિચાર'ને સમજવા ઇચ્છું છું.

## ખંડ ઓગણીસમો

સનત્કુમાર—જ્યારે શ્રદ્ધા રાખે, ત્યારે જ વિચાર કરી શકે છે. શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના વિચાર કરી શકાતો નથી. માટે પહેલાં શ્રદ્ધાને સમજવી જોઇએ.

નારદજી—ભગવન્! હું શ્રદ્ધાને સમજવા ઇચ્છું છું.

## ખંડ વીસમો

સનત્કુમાર—જ્યારે આચાર્યની સેવા વગેરેમાં નિષ્ઠા (એકાગ્રતા) રાખે, ત્યારે જ શ્રદ્ધા થાય છે. નિષ્ઠા રાખ્યા વિના શ્રદ્ધા થતી નથી. માટે પહેલાં નિષ્ઠાને સમજવી જોઇએ.

નારદજી—ભગવન્! હું નિષ્ઠાને સમજવા ઇચ્છું છું.

## ખંડ એકવીસમો

સનત્કુમાર—જ્યારે ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવાની અને ચિત્તને સ્થિર કરવાની ક્રિયા કરે, ત્યારે જ નિષ્ઠા ઉપજે છે. 'ક્રિયા' વગર નિષ્ઠા ઉપજતી નથી. માટે ક્રિયાને સમજવી જોઇએ.

નારદજી—ભગવન્! હું ક્રિયાને સમજવા ઇચ્છું છું.

ઓછાપણામાં સુખ નથી. માટે વિશાળતાને સમજવી જોઈએ.

નારદજી—ભગવન્! હું વિશાળતા સમજવા ઇચ્છું છું.

## ખંડ ચોવીસમો

સનત્કુમાર—માણસ પોતાનાથી કાંઈ જુદું છે એમ દેખે નહિ, જુદું છે એમ સાંભળે નહિ, જુદું છે એમ સમજે નહિ, એ 'વિશાળતા' છે. પણ જ્યાં એ 'પોતાનાથી બીજાં જુદાં છે' એમ દેખે, સાંભળે અને સમજે, ત્યાં 'અલ્પતા'—ઓછાપણું છે.

જે વિશાળતા છે એ અમૃત છે, અને જે અલ્પતા-ઓછાપણું છે એ મરણ છે.'

નારદજી—ભગવન્! એ વિશાળતા શેમાં રહેલી છે?

સનત્કુમાર—પોતાના જ મહિમામાં રહેલી છે. અથવા મહિમામાં પણ નહિ. 'આ દુનિયામાં કોઈ ગાયોને અથવા ઘોડાઓને મહિમા કહે છે. હાથી, સોનું, દાસ-દાસીઓ, સ્ત્રીઓ, મોટાં ખેતરો અને ઘરોને પણ મહિમા કહે છે. પણ હું એમ કહેતો નથી.

## ખંડ પચીસમો

એ ભૂમા (વિશાળતા) જ નીચે, ઉપર, આગળ, પાછળ, જમણી તરફ, ડાબી તરફ અને બધે ઠેકાણે છે. એ જ બધું છે.

પોતાથી જુદું બીજું કાંઈ નથી. હું જ નીચે, ઉપર, આગળ, પાછળ, ડાબી તરફ અને જમણી તરફ છું, આ બધું હું જ છું.૨

આત્મા જ નીચે, ઉપર, આગળ, પાછળ, ડાબી તરફ અને જમણી તરફ છે. આ બધું આત્મા જ છે.

જે કોઈ આમ જોઈને અને વિચારીને સમજે છે, તે આત્મામાં આનંદ માને છે અને આત્મા સાથે જ રમે છે. આત્મા જ

એનો આનંદ છે. એ જ પોતાનો રાજા થાય છે. એ દરેક લોકમાં મરજી મુજબ જઈ શકે છે.

જેઓ આત્માને આથી જુદી રીતે સમજે છે, તેઓ બીજાના તાબામાં રહે છે અને નાશવંત લોકમાં જાય છે. તેઓ કોઈ પણ લોકમાં મરજી મુજબ જઈ શકતા નથી. ૨

## ખંડ છવ્વીસમો

આવી રીતે જોનાર, વિચારનાર અને સમજનારના આત્માથી પ્રાણ ઊપજે છે. આત્માથી આશા, આત્માથી સ્મરણ, આત્માથી આકાશ, આત્માથી તેજ, આત્માથી પાણી, આત્માથી ઉત્પત્તિ અને નાશ, આત્માથી અન્ન, આત્માથી બળ, આત્માથી વિજ્ઞાન, આત્માથી ધ્યાન, આત્માથી ચિત્ત, આત્માથી સંકલ્પ, આત્માથી મન, આત્માથી વાણી, આત્માથી નામ, આત્માથી મંત્રો, આત્માથી ક્રિયાઓ—આમ આત્માથી જ બધું થાય છે. ૧

એક ઠેકાણે આમ કહ્યું છે કે—'જ્ઞાન પામેલો માણસ મરણને, રોગને અને દુઃખને જોનારો નથી. જ્ઞાન પામેલો માણસ બધાને આત્મરૂપે જ જુએ છે. આથી એ બધાને પામે છે.' આત્મા એક, ત્રણ, પાંચ, સાત, નવ અને અગિયાર પ્રકારનો થાય છે. વળી એ એકસો ને દશ તથા એકવીસ હજાર પ્રકારનો

# આઠમો અધ્યાય

## ખંડ પહેલો

ૐ હવે, આ શરીરમાં જે નાનું કમળના જેવું હૃદયરૂપ ઘર છે, એમાં નાનાથી ય નાનું જે અંતર-આકાશ છે, એમાં જે છે તેની શોધ કરવી જોઈએ. તેને જ ઓળખવો જોઈએ. ૧

જો શિષ્યો આચાર્યને પૂછે કે, 'આ શરીરમાં જે નાનું કમળના જેવું હૃદયરૂપ ઘર છે, એમાં નાનાથી ય નાનું જે અંતર-આકાશ છે તેમાં શું છે, કે જેની શોધ કરવી જોઇએ અને જેને ઓળખવો જોઇએ ?' ત્યારે આચાર્યે તેને આમ કહેવું:— ૨

'જેવડું આ બહાર દેખાતું આકાશ છે, તેવડું આકાશ હૃદયની અંદર પણ છે. એ એવડું મોટું છે કે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી, અગ્નિ અને વાયુ, સૂર્ય અને ચંદ્ર, વીજળી અને નક્ષત્રો, તથા આ જગતમાં માણસનું જે કાંઈ છે તે અને જે નથી તે પણ એ અંતર-આકાશમાં સમાઈ જાય છે.' ૩

[illegible] આચાર્યને પૂછે કે, 'જો એ બધી વસ્તુઓ અને [illegible] એ અંતર (બ્રહ્મને રહેવાના નગર)માં સમાઇને [illegible] જ્યારે આ શરીર ઘરડું થાય છે કે નાશ પામે [illegible] શું રહી જાય છે ?' ૪

## ખંડ ત્રીજો

આવાં સાચાં સુખો આત્મામાં જ હોવા છતાં એ સુખો આ જગતની તૃષ્ણાથી ઢંકાયેલાં છે. એ સાચાં હોવા છતાં એના ઉપર અસત્યનું ઢાંકણ છે. આથી માણસનું જે કોઇ વહાલું માણસ મરી જાય છે, તેને એ અહીં ફરીથી જોઇ શકતો નથી. ૧

હવે જે અહીં જીવતાં અને મરણ પામેલાં માણસને જોવા ઇચ્છે છે અને બીજું પણ જે કાંઇ ઇચ્છે છે એ તેને મળતું નથી. એ બધું ય હૃદયાકાશના આત્માને જે સમજે છે, તેને મળી શકે છે.

કારણ કે આ જગતમાં સાચી ઇચ્છાઓ અસત્યથી ઢંકાયેલી હોય છે. આથી, જેમ દાટેલા સોનાના ભંડારની જગ્યા ઉપર ચાલવા છતાં, જેને ખબર ન હોય એવો માણસ એ સોનાને મેળવી શકતો નથી, એમ બધાં અજ્ઞાની માણસો સુષુપ્તિ (ઊંઘ) વખતે 'હૃદયાકાશ' નામના બ્રહ્મલોકમાં દરરોજ જાય છે છતાં આત્માને સમજી શકતાં નથી. કારણ કે તેમને અસત્ય ત્યાંથી બહાર ખેંચી લાવે છે—આત્માને ઓળખવા દેતું નથી. ૨

એવો એ આત્મા હૃદયમાં છે એટલા માટે જ એને 'હૃદયમ્' કહે છે. (हृदि=હૃદયમાં + अयम्=આ જે છે તે.) આથી જ આત્મા હૃદયમાં છે, એમ સમજવું. આમ સમજનાર માણસ દરરોજ એ આત્મા પાસે જાય છે. ૩

ત્યારે આ ગાયો પાણી પીને અને ઘાસ ખાઈને સબળ થઈ હોઈ દૂધ આપતી હતી. પણ હવે તેઓ ઘરડી થઈ છે અને નિર્બળ બની ગઈ છે. આવી ગાયોને દક્ષિણામાં આપીને મનુષ્ય મરણ પછી દુ:ખભરેલા લોકોમાં જાય છે. મારા પિતા નિર્ધન છે એ વાત ખરી છે. પરંતુ પુત્ર પણ પિતાનું ધન જ કહેવાય. તો પછી મારા પિતા મારું દાન શા માટે કરતા નહિ હોય?'

એમ વિચારીને તેણે પિતાને કહ્યું: 'પિતાજી! મને કોને દાનમાં આપશો?' પણ ઉદ્દાલકે એના બોલવાને કાને ધર્યું નહિ, એટલે તેણે તેને બીજી અને ત્રીજી વાર એનો એ પ્રશ્ન પૂછયો. ત્યારે ઉદ્દાલકે ક્રોધમાં આવી ઉત્તર આપ્યો: 'તને તો હું મૃત્યુને દાનમાં આપું છું.' ૪

આ સાંભળી નચિકેતાને વિચાર થયો: 'મારા પિતાના અનેક શિષ્યોમાં હું ઉત્તમ તરીકે ગણાઉં છું અને બીજા અનેક-માં હું મધ્યમ છું, પણ કદી પણ હું અધમ શિષ્ય તો નથી જ. તો પછી એ મને યમને શા માટે આપે છે? યમને મારું એવું શું કામ હશે કે જે મારા પિતા આજે મારી મારફત કરાવે છે?' ૫

(આમ વિચારીને, પોતે બોલેલા શબ્દોને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતા પોતાના પિતાને તેણે કહ્યું:) 'આપણા પૂર્વજો કેમ વર્તેલા અને તેમણે પોતાનું બોલેલું કેમ પાળેલું તે તમે જુઓ. અને આજે પણ બીજા કેમ વર્તે છે તે પણ તમે જુઓ. મને યમને અર્પણ કર્યો તેમાં શોક શા માટે કરો છો? મરણધર્મવાળો મનુષ્ય તો અનાજની જેમ વારંવાર પાકે છે અને મરે છે. અને ફરી પાછો અનાજની જેમ જ જન્મ પામે છે.' ૬

(આમ નચિકેતાએ આશ્વાસન આપ્યું. એટલે ઉદ્દાલકે પોતાનું વચન સત્ય કરવા નચિકેતાને યમને ત્યાં મોકલી આપ્યો પરંતુ યમરાજ તે વખતે કોઈ કારણને લીધે એમને ઘેર હતા

'ઇષ્ટ'* કહેવાય છે, એ બ્રહ્મચર્ય છે. કારણ કે બ્રહ્મચર્યથી જ આત્માને સમજવાની ઇચ્છા કરીને આત્માને પામે છે. ૧

જે 'સત્રાયણ'* કહેવાય છે, એ બ્રહ્મચર્ય જ છે. કારણ કે બ્રહ્મચર્યના 'સત્' (પરમાત્મા)નું ત્રાણ (રક્ષણ) મળે છે. જે 'મૌન'* કહેવાય છે, એ પણ બ્રહ્મચર્ય જ છે. કારણ કે બ્રહ્મચર્યથીજ આત્માને સમજીને પછી તેનું મનન-ધ્યાન કરે છે. ૨

જે 'અનાશકાયન' (અનશન) કહેવાય છે, એ બ્રહ્મચર્ય જ છે. કારણ કે બ્રહ્મચર્યથી જેને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, તે નાશ પામતો નથી. જે 'અરણ્યાયન'* કહેવાય છે એ બ્રહ્મચર્ય જ છે. કારણ કે 'અર' અને 'ણ્ય' નામનાં બે મોટાં તળાવો બ્રહ્મલોકમાં છે. અહીંથી ત્રીજા દ્યુલોકમાં એ અન્નના રસથી ભરેલાં અને સુખ દેનારાં તળાવ છે. વળી ત્યાં એક પીપળામાંથી અમૃત ટપકે છે. ત્યાં 'અપરાજિતા' નામની એક નગરી છે અને ભગવાને બંધાવેલો સોનાનો માંડવો છે. ૩

એ બ્રહ્મલોકમાં જેઓ 'અર' અને 'ણ્ય' નામનાં એ બે તળાવોને પામે છે, તેમનો જ એ બ્રહ્મલોક છે. ત્યાં ગયા પછી તેઓ ઇચ્છા પ્રમાણે બધા લોકમાં જઈ શકે છે. ૪

ખંડ છઠ્ઠો

વિનાનો, ભૂખ–તરસ વિનાનો, સાચી ઇચ્છાઓવાળો અને સાચા વિચારવાળો છે, તેને શોધવો જોઈએ. એને બરાબર સમજવાની ઇચ્છા થવી જોઈએ.

આચાર્યના ઉપદેશથી એ આત્માને સમજીને જે કોઈ તેનો અનુભવ કરે છે, તે બધા લોકમાં જઈ શકે છે અને એની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે. એમ પ્રજાપતિએ કહ્યું. ૧

તેમની આ વાત દેવતાઓએ અને અસુરોએ—બન્નેએ સાંભળી. પછી એમણે વિચાર કર્યો કે, જેને સમજવાથી બધા લોકમાં જઈ શકાય છે અને બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે, તે આત્માને આપણે શોધવો જોઈએ.

પછી દેવોમાંથી ઇન્દ્ર અને અસુરોમાંથી વિરોચન એમ બે જણા જુદાજુદા–એકબીજાને મળ્યા વગર જ હાથમાં સમિધ (હવન માટે લાકડાં) લઈને નીકળ્યા અને પ્રજાપતિ પાસે ગયા. ૨

બન્ને જણાએ બત્રીસ વરસ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું. પછી તેમને પ્રજાપતિએ પૂછ્યું કે, 'તમે કઈ ઇચ્છાથી અહીં રહ્યા છો?' ત્યારે એ બન્નેએ કહ્યું કે, 'આત્મા પાપ વગરનો, ઘડ-પણ વગરનો, શોક વગરનો, ભૂખ–તરસ વગરનો, સાચી ઇચ્છા-ઓવાળો અને સાચા વિચારવાળો છે, તેને શોધવો જોઈએ. તેને બરાબર સમજવાની ખૂબ ઇચ્છા થવી જોઈએ. આચાર્યના ઉપદેશથી એ આત્માને જે કોઈ સમજે છે, તે બધા લોકમાં જઈ શકે છે અને એની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે.

એ બન્ને ગયા પછી પ્રજાપતિ બોલ્યા કે, "આત્માને જાણ્યા વિના અને આત્માનો ઉપદેશ બરાબર સમજ્યા વિના જ એ બન્ને ચાલ્યા ગયા. એમાંથી દેવો કે અસુરો જે કોઈ 'દેહ એ જ આત્મા છે' એમ અવળું સમજશે, તેઓ પાછા પડશે—હાર ખાશે."

વિરોચન તો સંતોષ પામીને અસુરો પાસે ચાલ્યો ગયો, અને તેણે એ બધાને એવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો કે, 'દેહ જ આત્મા છે, માટે એને પૂજવો જોઈએ અને એ [illegible] સેવા કરવી જોઈએ. આ દુનિયામાં આત્માની પૂજા અને સેવા [illegible] માણસ આ લોક અને પરલોક બન્નેને મેળવી શકે છે.' ૪

આથી જ આજે પણ દુનિયામાં દાન ન કરનારને, [illegible] ગુને અને યજ્ઞ ન કરનારને લોકો કહે છે કે, આ તો '[illegible]' છે. કારણ કે અસુરોનું જ્ઞાન એવું જ છે. તેઓ મરેલાના [illegible] સુગંધ, ફૂલ, અન્ન, વસ્ત્ર, અને ઘરેણાં વગેરેથી [illegible] છે. [illegible] સ્વર્ગલોકમાં જશે એમ તેઓ માને છે. ૫

## ખંડ નવમો

દેવો પાસે જતાં પહેલાં જ ઇન્દ્રને પોતાના મનમાં [illegible] શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે, 'જેમ આ શરીરને [illegible] [illegible]

પછી ઇન્દ્ર હાથમાં સમિધ લઇને પાછા પ્રજાપતિ પાસે ગયા. પ્રજાપતિએ તેમને પૂછ્યું કે, 'હે ઇન્દ્ર! તમે સંતોષ પામીને વિરોચનની સાથે ગયા હતા. તો હવે શી ઇચ્છાથી પાછા આવ્યા છો?'

ઇન્દ્રે કહ્યું કે, 'ભગવન્! જો આ શરીરને શણગારવાથી આત્મા શણગારી શકાય છે, શરીર પર સારાં કપડાં પહેરવાથી આત્માને કપડાં પહેરાવ્યાં ગણાય છે, શરીરને ચોખ્ખું કર્યાથી આત્મા ચોખ્ખો થાય છે, તો એ જ રીતે શરીર આંધળું થાય તો આત્મા પણ આંધળો થાય, શરીર કાણું થાય તો આત્મા પણ કાણો થાય, શરીર લંગડું થાય તો આત્મા પણ લંગડો થાય. અને તો પછી શરીરનો નાશ થાય તો આત્માનો પણ નાશ થાય જ. અને તો શરીરરૂપ આવા આત્માના જ્ઞાનથી કાંઈ ફળ મળશે એમ તો લાગતું નથી.' ૨

ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, 'હે ઇન્દ્ર! એ બરાબર છે. પણ હું વધારે સમજાવીશ. બીજાં બત્રીશ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળી-ને અહીં રહો.'

પછી બીજાં બત્રીશ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળીને ઇન્દ્ર ત્યાં રહ્યા. ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું: ૩

એ બંને ગયા પછી પ્રજાપતિ બોલ્યા કે, "આત્માને જાણ્યા વિના અને આત્માનો ઉપદેશ બરાબર સમજ્યા વિના જ એ બંને ચાલ્યા ગયા. એમાંથી દેવો કે અસુરો જે કોઈ 'દેહ એ જ આત્મા છે' એમ અવળું સમજશે, તેઓ પાછા પડશે—હાર ખાશે."

વિરોચન તો સંતોષ પામીને અસુરો પાસે ચાલ્યો ગયો, અને તેણે એ બધાને એવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો કે, 'દેહ જ આત્મા છે, માટે એને પૂજવો જોઈએ અને એ આત્માની સેવા કરવી જોઈએ. આ દુનિયામાં આત્માની પૂજા અને સેવા કરીને માણસ આ લોક અને પરલોક બંનેને મેળવી શકે છે.' ૪

આથી જ આજે પણ દુનિયામાં દાન ન કરનારને, અશ્રદ્ધાળુને અને યજ્ઞ ન કરનારને લોકો કહે છે કે, આ તો 'અસુર' છે. કારણ કે અસુરોનું જ્ઞાન એવું જ છે. તેઓ મરેલાનાં શરીરને સુગંધ, ફૂલ, અન્ન, વસ્ત્ર, અને ઘરેણાં વગેરેથી શણગારે છે. એથી એ સ્વર્ગલોકમાં જશે એમ તેઓ માને છે. ૫

ખંડ નવમો

## ખંડ અગિયારમો

'જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો શાંત થવાથી માણસ સૂઈ જાય છે અને એને સ્વપ્ન પણ આવતું નથી, એ આત્મા છે. એ અમર છે, નીડર છે અને બ્રહ્મ છે.'

આમ સાંભળીને ઇન્દ્ર સંતોષ પામીને ચાલ્યા ગયા.

પણ દેવોની પાસે પહોંચતાં પહેલાં જ એમને પોતાના મનમાં શંકા થઈ કે, 'જો એ જ આત્મા હોય, તો એ ઊંઘમાં તો પોતે પોતાને પણ જાણતો નથી કે હું કોણ છું અને એ કોઈ પણ ચીજનેય ઓળખી શકતો નથી. તો પછી એ નાશ પામેલા જેવો જ થયો. એવા [illegible] નાનથી કોઈ ફળ મળતું હોય એમ લાગતું નથી. ૧

ફરીથી ઇન્દ્ર હાથમાં [illegible] ...તે પ... [illegible]
ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, ' [illegible] ...ય
હતા, તો પછી શી ઇચ્છાથી [illegible]

ઇન્દ્રે કહ્યું: "હે ભગ[illegible]
કોણ છું?' એ બરાબર [illegible]
એની પણ ખબર પડતી [illegible]
હોય છે. એવા આત્માને [illegible]
લાગતું નથી." ૨

પ્રજાપતિએ કહ્યું: [illegible]

## ખંડ અગિયારમો

'જ્યાં બધી ઇન્દ્રિયો શાંત થવાથી માણુસ સૂઈ જાય છે અને એને સ્વપ્ન પણુ આવતું નથી, એ આત્મા છે. એ અમર છે, નીડર છે અને બ્રહ્મ છે.'

આમ સાંભળીને ઇન્દ્ર સંતોષ પામીને ચાલ્યા ગયા.

પણુ દેવોની પાસે પહોંચતાં પહેલાં જ એમને પોતાના જ્ઞાનમાં શંકા થઈ કે, 'જો એ જ આત્મા હોય, તો એ ઊંઘમાં તો પોતે પોતાને પણુ જાણુતો નથી કે હું કોણુ છું અને એ કોઈ પણુ ચીજનેય ઓળખી શકતો નથી. તો પછી એ નાશ પામેલા જેવો જ થયો. એવા આત્માના જ્ઞાનથી કાંઈ ફળ મળતું હોય એમ લાગતું નથી. ૧

ફરીથી ઇન્દ્ર હાથમાં સમિધ લઈને પ્રજાપતિ પાસે ગયા. ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, 'હે ઇન્દ્ર! તમે સંતોષ પામીને ગયા હતા, તો પછી શી ઇચ્છાથી પાછા આવ્યા?'

ઇન્દ્રે કહ્યું: "હે ભગવન્! સુષુપ્તિમાં રહેલો આત્મા 'હું કોણુ છું?' એ બરાબર સમજતો નથી અને એને બીજી વસ્તુઓની પણુ ખબર પડતી નથી, તેમજ એ નાશ પામેલા જેવો હોય છે. એવા આત્માને જાણુવાથી કાંઈ ફળ મળતું હોય એમ લાગતું નથી." ૨

પ્રજાપતિએ કહ્યું: 'હે ઇન્દ્ર! એ બરાબર છે. હું તમને એ વધારે સમજાવીશ. (અને આ વખતે તો) આત્મા સિવાય બીજા કોઈને વિષે નહિ પણુ માત્ર આત્મા વિષે જ સમજાવીશ. હજી બીજાં પાંચ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળીને અહીં રહો.'

પછી ઇન્દ્ર બીજાં પાંચ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળીને ત્યાં રહ્યા. આમ ઇન્દ્ર કુલ એકસો અને એક વર્ષ આચાર્યને ત્યાં રહ્યા. ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું — ૩

'હું વિચાર કરું' એમ જે ઇચ્છે છે, તે આત્મા છે. એ વિચાર કરી શકે એટલા માટે આ મન છે. મન એ આત્માની દૈવી આંખ છે. જ્ઞાની આત્મા મનરૂપી દૈવી આંખથી બધાં સુખોને સમજીને આનંદ માને છે. ૫

આવા એ આત્માને દેવતાઓ પૂજે છે. તેથી તેમને બધા લોક મળે છે અને એમની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે. જે કોઈ એવા આત્માનો ઉપદેશ લઈને તેને સમજે છે, તેને દરેક લોક મળે છે, અને એની દરેક ઇચ્છા પૂરી થાય છે." એમ પ્રજાપતિએ કહ્યું. ૬

## ખંડ તેરમો

હું હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્મથી બ્રહ્મલોકને પામું, અને બ્રહ્મલોકથી હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્મને પામું.

ઘોડો જેમ પોતાનું શરીર ધ્રુજાવીને ધૂળ ખંખેરી નાખે છે, એમ હું આત્મજ્ઞાનથી બધાં પાપને ખંખેરું, અને જેમ ચંદ્ર રાહુના મોઢામાંથી છૂટે એમ હું આ શરીરમાંથી છૂટીને તેમજ કૃતકૃત્ય બનીને નિત્ય એવા બ્રહ્મલોકને પામું. ૧

## ખંડ ચૌદમો

બધી વસ્તુઓનાં નામ અને રૂપ ઉપજાવનાર આકાશ જ છે. એ નામ અને રૂપ જેને આશરે રહે છે, એ બ્રહ્મ છે, એ અમર છે. એ આત્મા છે.

૧ પ્રજાપતિના સભામંડપમાં આવું. હું બ્રાહ્મણોનો આત્મા થાઉં. ક્ષત્રિયોનો આત્મા થાઉં, વૈશ્યોનો આત્મા થાઉં. હું [illegible] ને જણાવવા ઇચ્છું છું. ૨ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ-ને [illegible] ૩ [illegible] ના ગર્ભમાં વાસ કરવા ન આવું.

## ખંડ પંદરમો

આ વિદ્યા બ્રહ્માએ પ્રજાપતિને કહી હતી, પ્રજાપતિએ મનુને અને મનુએ બ્રાહ્મણ વગેરે બધી પ્રજાને કહી હતી.

નિયમ પ્રમાણે આચાર્યને ઘેર રહેવું, ત્યાં ગુરુજીનું કામ કરતાં કરતાં બાકી રહેલા વખતમાં, અર્થ સાથે વેદો ભણવા. પછી રજા લઈ, ઘેર આવી, પોતાના કુટુમ્બમાં રહેવું, અને પવિત્ર ઠેકાણે રહી, ભણેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો. પોતાના પુત્રોને તથા શિષ્યો વગેરેને ધાર્મિક બનાવવા. પોતાના હૃદયમાં રહેલા આત્મામાં બધી ઇન્દ્રિયોને સ્થિર કરવી. યજ્ઞકાર્ય સિવાય બીજા કોઈ કામમાં હિંસા કર્યા વગર—(કોઈને દુઃખ દીધા વિના) પોતાના આયુષ સુધી આવી રીતે જ રહેવું. આમ રહેનાર પુરુષ છેવટે બ્રહ્મલોકને પામે છે, અને ત્યાંથી પાછો આવતો નથી.

ૐ મારાં અંગો તૃપ્ત થાઓ. વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન, બળ અને મારી સર્વ ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થાઓ. દરેક ઉપનિષદમાં જે કાંઈ કહ્યું છે, તે બધું બ્રહ્મ વિષે જ કહ્યું છે. એ બ્રહ્મને હું કયારેય જુદી ન પાડું, અને બ્રહ્મ પણ મને જુદી ન પાડે. કોઈ કોઈને પોતાથી જુદો ન કરે. મને કોઈ અળગો ન કરે. હું આત્મામાં જ આનંદ માનું. અને ઉપનિષદોમાં જે ધર્મો બતાવ્યા છે, તે મારામાં રહો, તે મારામાં રહો ૐ શાંતિ. શાંતિઃ શાંતિઃ

'હું વિચાર કરું' એમ જે ઇચ્છે છે, તે આત્મા છે. એ વિચાર કરી શકે એટલા માટે આ મન છે. મન એ આત્માની દૈવી આંખ છે. જ્ઞાની આત્મા મનરૂપી દૈવી આંખથી બધાં સુખોને સમજીને આનંદ માને છે. ૫

આવા એ આત્માને દેવતાઓ પૂજે છે. તેથી તેમને બધા લોક મળે છે અને એમની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય છે. જે કોઈ એવા આત્માનો ઉપદેશ લઇને તેને સમજે છે, તેને દરેક લોક મળે છે, અને એની દરેક ઇચ્છા પૂરી થાય છે." એમ પ્રજાપતિએ કહ્યું. ૬

## ખંડ તેરમો

હું હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્મથી બ્રહ્મલોકને પામું, અને બ્રહ્મલોકથી હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્મને પામું.

ઘોડો જેમ પોતાનું શરીર ધ્રુજાવીને ધૂળ ખંખેરી નાખે છે, એમ હું આત્મજ્ઞાનથી બધાં પાપને ખંખેરું, અને જેમ ચંદ્ર રાહુના મોઢામાંથી છૂટે એમ હું આ શરીરમાંથી છૂટીને તેમજ કૃતકૃત્ય બનીને નિત્ય એવા બ્રહ્મલોકને પામું. ૧

## ખંડ ચૌદમો

બધી વસ્તુઓનાં નામ અને રૂપ ઉપજાવનાર આકાશ જ છે. એ નામ અને રૂપ જેને આશરે રહે છે, એ બ્રહ્મ છે, એ અમર છે. એ આત્મા છે.

હું પ્રજાપતિના સભામંડપમાં આવું. હું બ્રાહ્મણોનો આત્મા થાઉં, ક્ષત્રિયોનો આત્મા થાઉં. વૈશ્યોનો આત્મા થાઉં. હું [illegible] ને મેળવવા ઇચ્છું છું [illegible], ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ-[illegible] આત્મા [illegible]

## ખંડ બારમો

"હે ઇન્દ્ર! આ શરીર મરણ પામનાર છે. મૃત્યુ શરીર પર ટાંપીને બેઠું છે. આ શરીર અમર આત્માનું માત્ર રહેઠાણ છે. આત્મા જ્યારે શરીરમાં આવે છે, ત્યારે એને સુખ-દુઃખ થાય છે. અને જ્યાં સુધી એ આત્મા આ શરીરથી જુદો ન થાય, ત્યાં સુધી એ સુખ-દુઃખમાંથી એનો છુટકારો થતો નથી. પણ જ્યારે દેહ ઉપરથી એનો 'હું-ભાવ' મટી જાય ત્યારે એ આત્માને સુખ કે દુઃખ અડકી શકતાં નથી. ૧

પવન શરીર વગરનો છે. આછી વાદળી, વીજળી, વાદળાંનો ગડગડાટ—એ બધાં શરીર વગરનાં છે. જેમ એ બધાં આ આકાશમાંથી નીકળીને—પરમ તેજને પામીને—પોતપોતાના રૂપે દેખાય છે, તેમ જ્ઞાન પામેલો આ જીવ, શરીરમાંથી 'હું-ભાવ'ને કાઢી નાખ્યા પછી, પરમ તેજરૂપ પરમાત્માને પામીને, પોતાના જ રૂપમાં બની જાય છે. એ ઉત્તમ પુરુષ છે. એ જીવાત્મા સ્ત્રીઓ, રથો કે સગાંસંબન્ધીઓની સાથે હસનારમનો એ પરમ આત્મામાં લીન થાય છે અને આ શરીરરૂપ ઉપાધિને એને સ્મરણ પણ રહેતું નથી. જેમ રથને ખેંચવા માટે ઘોડા જોડ્યા હોય છે, તેમ આ શરીરને પ્રાણ જોડેલો છે. ૩

કાળી નેત્ર-ઇન્દ્રિય, આંખની કીકીના જે કાણામાં રહેલી છે, તેમાં એ આત્મા રહેલો છે અને જે 'ચાક્ષુષ આત્મા' કહેવાય છે એને આ [illegible] ૪ છે

## ખંડ પંદરમો

આ વિદ્યા બ્રહ્માએ પ્રજાપતિને કહી હતી, પ્રજાપતિએ મનુને અને મનુએ બ્રાહ્મણ વગેરે બધી પ્રજાને કહી હતી.

નિયમ પ્રમાણે આચાર્યને ઘેર રહેવું, ત્યાં ગુરુજીનું કામ કરતાં કરતાં બાકી રહેલા વખતમાં, અર્થ સાથે વેદો ભણવા. પછી રજા લઈ, ઘેર આવી, પોતાના કુટુમ્બમાં રહેવું, અને પવિત્ર ઠેકાણે રહી, ભણેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો. પોતાના પુત્રોને તથા શિષ્યો વગેરેને ધાર્મિક બનાવવા. પોતાના હૃદયમાં રહેલા આત્મામાં બધી ઇન્દ્રિયોને સ્થિર કરવી. યજ્ઞકાર્ય સિવાય બીજા કોઈ કામમાં હિંસા કર્યા વગર—( કોઈને દુઃખ દીધા વિના ) પોતાના આયુષ્ય સુધી આવી રીતે જ રહેવું. આમ રહેનાર પુરુષ છેવટે બ્રહ્મલોકને પામે છે, અને ત્યાંથી પાછો આવતો નથી.

ૐ મારાં અંગો તૃપ્ત થાઓ. વાણી, પ્રાણ, આંખ, કાન, બળ અને મારી સર્વ ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થાઓ. દરેક ઉપનિષદમાં જે કાંઈ કહ્યું છે, તે બધું બ્રહ્મ વિષે જ કહ્યું છે. એ બ્રહ્મને હું ક્યારેય ભૂલી ન જાઉં, અને બ્રહ્મ પણ મને ભૂલી ન જાય. કોઈ કોઈને પોતાથી જુદો ન કરે. મને કોઈ અળગો ન કરે. હું આત્મામાં જ આનંદ માણું. અને ઉપનિષદોમાં જે ધર્મો બતાવ્યા છે, તે આત્મામાં રહો, તે મારામાં રહો. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

યમરાજ બોલ્યા: 'મારા વડે પાછો મોકલાયેલો તું પહેલાંની જેમ જ ઉદ્દાલક આરુણિના પુત્ર તરીકે ઓળખાઈશ. વળી, તારા પિતા તને મૃત્યુના મુખમાંથી ઊગરેલો જોઈને રાત્રે નિરાંતે સૂશે અને ક્રોધરહિત બનશે.' ૧૧

નચિકેતાએ કહ્યું: 'સ્વર્ગલોકમાં કાંઈ પણ ભય નથી અને ત્યાં તમે (મૃત્યુ) પણ નથી. તેમજ ત્યાં ઘડપણનો ભય પણ નથી. સર્વે ભૂખ અને તરસ બન્નેને તરી જઈને અને શોકરહિત બનીને સ્વર્ગલોકમાં આનંદ પામે છે. હે યમરાજ! તમે એ સ્વર્ગમાં લઈ જનાર અગ્નિને જાણો છો. માટે શ્રદ્ધાવાળા મને એનું વર્ણન કરો; કારણ કે એ અગ્નિની સહાય વડે સ્વર્ગમાં જનારા લોકો અમર થાય છે. આ બીજું વરદાન હું તમારી પાસે માગું છું.' ૧૩

યમરાજ બોલ્યા: 'હું એ સ્વર્ગીય અગ્નિને સારી રીતે જાણું છું. તેથી, હે નચિકેતા! તને હું જે કહું છું તે તું મારી પાસેથી બરાબર સમજ. એ અગ્નિ વડે અનન્ત સ્વર્ગલોક મેળવી શકાય છે. એ અગ્નિ જગતનો આધાર છે. છુપાઈ રહેલા એ અગ્નિને તું જાણી લે.' ૧૪

યમે નચિકેતાને જગતના મૂળરૂપ એ અગ્નિનું જ્ઞાન આપ્યું અને એ અગ્નિની વેદિ બનાવવામાં કઈ જાતની, કેવી અને કેટલી ઈંટો જોઈએ તે તેને સમજાવ્યું. યમે જે જે તેને કહ્યું તે તે બધું એ ફરીથી યમ પાસે (યાદ રહે એટલા માટે) બોલી ગયો. પછી ખુશ થઈને યમે તેને ફરીથી જણાવ્યું. મહાત્મા યમે તેને આનંદપૂર્વક કહ્યું: 'આ બાબતમાં તને હું વધુ વરદાન આપું છું. જા, આ અગ્નિ તારા નામ વડે જ ઓળખાશે. વળી, આ સુંદર રંગબેરંગી હાર લે. નાચિકેત અગ્નિની ત્રણ વાર ઉપાસના કરનારો અને ત્રણ લોક* સાથે

* દેહ, પ્રાણ અને મનરૂપ ભૂઃ–ભુવઃ અને સ્વર્લોક. તેને લગતાં

વરદાન હોઇ શકે ?' ૨૨

યમરાજ બોલ્યા: 'જોઇએ તો, સો વર્ષની આવરદાવાળા પુત્રો અને પૌત્રો માગ. જોઇએ તો, અનેક પશુઓ, હાથીઓ, સોનું અને ઘોડા માગ. જોઇએ તો, પૃથ્વીનું મોટું સામ્રાજ્ય માગ અને જેટલી ઇચ્છા હોય એટલાં વર્ષોનું લાંબું આયુષ્ય માગ. અરે! આના સમાન જો બીજું કાંઈ વરદાન જોઇતું હોય તો તે માગ. ધન માગ. લાંબું જીવન માગ. હે નચિકેતા! તું મોટી પૃથ્વીનો રાજા થા. હું તારી બધી ઇચ્છાઓને પૂરીશ. જે જે ઇચ્છાઓ મૃત્યુલોકમાં પુરાવી મુશ્કેલ હોય, તે તે બધી ઇચ્છાઓ તું તારી મરજી પ્રમાણે માગ. આ અહીં છે તેવી સ્ત્રીઓ, રથો કે વાજિંત્રો મનુષ્યોને મળતાં નથી. મેં મોકલેલી એ સ્ત્રીઓ તારી સેવામાં હાજર રહેશે. પણ હે નચિકેતા! તું મરણ પછીની વાત મને પૂછ મા.' ૨૫

નચિકેતા બોલ્યો: 'હે મૃત્યુ! એ બધાય વિષયો મરણ-ધર્મવાળા મનુષ્યને માટે તો બહુ જ ટૂંક મુદતના છે અને તેઓ બધી ઇન્દ્રિયોના તેજને હરી લે છે. વળી સર્વ આયુષ્ય ટૂંકું જ છે. માટે એ નાચ-ગાન અને વાહનો તમારી પાસે જ રાખો. મનુષ્યને ધનથી સંતોષ થતો નથી. જો અમે મર્ત્યો તમને (મૃત્યુને) સમજશું, તો અમને જોઇએ એટલું ધન મળી રહેશે જ્યાં સુધી તમે જિવાડશો ત્યાં સુધી અમે જીવીશું. પણ મને તો એ જ વરદાન જોઇએ છે. અજર અને અમર એવા તમારા જેવા દેવતાઓ પાસે ગયા પછી અને જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પૃથ્વી પર અહીં નીચે રહેનારો કયો મર્ત્ય મનુષ્ય રંગરાગના ભોગોનો વિચાર કરે અને અહીં લાંબા જીવનની ઇચ્છા કરે? હે મૃત્યુ! પરલોકના મહાન જીવનને વિષે જે આમ સંશય ઊભો થાય છે તે મને કહો. આ જે ગૂઢ વરદાન માગ્યું છે, તે પડતું મૂકીને આ નચિકેતા બીજું વરદાન માગવાનો નથી.' ૨૯

'જે આત્માને વિષે ઘણાને તો સાંભળવા પણ મળતું નથી, જેને વિષે સાંભળતા છતાં ઘણા એને મેળવી શકતા નથી, તેને કહેનારો જો કોઈ હોય તો તે આશ્ચર્ય જ છે, અને એ આત્માને પ્રાપ્ત કરનારો અત્યંત કુશળ છે. એવા કુશળ મનુષ્ય પાસેથી શીખીને જાણનારો પણ નવાઈ રૂપ જ છે. સામાન્ય મનુષ્ય એનું જ્ઞાન આપી શકતો નથી. અનેકવાર ચિન્તન કર્યા પછી જ એને બરાબર જાણી શકાય છે. બીજા (જાણકાર)ના શીખવ્યા વિના એને જાણવા માટે અહીં બીજો કોઈ ઉપાય નથી, કારણ કે તે સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોઈ તેની તર્ક વડે કલ્પના થઈ શકતી નથી. હે પ્રિય નચિકેતા! જે તને પ્રાપ્ત થયું છે તે આ આત્માનું જ્ઞાન તર્ક વડે થઈ શકતું નથી. પણ જો બીજા અનુભવી એ વિષે કહે તો જ એ આત્મા સારી રીતે જાણી શકાય છે. જરૂર તું દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે. તારા જેવો બીજો કોઈ પૂછનારો થશે નહિ. ૯

'હું જાણું છું કે ધનભંડાર અનિત્ય છે, અને અનિત્ય વસ્તુઓ વડે એ નિત્ય આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. છતાં મેં નાચિકેત અગ્નિની સ્થાપના કરી છે અને અનિત્ય દ્રવ્યો વડે* નિત્ય આત્માની પ્રાપ્તિ કરી છે. ઇચ્છાની તૃપ્તિ, જગતનો મૂળ આધાર, યજ્ઞની અનન્તતા, અભયરૂપ ધ્યેય, મોટું અને વિસ્તારવાળું સ્તોમ નામનું સ્તવન, જીવનની ઉત્તમ સ્થિતિ—આ બધું જોઈને, હે બુદ્ધિમાન નચિકેતા! તેં દૃઢતાપૂર્વક ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છે. સહેલાઈથી ન સમજી શકાય તેવા, ગૂઢ, બધાની અંદર પ્રવેશ કરીને રહેલા, હૃદય વગેરે ગુફામાં છુપાઈ રહેલા અને અત્યંત પ્રાચીન એવા આત્મદેવને અધ્યાત્મયોગની સાધના વડે જાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ હર્ષ અને શોકને છોડી દે છે. મર્ત્ય મનુષ્ય આ સાંભળીને અને એને બરાબર સમજીને, તેમજ સર્વને

* અનિત્યમાં પણ રહેલા એ નિત્ય તત્ત્વને બરાબર જાણીને.

## બીજો અધ્યાય : પહેલી વલ્લી+

'પરમાત્માએ મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોને બહારની બાજુ ઉઘાડી છે તેથી મનુષ્ય બહારનું જુએ છે પણ અંદરના આત્માને જોતા નથી. કોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય જ અમરપણાને ઇચ્છે છે અને બહાર જતી ઇન્દ્રિયોને પાછી વાળીને અન્તરાત્માને જુએ છે. નાદાન મનુષ્યો જ બહારના ભોગોની ઇચ્છા કરે છે અને બધે વ્યાપી રહેલા મૃત્યુનાં બંધનમાં જકડાય છે. પરન્તુ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો અમરપણું શું છે એ જાણે છે અને અહીંની અનિત્ય વસ્તુઓની કદી પણ ઇચ્છા જ રાખતા નથી. ઇન્દ્રિય અને વિષયનાં જોડાણથી અનુભવાતા રૂપ, રસ, ગન્ધ, શબ્દ અને સ્પર્શો જેના વડે મનુષ્ય અનુભવે છે, તે જ આત્મા છે. ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનાં એ બધાં જોડકાં જતાં રહેતાં અહીં બાકી શું રહે છે?—તે જ આ આત્મા છે. સ્વપ્નાવસ્થા અને જાગ્રત અવસ્થા એ બન્નેને જેના વડે મનુષ્ય જાણે છે, તે મહાન અને વ્યાપક આત્માને જાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ શોક કરતો નથી. જે આ નજીક રહેલા, આનન્દમય, જીવનના આધાર, ભૂત અને ભવિષ્યના અધિપતિ, એવા આત્માને જાણે છે, તે ભય પામતો નથી.—તે જ આ આત્મા છે. (પહેલાં સર્જનરૂપ) જળમાંથી, તપદ્વારા આખી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં, જેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી અને જેણે પંચમહાભૂતદ્વારા એ (પ્રથમ સર્જનરૂપ) જળમાં છુપાઇ રહેલા મૂળતત્ત્વનો વિસ્તાર કર્યો હતો—તે જ આ આત્મા છે. અદિતિ (પૃથ્વીની સપાટીથી માંડીને સૂર્ય સુધી રહેલો આકાશનો સૂર્યપ્રકાશયુક્ત ભાગ)× સર્વ દેવોની માતા

+ આ બીજા અધ્યાયની ત્રણે વલ્લીઓ યમ નચિકેતા પ્રત્યે કહે છે.

× દેવોની માતા અદિતિનું ઉપર આપેલું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં અદિતિ વિશ્વચેતના છે અને ઇન્દ્રિયોરૂપ દેવોની

આ આત્મા છે. જેમ શિખર પર વરસેલું પાણી ઢાળાવ પર નીચે પડે છે, તેમ વસ્તુઓમાં ગુણભેદોને જોનારો મનુષ્ય એ ગુણ-ભેદોની જ પાછળ પડે છે. જેમ શુદ્ધ પાણીમાં શુદ્ધ પાણી રેડાતાં તે બન્ને એકરૂપ જ થઇ જાય છે, તેમ હે ગૌતમ! એકત્વને જાણનાર મુનિનો આત્મા (પરમ આત્મામાં) એકરૂપ જ થાય છે.' ૧૫

## બીજો અધ્યાય : બીજી વલ્લી

'જન્મરહિત અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્માના અગિયાર દરવાજાવાળા* શરીરરૂપ પુર (નગર)નો વિચાર કરીને બુદ્ધિ-માન પુરુષ શોક કરતો નથી; અને એ શરીરમાંથી છૂટો થઇને મુક્ત થાય છે. તે જ આ આત્મા છે. તે સૂર્યરૂપે આકાશમાં રહ્યો છે, વસુરૂપે અન્તરિક્ષમાં રહ્યો છે, અગ્નિરૂપે વેદિસ્વરૂપ પૃથ્વીમાં રહ્યો છે, સોમરસરૂપે સોમપાત્રમાં રહ્યો છે. તે મનુષ્ય-માં છે, દેવમાં છે, આકાશમાં છે. તે જળમાંથી જન્મેલો છે, તે પૃથ્વીમાંથી જન્મેલો છે, ઋતમાંથી જન્મેલો છે, પર્વતમાંથી જન્મેલો છે, તે ઋત છે અને વ્યાપક છે. તે પ્રાણવાયુને ઊંચે ચઢાવે છે અને અપાનવાયુને નીચે ઉતારે છે. બધા દેવો એ બે વાયુઓની વચમાં રહેલા એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વની ઉપાસના કરે છે. આ શરીરનો વિનાશ થતાં અને શરીરમાં રહેલા આત્માનો શરીરમાંથી છુટકારો થતાં અહીં શું બાકી રહે છે? તે જ એ આત્મા છે. મર્ત્ય મનુષ્ય પ્રાણ વડે કે અપાન વડે જીવતો નથી; પરન્તુ તે બેથી જુદા અને જેને આધારે એ બન્ને રહ્યા છે તેવા આત્મા વડે જ જીવે છે ૫

* [illegible]

જે સંકલ્પ અને અહંકારથી યુક્ત છે, તે જ—પરમાત્માથી જુદો (અર્થાત્ જીવાત્મા) બુદ્ધિના ગુણ વડે અને શરીરના ગુણ વડે આરાની અણી જેટલો નાનો બનેલો દેખાય છે. વાળના છેડાના સોમા ભાગના પણ સોમા ભાગ જેટલા એ જીવને સમજવો એ **જીવ જ અનંત થવાને સમર્થ છે.**"૪ 'અણુમાત્ર સર્વવ્યાપી' એ સમાનતા—એટલે કેટલાંક સર્વનો સરખો અધિકાર—અમારામાં પ્રવેશ-વેલા સૂત્રની જેમ સર્વસામાન્ય આત્મસ્થિત જ છે. "જ્યારે એ જીવાત્મા પોતા (પરમાત્મા)ને નિર્મળ દષ્ટિએ જુએ છે, ત્યારે તે 'આ તો બધો એનો જ મહિમા હું એવો જ છું' એમ સમજીને શોકરહિત બને છે."૬ "એ એક આત્મા એકલો જ દરેક દરેક ઉત્પત્તિ અને સર્વ અભિમાન આકારોને નિયમમાં રાખે છે."૭ "એ એક દેવ સર્વ જીવોમાં ગુપ્ત રહેલો, સર્વવ્યાપી, સર્વ જીવોનો અંતરાત્મા, કર્મનો દેખનારો, સર્વ જીવોનો નિવાસસ્થાનરૂપ, સાક્ષી, ચૈતન્યરૂપ, એક-માત્ર અને નિર્ગુણ છે. એક છતાં તે અનેક ક્રિયારહિત (અચેતન) વસ્તુઓને વશમાં રાખે છે. તે જ એક મૂળતત્ત્વને અનેક રૂપમાં પ્રગટાવે છે."૧

પશ્ચિમના લોકો જ્યારે તે જ સત્ય દેવ એવી અભિવ્યક્તિ અને માનસિક રોગોનો ઉપાય શોધે છે, ત્યાં ભારતમાં સંતોની જરૂર માટે [illegible] છે કે, કાન્ટ, હેગલ, શોપનહોર, [illegible] વગેરે પશ્ચિમના આધુનિક ચિંતકોએ આ જ ઉપનિષદોમાંથી પ્રેરણા મેળવી હતી. પશ્ચિમે પોતાનાં અને સર્વનાં [illegible] [illegible] [illegible] નાની અને મોટી ગતિ [illegible] ઘણો મોટો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]

જ સનાતન શાન્તિ મેળવે છે, પણ બીજાઓ તે મેળવતા નથી. વાણીદ્વારા ન કહી શકાય એવું જે પરમ સુખ છે, તેને જ બુદ્ધિમાનો 'તે', 'આ' એવા શબ્દો વડે વિચારે છે. તેને હું કેવી રીતે જાણું? શું તે પ્રકાશે છે અથવા દેખાય છે ખરું? ત્યાં નથી સૂર્ય પ્રકાશતો, નથી ચંદ્ર અને તારા પ્રકાશતા અને નથી આ વીજળીઓ પ્રકાશતી; તો પછી અગ્નિ તો ત્યાં કયાંથી જ પ્રકાશે? તેના પ્રકાશવા વડે જ આ સર્વ પ્રકાશે છે, તેના પ્રકાશવડે જ આ સર્વ દેખાય છે.' ૧૫

## બીજો અધ્યાય : ત્રીજી વલ્લી

'આ સનાતન પીપળો ઊંચા મૂળવાળો અને નીચી શાખાવાળો છે; તે જ શુક્ર (પ્રકાશમાન) કહેવાય છે, તે જ બ્રહ્મ કહેવાય છે અને તે જ અમૃત કહેવાય છે. તેને આધારે આ બધા લોકો રહ્યા છે અને તેનાથી પર કોઈ જઈ શકતું નથી– તે જ આ આત્મા છે. જે કાંઇ આ છે તે સર્વ જગત પ્રાણમાંથી જ જન્મ પામ્યું છે અને તેમાં જ વર્તી રહ્યું છે. જેઓ આ જગતરૂપ મહાભયંકર વજ્રને ઉગામેલું જાણે છે, તેઓ અમર બને છે. તેના (બ્રહ્મના) ભયથી અગ્નિ તપે છે, તેના ભયથી સૂર્ય તપે છે, તેના ભયથી ઇન્દ્ર, વાયુ અને પાંચમો યમ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. શરીરના નાશ પહેલાં અહીં જ જો એનુ જ્ઞાન મળે તો સારું; નહિ તો સૃષ્ટિના અનેક લોકોમાં શરીર ધારણ કરવું પડે છે. જેવું અરીસામાં આપણું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેવું (અરીસા જેવી નિર્મળ થયેલી આપણી) બુદ્ધિમા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ (સ્પષ્ટ) દેખાય છે. જેવું સ્વપ્નમા આપણું સ્વરૂપ (અસ્પષ્ટ દેખાય) છે. તેવું

સત્તા (અસ્તિત્વ) અને ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) એ બન્ને એક જ તત્ત્વ છે, માટે આત્માને 'અસ્તિ'રૂપે જ જાણવો. 'અસ્તિ'રૂપે જાણનારને સત્તા અને જ્ઞાન એ બે એક જ તત્ત્વ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ૧૩

જ્યારે મર્ત્ય મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી બધી કામનાઓ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તે અમર બને છે અને તે અહીં જ બ્રહ્મને મેળવે છે. જ્યારે અહીં બધી હૃદયની ગાંઠો તૂટી જાય છે ત્યારે મર્ત્ય મનુષ્ય અમર બને છે. આટલો ઉપદેશ છે. ૧૫

હૃદયની એકસો અને એક નાડીઓ છે. તેમાંની એક સુષુમ્ણા નાડી માથામાં રહેલા બ્રહ્મરન્ધ્ર તરફ જાય છે. તે સુષુમ્ણા નાડીદ્વારા મરણ સમયે ઉપર જનારો અમર બને છે, જ્યારે બીજી બધી નાડીઓ મૃત જીવાત્માને જુદેજુદે માર્ગે લઈ જાય છે. અંગૂઠા જેટલો પુરુષ અન્તરાત્મારૂપે હંમેશ મનુષ્યોના હૃદયમાં રહે છે. મુંજ નામના ઘાસમાંથી જેમ સળી છૂટી પાડવામાં આવે, તેમ તેને પોતાના શરીરમાંથી છૂટો પાડવો. તે આત્માને શુક્ર (પ્રકાશમાન) અને અમૃત (અવિનાશી) જાણવો —તે આત્માને શુક્ર (પ્રકાશમાન) અને અમૃત (અવિનાશી) જાણવો.' ૧૭

---

અથવા જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે, કે પછી તેની 'ઉપલબ્ધિ' અથવા જ્ઞાન તેની 'સત્તા' અથવા અસ્તિત્વ પર આધાર રાખે છે, એ કોયડાનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે અને તેને માટે મતભેદ છે. પરંતુ વસ્તુતઃ સત્તા અને ઉપલબ્ધિ બન્ને પરસ્પર એકરૂપ જ છે, એવો નિર્ણય આ અને તેની પછીના શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે. તે પરમતત્ત્વની સત્તા એ જ તેનું જ્ઞાન છે અને તેનું જ્ઞાન એ જ તેની સત્તા છે, એમ તેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. (વધુ સ્પષ્ટ વિવેચનને માટે જુઓ પંડિત મોતીલાલ શર્માનું 'હિન્દી-ગીતાવિજ્ઞાનભાષ્ય' ભૂમિકા, ખંડ ૨ ખ, પાના ૬-૧૧ અને ૩૩૯)

# ૪–પ્રશ્ન ઉપનિષદ

ૐ હે પૂજ્ય દેવો ! અમે કાનો વડે કલ્યાણને સાંભળીએ, આંખો વડે કલ્યાણને જોઇએ, સુદઢ અંગો વડે તથા દેહ વડે તમારી સ્તુતિ કરતા રહીએ અને દેવોએ અમારે માટે ઠરાવેલું આયુષ્ય અમે ભોગવીએ.

મોટી કીર્તિવાળા ઇન્દ્ર અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) કરો. સર્વને જાણનારા પૂષા અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) કરો. ન અટકાવી શકાય એવી ગતિવાળા તાર્ક્ષ્ય (ગરુડ) અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) કરો. બૃહસ્પતિ અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) કરો. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

## પહેલો પ્રશ્ન

ૐ સુકેશા ભારદ્વાજ, સત્યકામ શૈબ્ય, સૌર્યાયણી ગાર્ગ્ય, કૌસલ્ય આશ્વલાયન, ભાર્ગવ વૈદર્ભિ અને કબંધી કાત્યાયન એ છ જણા બ્રહ્મનું ચિન્તન કરનારા, બ્રહ્મમાં શ્રદ્ધા રાખનારા અને બ્રહ્મને શોધનારા હતા. તેમણે વિચાર કર્યો કે આપણે બ્રહ્મને

જાણે છે, તે આ હજાર કિરણવાળો, સેંકડો (પ્રાણીરૂપ) આકારોમાં રહેલો અને પ્રજાના પ્રાણ સમો સૂર્ય ઊગે છે.૮

'સંવત્સર (વર્ષ) જ પ્રજાપતિ છે. તેનાં બે અયનો છેઃ– દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ.÷ હવે જે લોકો ઇષ્ટ કર્મ અને આપૂર્ત કર્મની* પાછળ જ મંડયા રહે છે, તેઓ દક્ષિણાયન દ્વારા ચન્દ્રલોકમાં જાય છે અને તેઓ જ અહીં પુનર્જન્મ લઈ પાછા આવે છે. આથી પ્રજાની ઇચ્છાવાળા ઋષિઓ એ દક્ષિણમાર્ગનો જ સ્વીકાર કરે છે. આ જે પિતૃયાણ અથવા દક્ષિણમાર્ગ છે, તે રયિ છે. હવે તપ, બ્રહ્મચર્ય, શ્રદ્ધા અને વિદ્યા વડે આત્માને શોધનારા ઉત્તરમાર્ગ વડે સૂર્યલોકમાં જાય છે. એ જ પ્રાણોનું મૂળ સ્થાન છે, એ જ અમૃત છે, એ જ નિર્ભય સ્થાન છે, એ જ પરમપદ છે. તે માર્ગે જનારા ત્યાં જ સ્થિર બની જાય છે અને ત્યાંથી પાછા આવતા નથી.

'તેને માટે આ શ્લોક છેઃ–

કેટલાક ઋષિઓ એ સૂર્યને આકાશના ઉપલા અડધા ભાગમાં રહેલા, વરસાદ વરસાવતા, પાંચ પગવાળા, બાર આકૃતિવાળા, પ્રજાના પિતા તરીકે વર્ણવે છે.+ જ્યારે બીજા

---

÷ ઉત્તરાયણ-મકરસંક્રાન્તિથી આરંભી છ માસ સુધી; અને દક્ષિણાયન-કર્કસંક્રાન્તિથી આરંભી છ માસ સુધી.

* આની સમજણ માટે મુણ્ડક ઉપનિષદ, ૧-૨-૧૦ ઉપરની ટિપ્પણી જુઓ.

+ પાંચ પગવાળા-પાંચ ઋતુઓ (હેમન્ત અને શિશિરને એક ગણતાં). ૭૨-૭૨ દિવસની એક ઋતુ, એમ વર્ષ અર્થાત્ સંવત્સરની પાંચ ઋતુઓ.

બાર આકૃતિવાળા-દરેક મહિનામાં સૂર્યની આકૃતિ જુદીજુદી થાય છે. આમ બાર મહિનાની બાર આકૃતિઓવાળા. આને જ બાર આદિત્યો કહેવાય છે, એના નામ ચૈત્રથી માંડીને ફાલ્ગુન માસ સુધી ક્રમશઃ ધાતા,

## બીજો પ્રશ્ન

ત્યાર પછી ભાર્ગવ વૈદર્ભિએ મહર્ષિ પિપ્પલાદને પૂછ્યું: 'ભગવન્! કયા દેવો પ્રજાનું ધારણ કરે છે? તેમાંના કેટલા પોતાની શક્તિ પ્રગટ કરે છે? અને તેમનામાં મુખ્ય કોણ છે? ૧

મહર્ષિ પિપ્પલાદે તેને જવાબ આપ્યો:

'આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂતો, અને વાણી, મન, આંખ અને કાન એ ઇન્દ્રિયો—આ દેવો પ્રજાનું ધારણ કરે છે. તેઓ પોતાની શક્તિ પ્રગટ કરીને કહે છે કે અમે જ આ શરીરને ટેકવી રાખીને તેનું ધારણ કરીએ છીએ. તેમને મુખ્ય પ્રાણે કહ્યું: 'તમે મોહમાં ન પડો અને અભિમાન ન કરો. હું જ મારા પોતાના પાંચ ભાગ* કરીને આ શરીરને ટેકવી રાખી એનું ધારણ કરું છું.' પણ તેમને આ વાત સાચી લાગી નહિ. આથી એ મુખ્ય પ્રાણે તોરમાં શરીરની બહાર નીકળવાનો ડોળ કર્યો. તેના બહાર નીકળવાની સાથે જ બીજા બધાય દેવો બહાર નીકળે છે, અને તે જો શરીરમાં સ્થિર રહે છે તો બીજા બધાય દેવો સ્થિર રહે છે. એ તો મધમાખીની રાણી મધપૂડાની બહાર નીકળતાં બધીય મધમાખી બહાર નીકળે છે અને તે જો મધપૂડામાં રહે તો બધીય અંદર રહે છે, તેવું જ છે. આમ પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા જાણ્યા બાદ વાણી, મન, આંખ અને કાન ખુશ થઈને પ્રાણની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે:—

'એ (પ્રાણ જ) અગ્નિરૂપે તપે છે, એ સૂર્ય છે, એ (વરસાદનો દેવ) પર્જન્ય છે, એ ઇન્દ્ર છે, એ વાયુ છે. એ જ પૃથ્વીરૂપ રયિ છે. એ જ દેવ સત્‌રૂપ અને અસત્‌રૂપ છે અને અમૃત પણ એ જ છે. રથનાં પૈડાના આરાઓ જેમ નાભિમાં સ્થિર બન્યા છે, તેમ ઋચાઓ, યજુર્મન્ત્રો, સામમંત્રો, યજ્ઞ, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ એ બધુંય પ્રાણમાં સ્થિર બન્યું છે. ૬

* પાંચ ભાગ—પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન અને ઉદાન.

# ત્રીજો પ્રશ્ન

ત્યાર પછી કૌસલ્ય આશ્વલાયને મહર્ષિ પિપ્પલાદને પૂછ્યું: 'હે ભગવન્! આ પ્રાણ કયાંથી જન્મે છે? આ શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે? પોતાના પાંચ ભાગ કરીને કેવી રીતે સ્થિર થાય છે? અને કેવી રીતે તે શરીરમાંથી ચાલ્યો જાય છે? વળી બહારના જગતને અને અંદરના જગતને તે કેવી રીતે ધારણ કરે છે?'૧

મહર્ષિ પિપ્પલાદે તેને કહ્યું:–

'ન પૂછવાના પ્રશ્નો તું પૂછે છે. તું બ્રહ્મનિષ્ઠ છે તેથી તને એના ઉત્તર આપું છું. આત્મામાંથી આ પ્રાણ જન્મે છે. જેમ મનુષ્ય પર તેનો પડછાયો આધાર રાખે છે, તેમ એ આત્મા પર જ આ પ્રાણ અવલંબેલો છે. મને કરેલા સંકલ્પ, કામના વગેરે વડે તે આ શરીરમાં આવે છે. જેમ રાજા પોતાના અધિકારીઓને 'આ ગામો પર તારો અધિકાર, આ ગામો પર તારો' એમ નીમે છે, તેમ આ પ્રાણ બીજા ઇન્દ્રિયોરૂપ પ્રાણોને છૂટાં છૂટાં કાર્યોમાં નીમે છે. તે ગુદા અને ગુહ્યેન્દ્રિયમાં અપાનને નીમે છે; આંખ, કાન, મુખ અને નાકમાં પ્રાણ પોતે જ સ્થિર બને છે; અને માણુ અને અપાનની વચમાં સમાન નામનો પ્રાણ રહે છે. એને સમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે એ જ હોમેલું (ખાધેલું) અન્ન સમાન રીતે લઈ જાય છે. તેમાંથી આ સાત જ્વાળાઓ* ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા હૃદયમાં રહેલો છે. હૃદયમાં એકસો ને એક નાડીઓ છે, અને તે દરેકની સો સો શાખાઓ છે. એ દરેક શાખાની બોતેર હજાર, બોતેર હજાર પ્રતિશાખાઓ છે. એ બધામાં વ્યાન નામનો પ્રાણ વિચરે છે.

* સાત જ્વાળાઓ—બે આંખ, બે કાન, બે નસકોરાં અને એક મોઢું, એમ સાત ઇન્દ્રિયગોલકો.

કોને પ્રાપ્ત થાય છે ? અને આ બધા ઇન્દ્રિયાદિ દેવો કોને આધારે રહ્યા છે ?'૨

મહર્ષિ પિપ્પલાદે તેને ઉત્તર આપ્યો:

'હે ગાર્ગ્ય, જેમ સૂર્ય આથમતાં તેનાં કિરણો એનાં તેજોમંડળમાં એક થાય છે અને સૂર્ય ઊગતાં તે કિરણો પાછાં બધે પ્રસરે છે, તેમ જ એ બધા પરમ દેવ મનમાં એક થાય છે. તેમ થતાં આ પુરુષ સાંભળતો નથી, જોતો નથી, સૂંઘતો નથી, સ્વાદ લેતો નથી, સ્પર્શતો નથી, ઉત્તર આપતો નથી, ગ્રહણ કરતો નથી, કામસુખ ભોગવતો નથી, મલત્યાગ કરતો નથી અને ગમન કરતો નથી. ત્યારે તે સૂતો છે એમ કહેવાય છે. આ શરીરરૂપ પુર (નગર)માં પ્રાણરૂપ અગ્નિઓ જ જાગે છે. આ અપાન ગાર્હપત્ય અગ્નિ* છે, વ્યાન અન્વાહાર્યપચન અગ્નિ છે અને પ્રાણ ગાર્હપત્ય અગ્નિમાંથી પ્રગટાવાતો આહવનીય અગ્નિ છે. અંદર ખેંચાતા ઉચ્છ્વાસ અને બહાર કઢાતા નિઃશ્વાસરૂપ બે આહુતિઓને જે સમાનપણે શરીરમાં લઈ જાય છે, તે સમાન પ્રાણ છે. મન યજ્ઞ કરનારો યજમાન છે. યજ્ઞનું ધારેલું ફળ ઉદાન છે; કારણ કે તે આ મનરૂપ યજમાનને દરરોજ (સુષુપ્તિને વખતે) બ્રહ્મ પાસે લઈ જાય છે. અહીં સ્વપ્નમાં આ દેવ (મન) પોતાની શક્તિનો અનુભવ કરે છે,—જે જે જોયું હોય તે તે પાછું જુએ છે, જે જે સાંભળ્યું હોય તે તે પાછું સાંભળે છે, દેશપરદેશમાં જે જે અનુભવ્યું હોય તે તે પાછું અનુભવે છે. એટલું જ નહિ પણ જોયેલું અને ન જોયેલું, સાંભળેલું અને ન સાંભળેલું, અનુભવેલું અને ન અનુભવેલું, સત્ય અને અસત્ય, બધું જ ને જુએ છે. પોતે સર્વરૂપ બનીને જુએ

* પ્રાચીન સમયમાં દરેક ઘરમાં ત્રણ અગ્નિઓ રહેતા હતા. ગાર્હપત્ય અગ્નિ (ગૃહનો પતિ)માં નિત્યની સામાન્ય આહુતિઓ અપાય છે; અન્વાહાર્યપચન અથવા દક્ષિણ નામના અગ્નિમાં પિતૃઓને સ્વધાકાર અપાય છે અને આહવનીય અગ્નિમાં દેવોને આહુતિઓ અપાય છે.

# પાંચમો પ્રશ્ન

ત્યારપછી શૈબ્ય સત્યકામે મહર્ષિ પિપ્પલાદને પૂછ્યું: 'હે ભગવન્! મનુષ્યોમાં જે મરણપર્યન્ત ૐકારનું ધ્યાન કરે છે, તે તેના વડે કયા લોકને પામે છે?' ૧

મહર્ષિ પિપ્પલાદે તેને કહ્યું:

'હે સત્યકામ! જે આ ૐકાર છે તે જ પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ છે. આથી જ્ઞાની પુરુષ એ ૐકારના આશ્રય વડે બેમાંના એકને મેળવે છે. તે જો अ એવી એક માત્રાવાળા ૐકારની ઉપાસના કરે છે, તો તે તેના વડે જ્ઞાન મેળવીને જલદી આ જગતમાં જન્મે છે. ઋગ્વેદની ઋચાઓ તેને મનુષ્યલોકમાં લઈ જાય છે. તે ત્યાં તપ, બ્રહ્મચર્ય અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ મહત્તા અનુભવે છે. હવે જો એ अ અને उ એવી બે માત્રાવાળા ૐકારની ઉપાસના કરે છે, તો તે મનમાં લય પામે છે અને યજુર્વેદના મન્ત્રો વડે અન્તરિક્ષમાં રહેલા ચન્દ્રલોકમાં ઊંચો ચઢે છે. ચન્દ્રલોકમાં વૈભવ ભોગવીને તે પાછો આવે છે. વળી જે મનુષ્ય अ, उ અને म् એવી ત્રણ માત્રાવાળા ૐ અક્ષર વડે પરમ પુરુષનું ધ્યાન કરે છે, તે તેજોમય સૂર્યલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. જેવી રીતે સાપ કાંચળીમાંથી છૂટો થાય છે, તેવી રીતે તે પાપમાંથી મુક્ત થઈ સામવેદના મન્ત્રો વડે બ્રહ્મલોક તરફ ઊંચો ચઢે છે. ત્યાં તે આ જીવસમુદાયથી પર રહેલા અને શરીરરૂપ પુર-(નગર)માં રહેનારા પરાત્પર (પરથી પણ પર) પુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તેને માટે નીચે પ્રમાણે બે શ્લોકો છે:—

'ૐકારની ત્રણ अ, उ અને म् એવી માત્રાઓ મૃત્યુલક્ષણ (અર્થાત વિનાશી) છે અને તેઓ અમૃતલક્ષણ (અર્થાત અવિનાશી) એવી અર્ધમાત્રામાં (જે પરબ્રહ્મનું આધારસ્વરૂપ છે

"આ સાંભળી તે મૂગો મૂગો રથમાં બેસીને ચાલી ગયો. તમને પૂછું છું કે, એ પુરુષ ક્યાં છે?"

મહર્ષિ પિપ્પલાદે તેને ઉત્તર આપ્યો:

"હે સૌમ્ય! અહીં આ શરીરની અંદર જ એ પુરુષ રહેલો છે; અને તેમાંથી જ સોળ કળા ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

"તે પુરુષે વિચાર કર્યો: 'કોના બહાર નીકળી જવાથી હું બહાર નીકળી જઈશ? અથવા કોના સ્થિર રહેવાથી હું સ્થિર રહી શકીશ?' આમ વિચાર કરીને તેણે પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો. પ્રાણમાંથી શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિય, મન અને અન્ન ઉત્પન્ન થયાં. અન્નમાંથી વીર્ય, તપ, મંત્રો, કર્મ અને લોકો થયા, અને લોકોમાં નામ ઉત્પન્ન થયું. જેવી રીતે સમુદ્ર તરફ વહેતી નદીઓ સમુદ્રને મળીને વિલય પામી જાય છે અને તેમનાં નામરૂપનો નાશ થાય છે તથા તેઓ સમુદ્ર તરીકે જ ઓળખાય છે, તેવી જ રીતે બધું જોનારા આ દ્રષ્ટાની પુરુષ તરફ જતી સોળ કળાઓ પુરુષને મળીને વિલય પામી જાય છે અને તેમનાં નામરૂપનો નાશ થાય છે તથા તેઓ પુરુષ તરીકે જ ઓળખાય છે. ત્યારે જ એ પુરુષ અકલ (કલા વિનાનો) અને અમર થાય છે.

"તેને માટે આ પ્રમાણે શ્લોક છે: 'રથનાં પૈડાંની નાભિમાં જેમ આરાઓ સ્થિર બન્યા છે, તેમ એ પુરુષમાં કલાઓ સ્થિર બની છે. એ જાણવાયોગ્ય પુરુષને તમે જાણો.' એને જાણશો તો મૃત્યુ તમને પીડા કરશે નહિ." ૬

તે છયે શિષ્યોને મહર્ષિ પિપ્પલાદે કહ્યું:

"આટલા સુધી જ હું આ પરબ્રહ્મને જાણું છું. આનાથી

योलेलिहा [illegible] ।



योऽग्निर ।



ન્દ્રિયથી સમજી નથી શકાતું, કર્મેન્દ્રિયથી જેનું ગ્રહણ નથી કરી શકાતું, જે ઉત્પત્તિરહિત, રંગરૂપરહિત, આંખ-કાન વિનાનું, હાથ-પગ વિનાનું, નિત્ય, વ્યાપક, સર્વમાં રહેલું અને અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તે સર્વ પ્રાણીઓના કારણરૂપ અવિનાશી તત્ત્વને બુદ્ધિમાન મનુષ્યો બરાબર જુએ છે. જેવી રીતે કરોળિયો જાળું ઉત્પન્ન કરે છે અને પાછું પોતામાં સમાવી દે છે, જેવી રીતે પૃથ્વીમાંથી ઔષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેવી રીતે મનુષ્યના શરીર પર વાળ અને રુવાંટાં આપોઆપ ઊગે છે, તેવી જ રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તપદ્વારા બ્રહ્મ સૃષ્ટિસ્વરૂપમાં વિકાસ પામે છે. તેમાંથી અન્ન (અર્થાત્ મૂળ પૃથ્વીતત્ત્વ) ઉત્પન્ન થાય છે. અન્નમાંથી પ્રાણ, તેમાંથી મન, તેમાંથી સત્ય (અર્થાત્ પંચમહાભૂતો) અને તેમાંથી ચૌદ લોકો તેમ જ કર્મોનું અમૃત (ફળ) ઉત્પન્ન થાય છે. જે (અક્ષર પુરુષ) સર્વનો જાણનાર અને સર્વનો સમજનાર છે, તેમજ જેનું તપ જ્ઞાનથી ભરેલું છે, તે અક્ષર પુરુષમાંથી આ સૃષ્ટિરૂપ ક્ષર બ્રહ્મ, નામ, રૂપ અને અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે.૯

## ખંડ બીજો

ત્યારે આ સત્ય છે. જે કર્મોને મન્ત્રોદ્વારા મહર્ષિઓએ જોયાં તે કર્મોનો યજુ વેદોમાં (અથવા ત્રેતાયુગમાં) અનેક પ્રકારે વિસ્તાર થયો છે. હે સત્યની ઇચ્છા રાખવાવાળાઓ! એ કર્મોનું તમે આચરણ કરો. સત્કર્મથી મેળવાતા બ્રહ્મલોકમાં જવાનો એ જ માર્ગ છે. જ્યારે સળગેલા અગ્નિમાં જવાળાઓ ભભૂકી ઊઠે, ત્યારે ઘીના બે ભાગની વચમાં આહુતિઓ નાખવી. જેમનું અગ્નિહોત્ર અમાસ-પૂનમ-ચાતુર્માસ્ય અને આગ્રયણ નામની ઇષ્ટિઓ (યાગો) વિનાનું રહે છે, તેમજ અતિથિ વિનાનું,

૨ ,

બીજો કયો હોઈ શકે? વધુ કહે છે કે: "મળ, મૂત્ર, દુર્ગંધ, વગેરેની શુદ્ધિ તો માટી, જળ, વગેરેથી થાય છે; પરંતુ એ તો લૌકિક શુદ્ધિ છે. ખરી પવિત્રતા તો 'હું, મારું' વગેરેને દૂર કરવાથી જ થાય છે. પવિત્રતા તો ચિત્તની શુદ્ધિ અને વાસનાઓના નાશથી જ થાય છે."+ એક મહાત્માએ કહ્યું છે કે ચિત્ત એટલે સંસાર. "સંકલ્પ અર્થાત્ વિચાર એટલે જ બંધન. નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુના વિચાર વડે અનિત્ય સંસારના સુખદુ:ખાત્મક બધા વિષયોમાંથી મમતારૂપ બંધનનો નાશ થઈ જાય તેને મોક્ષ કહેવાય છે."÷ ઉપનિષદો શીખવે છે કે "પથ્થર, સોનું કે માટીમાંથી બનાવેલી મૂર્તિઓની પૂજા મોક્ષની ઇચ્છાવાળાને ફરી જન્મ અને ભોગ આપવાવાળી થાય છે. આથી ફરી જન્મ ન આવે એમ ઇચ્છનારાએ એવી બહારની પૂજા છોડી દઈ પોતાના હૃદયમાં જ પૂજા કરવી."*

વળી, સર્વ વિભૂતિઓ બતાવી, ઊંચામાં ઊંચો સમન્વય સાધી, ઉપનિષદો મનુષ્યત્વની સાધનાની આ જાણે છેલ્લી સીમા બતાવે છે:

"હું જ એકલો બીજારૂપે છું, બ્રહ્મ છું, ઉત્પત્તિ છું, સર્વલોકનો ગુરુ છું અને સર્વ લોકમાં છું. હું જ સિદ્ધ છું, શુદ્ધ છું, અને પરમતત્ત્વ પણ હું જ છું. હું હમેશ છું, તે હું છું, હું નિત્ય છું અને પવિત્ર છું. વિજ્ઞાન હું છું, વિશેષ હું છું, સોમ હું છું, બધું ય હું છું. હું શુભ છું, શોકરહિત છું, સમ છું, અને ચૈતન્ય છું. હું માન અને અપમાનથી રહિત છું, ત્રણ ગુણોથી રહિત છું, શિવ છું. હું દ્વૈત અને અદ્વૈતથી રહિત છું, સુખદુ:ખ વગેરે દ્વંદ્વોથી રહિત છું, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિનાનો છું. પ્રકાશ વિનાનો છું, છતાં પ્રકાશરૂપ પણ હું જ છું. હું શૂન્ય અને અશૂન્યરૂપ છું, સુંદર અને કદરૂપો છું. સમતા અને વિષમતા વિનાનો છું. નિત્ય

+ મૈત્રેયી ઉપ૦, પૃ. ૪૨૦ ÷ નિરા૦ ઉપ૦, પૃ ૪૨૨ ૩૩

* મૈત્રેયી ઉપ૦, પૃ. ૪૨૧.

સાધ્યો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, પ્રાણ અને અપાન, ડાંગર અને જવ, તપ, શ્રદ્ધા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય અને વેદની આજ્ઞાઓ પણ એ પુરુષમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. સાત પ્રાણો, સાત જ્યોતિઓ, સમિધનાં લાકડાં, સાત હોમો, અને જેમાં સાત–સાત રૂપે સાત પ્રાણો છુપાઈને રહ્યા છે એવા આ સાત લોકો પણ એ પુરુષમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. સમુદ્રો અને પર્વતો તેમાંથી જ થયા છે, બધાં પ્રકારની નદીઓ તેમાંથી જ નીકળીને વહે છે, બધી ઔષધિઓ અને રસ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. એ પુરુષ જ (ક્ષરદૃષ્ટિએ) સર્વકર્મરૂપ છે, (અક્ષરદૃષ્ટિએ) તપરૂપ છે અને (અવ્યયદૃષ્ટિએ) પર નામનું અમૃત બ્રહ્મ છે. જે આ ગુફામાં છુપાયેલા તત્ત્વને જાણે છે, તે હે સૌમ્ય (શિષ્ય), અજ્ઞાનરૂપ બન્ધનને તોડી નાખે છે. ૧૦

## ખંડ બીજો

છુપાઈને ફરનારું હોવા છતાં એ મહાન તત્ત્વ અહીં સાક્ષાત્‌રૂપે અને સમીપમાં જ સ્થિર બનીને રહ્યું છે. તે જ અહીં ગતિમાન થયું છે, જીવે છે અને પલકારા મારે છે. તેને જ સત્, અસત્, પસંદ કરવા યોગ્ય, બુદ્ધિથી પર અને પ્રજામાં મુખ્ય જાણો. જે પ્રકાશમાન છે, જે અણુઓ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે, જેમાં લોકો અને લોકના અધિપતિ એવા લોકપાલો રહેલા છે. તે જ એ અક્ષર બ્રહ્મ છે. તે જ પ્રાણ છે, વાચા છે અને મન છે. તે જ સત્ય છે. અને તે જ અમૃત છે. હે સૌમ્ય ! તેને જ તારે લક્ષ્ય (નિશાન) તરીકે જાણવું. ઉપનિષદરૂપી મહાન ધનુષ્ય લઈને ઉપાસનારૂપ તીક્ષ્ણ બાણ તેના ઉપર [illegible] હે સૌમ્ય ! [illegible] [illegible] [illegible]

આગળ છે, બ્રહ્મ જ પાછળ છે, બ્રહ્મ જ દક્ષિણ બાજુએ અને ઉત્તર બાજુએ છે, બ્રહ્મ જ નીચે અને ઉપર પ્રસરેલું છે અને એ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ બ્રહ્મ જ આ વિશ્વરૂપે રહેલું છે. ૧૧

## ત્રીજું મુણ્ડક

### ખંડ પહેલો

જીવાત્મા અને પરમાત્મારૂપ બે પક્ષીઓ સાથે રહેનારા મિત્રો છે, અને એક જ શરીરરૂપ વૃક્ષમાં ભેટીને રહ્યા છે. તેમાંનું એક પક્ષી (જીવાત્મા) મીઠું લાગતું ફળ ખાય છે, અને બીજું (પરમાત્મા) તેને ન ખાતાં માત્ર જોયા કરે છે. એ જ વૃક્ષમાં આસક્ત બનેલો પુરુષ (જીવાત્મા) પોતાની લાચારીને લઈને મોહ પામીને શોક કરે છે. પણ જ્યારે એ જીવાત્મા બીજા-(પરમાત્મા)ને નિયંતા તરીકે જુએ છે, ત્યારે 'આ તો બધો એનો જ મહિમા હું જોઈ રહ્યો છું' એમ સમજે છે અને શોક-રહિત બને છે. જ્યારે એ જોનારો જીવાત્મા સોનેરી પ્રકાશ-વાળા અને સૃષ્ટિના કારણરૂપ, કર્તા અને નિયંતા એવા પરમ-પુરુષને જુએ છે, ત્યારે એ જ્ઞાની અને શુદ્ધ બનીને તેમજ પુણ્ય અને પાપને દૂર હડસેલીને પૂરેપૂરો તેના જેવો થાય છે. જે આ સર્વભૂતોરૂપે દેખાય છે, તે એ જ પ્રાણ (અર્થાત્ બ્રહ્મ) છે એમ જાણીને જ્ઞાની બહુ વાદ કરતો નથી. પણ એ પોતાના આત્મામાં જ મગ્ન બની અને પોતાના આત્મામાં જ રમ થઈ સહજ ક્રિયા કરતો રહે છે. એ જ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. દોષરહિત બનેલા [illegible] નિર્મળ [illegible] [illegible]

ચાલી જાય છે. જે મનુષ્ય મનમાં અનેક કામનાઓની ઇચ્છા રાખે છે, તે જુદેજુદે ઠેકાણે એ કામનાઓના વિષયોને સાથે લઈને જન્મે છે. પરન્તુ જેની બધી કામનાઓ શાન્ત થઈ ગઈ છે અને જે કૃતાર્થ બન્યો છે, તેની બધી કામનાઓ અહીં જ શમી જાય છે. આ આત્મા વેદના અભ્યાસ વડે મળતો નથી, બુદ્ધિ વડે મળતો નથી તેમજ બહુ પંડિતાઇ વડે પણ મળતો નથી. એ આત્મા જેને પસંદ કરે છે, તેને જ એ મળે છે; તેની આગળ જ એ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. આ આત્મા નિર્બળ (કાયર) મનુષ્યથી મેળવાતો નથી તેમજ કાળજીવિનાના મનુષ્યને પણ એ મળતો નથી. વળી ગમે તેમ કરેલા તપ વડે પણ તે મળતો નથી. પરન્તુ જે જ્ઞાની આ ઉપાયોથી પ્રયત્ન કરે છે તેનો આત્મા બ્રહ્મના ધામમાં પહોંચે છે. જ્ઞાન વડે તૃપ્ત બનેલા, કૃતાર્થ થયેલા, આસક્તિ વિનાના, શાન્ત બનેલા, બુદ્ધિમાન અને જિતેન્દ્રિય એવા ઋષિઓ સર્વત્ર રહેલા તેને મેળવીને એ સર્વરૂપ આત્મામાં જ પ્રવેશ કરે છે. વેદાન્તના વિજ્ઞાનનો જેમણે નિશ્ચયપૂર્વક અર્થ કર્યો છે અને સંન્યાસની પ્રાપ્તિને લઇને જેમની બુદ્ધિ શુદ્ધ બની છે, તેવા એ બધા યોગીઓ મરણ પછી અમરપણું મેળવીને બ્રહ્મલોકમાં મુક્ત બનીને રહે છે. એ યોગીઓની પંદર કળાઓ તેમનાં મૂળ સ્થાનમાં લય પામી જાય છે અને ઇન્દ્રિયોરૂપ દેવો પણ તે તે ઇન્દ્રિયની અભિમાની દેવતા લય પામે છે.* તેમનાં

* પંદર કલાઓ - પાંચ [illegible] નંદ, વિજ્ઞાન, મ[illegible]
અને વાયુ; પાંચ [illegible] [illegible] વિષ્ણુ, [illegible]
[illegible] અગ્નિ, [illegible] સોમ; [illegible] [illegible] બ્રહ્મા, મ[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]) [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

છે. એ 'અ'કાર 'આપ્તિ' (પ્રાપ્તિ)માંથી અથવા 'આદિમત્ત્વ' (આદિયુક્ત હોવાપણું)માંથી ઉપજાવવામાં આવ્યો છે. જે આ વ્યુત્પત્તિને જાણે છે, તે બધી ય કામનાઓને પ્રાપ્ત કરે છે અને આદિરહિત બને છે. સ્વપ્ન અવસ્થાનો તૈજસ આત્મા 'ઉ'કારરૂપ બીજી માત્રા છે. એ 'ઉ'કાર 'ઉત્કર્ષ' શબ્દમાંથી અથવા 'ઉભયત્વ' શબ્દમાંથી ઉપજાવવામાં આવેલો છે. જે આ વ્યુત્પત્તિને જાણે છે, તે પોતાના જ્ઞાનના પ્રવાહની ઉન્નતિ કરે છે અને સર્વ તરફ સમાન બને છે. તેમજ બ્રહ્મને ન જાણતો હોય એવો કોઈ તેના કુળમાં થતો નથી. સુષુપ્તિ અવસ્થાનો પ્રાજ્ઞ આત્મા 'મ'કારરૂપ ત્રીજી માત્રા છે. એ 'મ'કાર 'મિતિ' (માપ) અથવા 'અપિતિ' (લય) શબ્દમાંથી ઉ ... આવ્યો છે. જે આ વ્યુત્પત્તિને જાણે છે, તે (પોતાના ... આ બધાનું માપ કાઢી શકે છે અને (આત્મામાં) ... પામે છે. માત્રા વિનાનો ચોથો આત્મા વાણીના ... પર છે. સંસારરૂપ પ્રપંચ ત્યાં શાંત થઈ જાય છે. તે ... સ્વરૂપ છે, દ્વૈત વિનાનો છે. આ પ્રમાણે ૐકાર આ... છે. જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે પોતે પોતાની મેળે જ ...માં પ્રવેશ કરે છે. ૧૨

ૐ હે પૂજ્ય દેવો! અમે કાનો વડે કલ્યાણને સાંભળી આંખો વડે કલ્યાણને જોઇએ, સુદૃઢ અંગો વડે તથા દેહ ... તમારી સ્તુતિ કરતા રહીએ. અને દેવોએ આ... ... એવું આયુષ્ય અમે ભોગવીએ.

સારી કીર્તિવાળા ઇન્દ્ર અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ)... સર્વને જાણનારા પૂષા અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) ... અટકાવી શકાય એવા ગતિવાળા તાર્ક્ષ્ય (ગરુડ) ... સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) કરો. બૃહસ્પતિ અમારું સ્વસ્તિ (કલ્યાણ) કરો. ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

મનના નિગ્રહવાળા (મનને વશ રાખનારા) થાઓ. લોકોમાં હું યશસ્વી થાઉં. સ્વાહા. હું શ્રેષ્ઠ અને ખૂબ ધનવાન થાઉં. સ્વાહા. હે ભગદેવતા* તારામાં હું પ્રવેશ કરું. સ્વાહા. હે ભગદેવતા ! તું મારામાં પ્રવેશ કર. સ્વાહા. અનેક રૂપવાળા એવા તારામાં હે ભગદેવતા ! હું મારાં પાપકર્મો ધોઉં છું. સ્વાહા. જેવી રીતે ઢોળાવ પર પાણી નીચે પડે છે અને જેવી રીતે મહિનાઓ દિવસોને પોતામાં સમાવી દેનાર વર્ષ તરફ જાય છે, તેવી રીતે હે ધાતા !* બ્રહ્મચારી શિષ્યો સર્વ તરફથી મારી પાસે આવો. સ્વાહા. તમે મારી સમીપ જ છો, તો મને જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ આપો અને મારા ઉપર અનુગ્રહ કરો.[૩]

## પાંચમો અનુવાક

**ભૂઃ**, **ભુવઃ** અને **સ્વઃ** આ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ (મંત્રોચ્ચારો) છે. તેઓમાં આ ચોથી **મહઃ** નામની વ્યાહૃતિને માહાચમસ્ય ઋષિ જાણતા હતા. તે **મહઃ** જ બ્રહ્મ છે. તે આત્મા છે. બીજા બધા દેવતાઓ તેના અવયવો છે.

**ભૂઃ** એટલે આ પૃથ્વીલોક, **ભુવઃ** એટલે અંતરિક્ષ, **સ્વઃ** એટલે પેલો સ્વર્ગલોક, અને **મહઃ** એટલે આદિત્ય; આદિત્ય વડે જ આ બધા લોક મહત્તા પામે છે.

અથવા **ભૂઃ** એટલે અગ્નિ, **ભુવઃ** એટલે વાયુ, **સ્વઃ** એટલે આદિત્ય અને **મહઃ** એટલે ચંદ્રમા; ચંદ્રમા વડે જ બધાં નક્ષત્રો મહત્તા પામે છે.

અથવા **ભૂઃ** એટલે ઋચાઓ, **ભુવઃ** એટલે સામમન્ત્રો, **સ્વઃ** એટલે યજુમન્ત્રો, અને **મહઃ** એટલે બ્રહ્મ; બ્રહ્મ વડે જ બધા વેદો મહત્તા પામે છે.

* [illegible]

સ્થિર થાય છે. તે પોતાનું રાજ્ય મેળવે છે, મનના પતિને પામે છે. તે વાણીનો પતિ, આંખનો પતિ, કાનનો પતિ, બુદ્ધિનો પતિ થાય છે. બ્રહ્મ આકાશરૂપ શરીરવાળું છે, સત્ય-રૂપ આત્માવાળું છે, પ્રાણરૂપ આરામવાળું છે, મનરૂપ આનંદ-વાળું છે, તેમજ શાન્તિથી ભરપૂર અને અમર છે. હે શિષ્ય પ્રાચીનયોગ્ય ! તું તેની ઉપાસના કર.

## સાતમો અનુવાક

પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ, દ્યુલોક (સ્વર્ગ), દિશાઓ અને અવાન્તર-દિશાઓ (ખૂણાઓ)—આ પાંચને લોકરૂપ પાંક્ત (પંચક) કહે છે. અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, ચંદ્રમા અને નક્ષત્રો—આ પાંચ-ને દેવતારૂપ પાંક્ત (પંચક) કહે છે. જળ, ઔષધિ, વનસ્પતિ, આકાશ અને આત્મા—આ પાંચને ભૂતરૂપ પાંક્ત (પંચક) કહે છે. આ ત્રણ પાંક્તો (પંચકો) આધિભૌતિક અર્થાત્ ભૂત-સંબંધી છે.

આધ્યાત્મિક અર્થાત્ શરીરસંબંધી પાંક્તો આ પ્રમાણે છે: પ્રાણ, વ્યાન, અપાન, ઉદાન અને સમાન—એ પાંચને પ્રાણરૂપ પાંક્ત (પંચક) કહે છે. આંખ, કાન, મન, વાણી અને ત્વચા—એ પાંચને ઇન્દ્રિયરૂપ પાંક્ત (પંચક) કહે છે. ચામડી, માંસ, સ્નાયુ, હાડકાં અને મજ્જા—એ પાંચને ધાતુરૂપ પાંક્ત કહે છે.

આ પ્રમાણે જાણીને ઋષિ બોલ્યા: આ બધું જ જગત પાંક્ત (પંચક)રૂપ છે. આધ્યાત્મિક પાંક્ત (પંચક) વડે મનુષ્ય બહારનું પાંક્ત (પંચક) જાણે છે.

## આઠમો અનુવાક

ૐ બ્રહ્મ છે. ૐ જ આ બધું છે. ૐ એમ બોલેલાં કોઈ પણ [illegible] અનુકરણ કરતી વખતે શિષ્ય પણ ૐ જ બોલે છે.

## મો અનુવાક

હું સંસારરૂપ વૃક્ષને અંતર્યામીરૂપે પ્રેરનારો છું. મારી કીર્તિ ર્વતની ટોચ જેવી ઊંચી છે. હું ઊંચે ચઢેલો અને પવિત્ર છું મને બળરૂપ ધનવાળા ઇન્દ્રનું અમૃત છું. મને પ્રકાશયુક્ત ધન મળ્યું છે. હું નિર્મળ બુદ્ધિવાળો અને અમૃત વડે સિંચાયેલો છું—આ પ્રમાણે ત્રિશંકુનો વેદપાઠ છે.

## અગિયારમો અનુવાક

વેદ ભણાવીને ગુરુ શિષ્યને બોધ આપે છેઃ—સત્ય બોલજે, ધર્મનું આચરણ કરજે, વેદ ભણવામાં આળસ કરતો નહિ, ગુરુને સંતોષ થાય એવી એમને દક્ષિણા આપીને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરજે અને વંશરૂપ તાંતણાને તોડી નાખતો નહિ. સત્યથી ચળતો નહિ. ધર્મથી ચળતો નહિ. કુશળતા છોડી દેતો નહિ. ઐશ્વર્ય મેળવવા માટે આળસને છોડી દેજે. વેદાભ્યાસ અને પ્રવચનમાં આળસ કરતો નહિ. દેવ અને પિતૃનાં કાર્યમાં આળસ કરતો નહિ. માતાને દેવ સમાન ગણજે. પિતાને દેવ સમાન ગણજે. ગુરુને દેવ સમાન ગણજે. અતિથિને દેવ સમાન ગણજે. જે અનિન્દિત (નિર્દોષ) કર્મો છે, તે કરવાં—બીજાં નહિ. જે અમારાં શ્રેષ્ઠ આચરણો છે, તે આચરવાં—બીજાં નહિ. જે અમારામાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો છે, તેમને આસન આપી તારે તેમનો થાક ઉતારવો. શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન આપવું—અશ્રદ્ધાથી આપવું નહિ. વૈભવ અનુસાર આપવું. વિનયપૂર્વક આપવું. શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનો ભય રાખીને આપવું. દેશ-કાલ-પાત્ર જાણીને આપવું. જો તને શ્રૌત-સ્માર્ત કર્મની બાબતમાં અથવા કુલાચારની બાબતમાં શંકા થાય, તો ત્યાં જે વિચારશીલ, જિતેન્દ્રિય, કર્મ કરવામાં સમર્થ, શાંત બુદ્ધિના અને ધર્મમાં પ્રીતિવાળા બ્રાહ્મણો

આને માટે ખાસ ઊંચી જાતના કાગળો વાપરવામાં આવ્યા છે, અને તદ્દન નવા ટાઇપથી આ ગ્રંથો છાપવામાં આવ્યા છે. તેથી તે પાછળ ખાસ વધારાનો ખર્ચ થયો છે. તે બધા ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓની અનહદ મોંઘવારી તો છે જ. આમ છતાં આ ગ્રંથનું મૂલ્ય બને તેટલું ઓછું રાખવામાં આવ્યું છે. આ માટે શ્રી જમનાદાસ ભગવાનદાસ ટ્રસ્ટ તરફથી અમને રૂ. ૫૦૦) ની મદદ મળી છે, તે બદલ અમે તે ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનો અહીં આભાર માનીએ છીએ.

ઉપનિષદોના આ બંને ભાગો "વિવિધ ગ્રંથમાળા"ના ચાલુ સં. ૨૦૦૦ ના વર્ષનાં પ્રથમનાં બે પુસ્તકો તરીકે મોકલી અપાશે.

મુંબઈ,
તા. ૨૮–૧૦–૪૩

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલયના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

તે અસત્‌માંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું. તેણે પોતે જ પોતાને નિર્માણ કર્યું. તેથી જ તેને 'સુકૃત' અર્થાત્ 'પોતે જ નિર્માણ થયેલું' કહેવાય છે. જે એ સુકૃત છે, તે જ રસ છે. આ રસરૂપ બ્રહ્મને મેળવીને જ મનુષ્ય આનંદી થાય છે. જો આ હૃદયરૂપ આકાશમાં બ્રહ્મરૂપ આનંદ ન હોત, તો કોણ શ્વાસ લઈ શકતે, કોણ જીવન ધારણ કરી શકતે? એ આત્મા જ આનંદ આપે છે. જ્યારે મનુષ્ય અદૃશ્ય, શરીરરહિત, વાણીથી પર, કોઈના ઉપર પણ આધાર ન રાખનારા અને ભયરહિત એવા આ તત્ત્વનો આધાર મેળવે છે, ત્યારે તે અભયને પામે છે. પણ જ્યારે તે જરા જેટલો પણ એ તત્ત્વ અને પોતાની વચ્ચે ભેદ પાડે છે, ત્યારે તેને ભય થાય છે. જે વિદ્વાન હોવા છતાં પણ બ્રહ્મના આ અભેદને માનતો નથી, તેને તો તે બ્રહ્મ ભયરૂપ જ છે. તેને માટે આ શ્લોક આમ કહે છે:

## આઠમો અનુવાક

આ બ્રહ્મના ભયને લીધે જ વાયુ વાય છે, આના ભયને લીધે જ સૂર્ય ઊગે છે, આના ભયને લીધે જ અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને પાંચમો મૃત્યુદેવ (યમ) પોતપોતાની ફરજ બજાવે છે.

એ આનંદનો હવે ઊંડો વિચાર કરીએ. કોઈ ભર- [illegible]ો યુવાન હોય અને તેણે વેદનો અભ્યાસ કર્યો હોય, [illegible] આશાવાળો, સુદૃઢ અને બળવાન હોય, અને આખી પૃથ્વી ધન વડે પૂર્ણ હોય (અર્થાત તે [illegible] હોય). તો તેનો જે આનંદ તે મનુષ્યના [illegible] છે. મનુષ્યના તેવા સો આનંદ તે મનુષ્ય- [illegible]દ બરાબર છે. અને તેવો આનંદ નિષ્કામ [illegible] ને ) હોય છે મનુષ્યગન્ધર્વના

## નવમો અનુવાક

જેને મેળવ્યા વિના વાણી મનની સાથે જ પાછી
છે, તે બ્રહ્મના આનંદને જાણનારો કશાથી પણ ભય પા
નથી. તેવા જ્ઞાનીને, 'શા માટે મેં પુણ્ય ન કર્યાં, શા મ
મેં પાપ કર્યાં,' એવા વિચારો કદી સંતાપતા નથી. જે
પ્રમાણે જાણે છે, તે પોતાને એ બન્નેમાંથી બચાવે છે. (અથ
પુણ્ય અને પાપ એ બન્નેમાંથી પોતે છૂટો થાય છે.) જે આ
જાણે છે, તે જરૂર પોતાને એ બન્નેમાંથી બચાવે છે. અ
ગૂઢ રહસ્ય છે.

ૐ બ્રહ્મ અમારું બન્નેનું (ગુરુ-શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરો,
અમારું બન્નેનું સાથે પાલન કરો. અમે બન્ને સાથે જ સામર્થ્ય
મેળવીએ. બન્ને તેજસ્વી હોઈ અમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાઓ. અમે
પરસ્પરનો દ્વેષ કરીએ નહિ. ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

## ત્રીજી વલ્લી : ભૃગુવલ્લી

ૐ બ્રહ્મ અમારું બન્નેનું (ગુરુ-શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરો,
અમારું બન્નેનું સાથે પાલન કરો. અમે બન્ને સાથે જ સામર્થ્ય
મેળવીએ. બન્ને તેજસ્વી હોઈ અમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાઓ. અમે
પરસ્પરનો દ્વેષ કરીએ નહિ. ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ:

એકથી છ અનુવાકો

વરુણનો પુત્ર ભૃગુ પોતાના પિતા વરુણ પાસે ગયો અને
બોલ્યો : 'હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો.'
(ભૃગુને) વરુણે આમ કહ્યું : 'અન્ન ([illegible]), પ્રાણ, આંખ,
કાન, મન, વાણી—એ બધાં બ્રહ્મને જાણવાનાં સાધન છે.'

ભૃગુને તેણે કહ્યું: 'તપ વડે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કર. તપ બ્રહ્મ છે.'

તેણે તપ કર્યું. તપ કરીને તેણે 'વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) બ્રહ્મ છે' એમ જાણ્યું. 'કારણ કે વિજ્ઞાનમાંથી જ આ પ્રાણીઓ જન્મે છે, વિજ્ઞાન વડે જ જન્મેલા જીવે છે અને અંતે વિજ્ઞાન તરફ જ જાય છે અને એમાં લય પામે છે.'

આમ જાણીને ફરીથી તે પોતાના પિતા વરુણ પાસે ગયો અને બોલ્યો: 'હે ભગવન્! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો.'

ભૃગુને તેણે કહ્યું: 'તપ વડે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કર. તપ બ્રહ્મ છે.'

તેણે તપ કર્યું. તપ કરીને તેણે 'આનંદ બ્રહ્મ છે' એમ જાણ્યું. 'કારણ કે આનંદમાંથી જ આ પ્રાણીઓ જન્મે છે, આનંદ વડે જ જન્મેલા જીવે છે અને અંતે આનંદ તરફ જ જાય છે અને એમાં લય પામે છે.'

આ પ્રમાણેની વરુણપુત્ર ભૃગુની આ વિદ્યા પરમ આકાશમાં સ્થિર થયેલી છે. જે આમ જાણે છે તે સ્થિર થાય છે, અન્નવાળો અને અન્ન ખાનારો થાય છે, અને પ્રજા, પશુ, બ્રહ્મતેજ તેમજ કીર્તિ વડે મહાન થાય છે.

## સાતમો અનુવાક

અન્નની નિંદા કરવી નહિ. એ વ્રત છે. પ્રાણ અન્ન છે અને શરીર અન્ન ખાનારું છે. પ્રાણમાં શરીર સ્થિર બન્યું છે અને શરીરમાં પ્રાણ સ્થિર બન્યો છે. આમ આ અન્ન અન્નમાં સ્થિર બન્યું છે. જે આમ અન્નને અન્નમાં સ્થિર બનેલું જાણે છે, તે સ્થિર બને છે અને અન્નવાળો તેમજ અન્ન ખાનારો થાય છે, તેમજ પ્રજા, પશુ, બ્રહ્મતેજ અને કીર્તિ વડે મહાન થાય છે.

મળેલા પદાર્થના રક્ષણરૂપ 'ક્ષેમ' વાણીમાં સ્થિર બન્યું છે. ન મળેલા પદાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ 'યોગ' અને મળેલાના રક્ષણરૂપ 'ક્ષેમ' પ્રાણ અને અપાનમાં સ્થિર બન્યા છે. કર્મ હાથમાં સ્થિર બન્યું છે. ગતિ પગમાં સ્થિર બની છે. મળત્યાગની ક્રિયા ગુદામાં સ્થિર બની છે. આ બધી મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓનું જ્ઞાન છે.

હવે દૈવી શક્તિઓનું જ્ઞાન આ પ્રમાણે છે:—તૃપ્તિ વરસાદમાં સ્થિર બની છે. બળ વીજળીમાં સ્થિર બન્યું છે. યશ પશુઓમાં સ્થિર બન્યો છે. તેજ નક્ષત્રોમાં સ્થિર બન્યું છે. પુત્રજન્મ, અમરપણું (વંશની અખંડિતતા) અને આનન્દ ગુહ્યેન્દ્રિયમાં સ્થિર બન્યાં છે.* અને બધું જગત આકાશમાં સ્થિર બન્યું છે. જે આ સ્થિરતાની ઉપાસના કરે છે, તે સ્થિર બને છે. તેની 'મહઃ' તરીકે જે ઉપાસના કરે છે, તે મહાન થાય છે. તેની 'મન' તરીકે જે ઉપાસના કરે છે, તે માનવાળો થાય છે. તેની 'નમ' તરીકે જે ઉપાસના કરે છે, તેને બધી કામનાઓ નમન કરે છે. તેની બ્રહ્મ તરીકે જે ઉપાસના કરે છે, તે બ્રહ્મવાન થાય છે. તેની 'બ્રહ્મના પરિમર'× તરીકે જે ઉપાસના કરે છે, તેના દ્વેષ કરનારા તેની આસપાસ રહેલા શત્રુઓ તેમજ તેના અણગમતા સગાઓ મરી જાય છે.

જે આત્મા આ પુરુષમાં છે અને જે આદિત્યમાં છે, તે બન્ને એક જ છે. જે આમ જાણે છે, તે આ લોકમાંથી મરણ પામ્યા બાદ આ અન્નમય આત્માને પહોંચીને, આ પ્રાણમય આત્માને પહોંચીને, આ મનોમય આત્માને પહોંચીને, આ વિજ્ઞાન-

* આ વાક્ય મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓના જ્ઞાનમાં આવવું જોઈતું હતું; દૈવીમાં શા માટે આપવામાં આવ્યું છે તે સમજાતું નથી.

× તેમાં આખી સૃષ્ટિ [illegible] વાયુ અથવા આકાશ અર્થ. [illegible]

તેઓ બોલ્યા: 'વાહ! આ સુકૃત* (ઘણું સારું) છે.'

પુરુષ જરૂર સુકૃત (ઘણું સારું) છે.

તેણે તેમને કહ્યું: 'પોતપોતાને યોગ્ય નિવાસસ્થાનમાં તમે સર્વ પ્રવેશ કરો.'૩

અગ્નિએ વાણી બનીને મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. વાયુએ પ્રાણ બનીને નસકોરામાં પ્રવેશ કર્યો. આદિત્યે ચક્ષુઇન્દ્રિય બનીને આંખોમાં પ્રવેશ કર્યો. દિશાઓએ શ્રોત્ર બનીને કાનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ઔષધિ–વનસ્પતિઓએ રુવાંટાં બનીને ત્વચામાં પ્રવેશ કર્યો. ચન્દ્રમાએ મન બનીને હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. મૃત્યુએ અપાન પ્રાણ બનીને નાભિમાં પ્રવેશ કર્યો. જળે વીર્ય બનીને ગુહ્યેન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કર્યો.૪

ત્યારે ભૂખ અને તરસે આત્માને કહ્યું: 'અમને પણ નિવાસસ્થાન આપો.'

આત્માએ તેમને ઉત્તર આપ્યો: 'આ જ બધા દેવતાઓમાં તમને વહેંચી આપું છું. તેઓમાંથી તમે તમારો ભાગ મેળવજો.'

આથી જ જે કાંઈ દેવતાને હોમવાના પદાર્થોની આહુતિ અપાય છે તેમાં ભૂખ અને તરસનો પણ ભાગ હોય છે.

## ખંડ ત્રીજો

રીતે રહી શકશે? (માટે લાવ એમાં હું પ્રવેશ કરું).' તેને વળી પાછો વિચાર થયો: 'પગનો અંગૂઠો અને બ્રહ્મરન્ધ્ર એ બેમાંથી કયે રસ્તે હું આ શરીરમાં પેસું?' તેણે વળી વિચાર્યું: 'જો બોલાય વાણી વડે, શ્વાસ લેવાય પ્રાણ વડે, જોવાય આંખ વડે, સંભળાય કાન વડે, સ્પર્શ કરાય ત્વચા વડે, વિચાર કરાય મન વડે, અન્ન નીચે ઉતારીને પચાવાય અપાન વડે, મૂત્રત્યાગ થાય ગુહ્યેન્દ્રિય વડે, તો પછી હું કોણ? આ શરીરમાં મારું કર્તવ્ય શું?' ૧૧

આમ વિચારીને પછી તે આત્માએ આ માથાના વચલા ભાગને વિદારીને (અર્થાત્ છિદ્ર પાડીને) એ બ્રહ્મરન્ધ્રદ્વારા અંદર પ્રવેશ કર્યો. વિદારેલું હોવાથી આને વિદૃતિ નામનું દ્વાર કહે છે. તે દ્વાર જ આનંદની પ્રાપ્તિ કરાવનારું હોઇ 'નાન્દન-દ્વાર' પણ કહેવાય છે.

એ આત્માનાં ત્રણ રહેઠાણો* છે અને ત્રણ અવસ્થાઓ (સ્વપ્નો)+ છે. (જમણી આંખ બતાવીને ગુરુ શિષ્યને કહે છે.) આ એક રહેઠાણ છે. (જાગ્રત અવસ્થામાં આત્મા અહીં રહે છે). (કંઠ તરફ બતાવીને) આ બીજું રહેઠાણ છે. (સ્વપ્ન અવસ્થામાં એ અહીં રહે છે.) (હૃદય તરફ બતાવીને) આ ત્રીજું રહેઠાણ છે. (સુષુપ્તિ અવસ્થામાં એ અહીં રહે છે.)૧૨

તેણે આમ જન્મીને અર્થાત્ શરીરમાં પ્રવેશ કરીને આજુ-બાજુ પ્રાણીઓ તરફ જોઇને વિચાર્યું: 'જો હું એકલો જ આ સર્વરૂપે રહ્યો છું, તો પછી શા માટે બીજાની વાત કરવાની અહીં કોઇ ઇચ્છા કરે?' તેણે પોતાના આ સંકલ્પ અનુસાર એ જ વિરાટ પુરુષરૂપ બ્રહ્મને બધે વ્યાપી રહેલું જોયું અને વિચાર્યું: 'આ બધું મારું જ સ્વરૂપ મેં જોયું' આથી જ

* ત્રણ રહેઠાણો: જમણી આંખ, કંઠ અને હૃદય અથવા [illegible] શરીર માતાનો ગર્ભાશય અને પોતાનું શરીર

+ ત્રણ સ્વપ્ન: જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાઓ

તેને માટે વામદેવ ઋષિએ કહ્યું છે: 'હું જ્યારે માતાના ગર્ભમાં હતો, ત્યારે જ મેં આ બધા દેવોના જન્મો બરાબર જાણ્યા હતા. શરીરરૂપ સો લોખંડી પુરો (નગરો)માં મને અહીં નીચે જકડી રાખવામાં આવ્યો હતો. છતાં પણ હું બાજપક્ષીની જેમ બળપૂર્વક તેને ભેદીને બહાર નીકળ્યો છું.' ગર્ભમાં સૂતા સૂતા જ વામદેવ આમ બોલ્યા હતા. ૫

આ પ્રમાણે જાણનારો શરીરના નાશ પછી ઊંચે ચઢીને પેલા સ્વર્ગલોકમાં બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરીને અમર બને છે, અમર બને છે. ૬

## ત્રીજો અધ્યાય

ૐ આપણે જેની ઉપાસના કરીએ છીએ, તે આત્મા કોણ છે? જેના વડે મનુષ્ય જોવા, સાંભળવા, ગન્ધો સૂંઘવા, વાચા બોલવા અને સ્વાદવાળું કે સ્વાદ વિનાનું જાણવા શક્તિમાન થાય છે, તે આ આત્મા કયો? ૧

જે આ હૃદય છે અને જે આ મન છે તે તેમજ સંજ્ઞાન, આજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, મેધા, દૃષ્ટિ, ધૃતિ, મતિ, મનીષા, જૂતિ, સ્મૃતિ, સંકલ્પ, ક્રતુ, અસુ, કામ અને વશ,×—એ બધાં પ્રજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મનાં જ નામો છે. ૨

આ બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, પ્રજાપતિ, બધા દેવો તેમજ પૃથ્વી-જળ

× આ બધાં પ્રજ્ઞાનરૂપ મનની [illegible] નામ છે [illegible] આજ્ઞાન-
[illegible] જ્ઞાન. વિજ્ઞાન [illegible] જ્ઞાન [illegible]
પ્રજ્ઞાન મન [illegible] જ્ઞાન [illegible]
[illegible]
[illegible]

# ૯—શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ

ૐ બ્રહ્મ અમારું બન્નેનું (ગુરુ–શિષ્યનું) સાથે રક્ષણ કરો. અમારું બન્નેનું સાથે પાલન કરો. અમે બન્ને સાથે જ સામર્થ્ય મેળવીએ. બન્ને તેજસ્વી હોઈ અમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાઓ. અમે પરસ્પરનો દ્વેષ કરીએ નહિ. ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

## પહેલો અધ્યાય

ૐ બ્રહ્મ વિષે વિચારનારાઓ કહે છે,—જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મ શું છે? આપણે શામાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ? શા વડે જીવીએ છીએ? અને ક્યાં આપણી સ્થિતિ છે? હે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, કોના નિયમ તળે રહીને, આપણે સુખ–દુઃખરૂપ વ્યવસ્થાને અનુસરીએ છીએ? ૧

કોઈ કહે છે કે જગતનું કારણ કાળ છે. કોઈ કહે છે કે તે નિયતિના નિયમ અનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ કહે છે કે, જગતની ઉત્પત્તિ સ્વાભાવિક જ થાય છે. કોઈ કહે છે કે જગત યદૃચ્છાથી અથવા અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પંચમહાભૂતને જગતનું કારણ માને છે, તો કોઈ પ્રકૃતિને, તો કોઈ પુરુષને, તો કોઈ આ બધાના સંયોગને જગતનું કારણ માને છે. પણ આ બધા આત્માથી જુદા છે અને આત્મા તો અવશ્ય છે જ, માટે એ બધા જગતનું કારણ બની શકતા નથી. તેમજ જીવાત્મા પણ સુખ અને દુઃખને કારણે જગત ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ નથી. ૨

આમ વિચારીને બ્રહ્મ વિષે વિચાર કરનારાઓએ ધ્યાનરૂપ યોગમાં લીન બનીને બ્રહ્મની આત્મશક્તિને પોતાના સત્ત્વ–રજ–તમ નામના ગુણો વડે ઢંકાયેલી જોઈ. એ એક બ્રહ્મ જ આ ઉપર કહેલાં બધાંય કાળ, આત્મા, વગેરે કારણોની ઉપર